

KROZ OGANU I PEPEO

Andrija
Križević
Drina

U našim bibliotekama izašle su i

ove knjige

MEMOARI

Vladimir Markovi Indo

NEPOKORENA MLADOST I i II dio

Josip Kirigin

U PRASKOZORJE

An elka Radeli -Jovanovi

RA ANJE SLOBODE, I i II dio

Petar Dvornik

SMRT SE KRETALA PARALELNO

I i II dio

Krunoslav Leonti

NA MEKOM TRBUHU EVROPE

LIKOVNA DJELA

Antun Zupa

MONOGRAFIJA, crteži

Ivo Lozica

MONOGRAFIJA, kiparska djela

Vjekoslav Para

MONOGRAFIJA

Marin Studin

MONOGRAFIJA, kiparska djela

Maksim Krstulovi

MONOGRAFIJA

CRVENE NOTE

Silvije Bombardelli

OJ MOSORE

Ante Vesanovi

PADAJ SILO, I i II dio

RATNA PROZA

Vladimir Nazor

PARTIZANSKA PROZA

Ivan Don evi

BEZIMENI

Oskar Davi o

PESMA

Tome Momirovski

GODINE NESANICE

Ljubo Plenkovi

BIJELI VOROVI, I i II dio

Petar Dvornik

VAGANJSKI VUK, I i II dio

Andrija Križevi Drina

KROZ OGANJ I PEPEO

Radovan Kova evi ,

Radomir Bulaji

JASTREBA KI PARTIZAN

ZBORNICI

**HVARSKA KONFERENCIJA
1943-1973.**

»GLAS SPLITA«, reprint izdanje

Grupa autora

U SPOMEN REVOLUCIJI

Ivan Mimica

**ZA SLOBODU NEMA DRUGOG
PUTA**

Grupa boraca

**ŽIVOT I BORBA NARODA
KLIS-KOSE**

**Š. Janovi , M. Kuko , D. Letis
JUGOSLAVENSKI PARTIZANI NA
MALTI**

Grupa autora

KRONOLOGIJA SPLITA 1941-1945

BIBLIOTEKA SKOJEVCI

Dragutin Grgurevi

VISOKI GALEBOV LET

romansirana biografija o Dermanu
Senjanovi u

Marinko Boži

**NEUGAŠENA ISKRA
(Mate Bilobrk)**

Tonko Petri

**VE I OD GOLEMA
(Mate Golem)**

Ante Kljakovi

JACI OD SMRTI

Ivo Javor i

ZAPISI O BRUNU

RATNA LIRIKA

Sonja Senjanovi
KRUHA DUŠI

POSEBNA IZDANJA

Ljubo Plenkovi
GLAD

Marin Frani evi

**GOVORENJE MIKULE
TRUDNEGA**

KROZ OGANJ I PEPEO

KNJIŽEVNI KRUG

RATNA PROZA

8

U R E D N I Š T V O

VINKO BARBARIC, SILVIJE BOMBARDELLI, ANDRIJA
BOŽANI , NEVENKA BEZI -BOŽANI , VLADO BUBI ,
NIKOLA DISOPRA, RADE DUMANI , SOFIJA IRLI , IVO
FERENCA, JURE FRANI EVI PLO AR, IVO JAVOR I ,
ŽIVKO JELI I , LENKO KA UNKO, JERKO MATOŠI ,
DALIBOR MEŠTANEK, MIRKO OSTOJA, ŽELJKO
ROGOŠI , VLADIMIR SABOLI , PJERO ŠEGVI

U R E D N I K

ŽIVKO JELI I

Knjige ove biblioteke inicirao je i financirao Fond za razvijanje i njegovanje tekovina Revolucije i NOR-a Op ine Split

ANDRIJA KRIŽEVI

SPLIT
1988

POSVE UJEM
MOJIM RATNIM DRUGOVIMA
BORCIMA
ETVRTE SPLITSKE UDARNE BRIGADE

KNJIGA S NIZ POZNATIH I NEPOZNATIH DETALJA,
UGLAVNOM IZ ŽIVOTA ETVRTE SPLITSKE UDARNE
BRIGADE, POSVE ENA JE PREŽIVJELIM BORCIMA OVE
BRIGADE DA SE PODSJETE NA NAŠE SLAVNE DANE,
KAO I NA DIVNE LIKOVE IZ NEDAVNE I NEZABORAV-
NE HEROJSKE PROŠLOSTI.

AUTOR

UVOD

Ova moja knjiga govori o etvrtoj splitskoj udarnoj brigadi ikoja je formirana na proplancima golog Mosora, nakon pada fašizma u Italiji, rujna 1943. godine.

Nakon veli anstvenog i jednodušnog otpora naroda grada Splita i itave Dalmacije, bez obzira na grozna proganja, hapšenja, ubijanja na ulici, u kući i na policiji, strijeljanja nakon sudskih presuda i bez presuda, narod Splita i Dalmacije nije se prestao boriti protiv fašisti kog okupatora i njegovih slugu, jer je znao da je njegova borba i otpor pravi an, da je skora pobjeda i oslobojenje zemlje već na vidiku.

Taj silan entuzijazam i vjera u pobjedu još više je eskalirala u trenutku nestanka fašizma u Italiji i njenog »Ducea« Benita Mussolinija.

Reperkusije tog povijesnog događaja odrazile su se i na vojni kompolju, i to ne samo na ratištu naših saveznika, već i na okupiranom teritoriju, a naročito kod nas u Dalmaciji.

Općenit ustanak koji je buknuo u gradu Splitu nije se mogao zaustaviti.

Talijansko vojno-političko rukovodstvo bilo je prisiljeno da kapitulira i predala vlast našoj narodnooslobodilačkoj vojski.

I tako je Split od 9. do 27. rujna 1943. godine bio u rukama naroda, do jučer porobljenog, ali nikada pokorenog.

Treba naglasiti da je ovo jedinstveni sluaj u toku drugog svjetskog rata, da je jedan narod, za vrijeme fašisti ke strahovlade, uspio da se sam oslobodi i da drži vlast u svojim rukama punih sedamnaest dana.

Nakon povlaenja iz Splita, pod pritiskom jakih njemačkih motoriziranih snaga, ogromna masa muškaraca i žena, uglavnom omladinaca i omladinki, krenula je hrabro u partizanske jedinice.

Iz ove novonadošle mase novih boraca stvorena je etvirska splitska udarna brigada.

Našao sam se u ovoj Brigadi od samog njenog osnutka i prošao njen slavni put — do osloboenja Istre, Slovenskog primorja i Trsta.

Težak je bio put Brigade koja je imala divnih uspjeha, ali i neuspjeha, prolazeći i nailazeći na niz peripetija i potesko a u borbama protiv Nijemaca, Talijana, ustaša i etnika, a najveći neprijatelj je bio glad, tifus, zima i bijedna odjeća i obuća.

U ovoj knjizi pokušao sam nizom interesantnih, autentičnih i vjernih događaja i nekolikim epizodama iz života ove moje Brigade obraditi pojedine detalje i prikazati likove nekih boraca kako bi se itaoci, a narođeno ito naš mlađi naraštaj, mogli upoznati s našom minulom herojskom borbom i otporom okupatoru.

I na kraju, moram istaknuti da dugujem narođeno itu zahvalnost za dobru i stručnu pomoć drugovima Vicku Krstuloviću, narodnom heroju, recentima Nikoli Disopri, književniku, Zvonku Kovačiću i Ivi Begu, kao i mojim suborcima Ludviku Kralju (Prag), Špiru Markoviću, Lenku Milkoviću, Srđanu Berkoviću i Josi Pekiću.

Ako sam u mom radu uspio biti u narođeno ito sretan i zadovoljan.

U Splitu, 1. listopada 1985.

Autor

PO ETAK RATA I OKUPACIJA

Fašizam i Hitlerove horde palili su i žarili po itavoj Evropi. Pojedine zemlje padale su poput gnjilih krušaka u ropstvo »Novog poretka«.

Od samog po etaka drugog svjetskog rata svima je bilo jasno da će novi rat, nova pustošenja i stradanja zahvatiti i našu zemlju, da će fašizam prebaciti front borbe na teritorij Jugoslavije u cilju porobljavanja naših naroda.

Malo je tko vjerovao u suprotno, jer su mnoga zbivanja i niz događaja pokazali da je naša ocjena političke situacije u svijetu i u našoj zemlji bila sasvim pravilna i da je u potpunosti okvalificirala agresivnost fašizma u odnosu na našu zemlju.

Sva zbivanja i tok događaja podudarali su se s našom ocjenom.

Po etak aprila — nagovijestio je novo зло za sve ljudе, borce za slobodu, antifašiste i patriote naše lijepe domovine.

Godina 1941. ne može se nikako zaboraviti i izbrisati iz pamjenja stanovnika naše zemlje.

Poslijе ožujka, koji je bio mjesec ponosa i obrane naših naroda, svakome je bilo jasno da će se tada, u to vrijeme naduveni i nikome ravan »Übermensch«, okomiti na našu zemlju, napuštenu od vojnih i političkih rukovodilaca obaveznih da organiziraju obranu, da pruže otpor agresoru — da će biti brzo slomljena i uništena.

Split, slobodarski grad, ponos di ne, sun ane Dalmacije, do ekao je 6. travnja 1941. godine u teškim i tužnim danima.

Fašisti ke, aligatorske i krvožedne bande bacaju hladno-krvno bombe na mirni i još pospani, od sna preplašeni narod, koji i ne vjeruje svojim oima da mogu padati bombe nad njihovim glavama.

Na sve strane uju se samo uzvici i vapaji ranjenih i zastrašenih gra ana, koji jure na sve strane, ne znaju i gdje treba otrati — ne vide i ne znaju gdje e se najbolje i naj-sretnije sakriti od udara i smrti što sije fašista iz zraka, put gangstera koji kolje i ubija miran narod.

Strah se širi na sve strane. Vide se sve dobi i svi spolovi kako se sakrivaju po prvim ku nim ulazima, prodavaonicama, kafanama, pred samim izlozima. Svatko je tražio bilo kakvi mali prostor od nekoliko centimetara samo da skloni i zaštiti svoje golo tijelo. Neki se ak sklanjaju i pod palmama koje mogu isto simboli no da zaštite, jer ljudi to u tom trenutku i ne znaju. Nastaje jednostavna borba za život, borba za samoodržavanje samog sebe i to pod svaku cijenu gdje nestaje svaka teorija znanja o obrani i zaštiti.

Obala — Riva, poznato šetalište Spli ana svake nedjelje bilo to prije ili poslije podne — glavno je šetalište veselih gra ana svih slojeva. Tu se u pravom smislu »akula«, prepri ava o svemu i sva emu. Svatko na e svoju »temu« razgovora, po evši od djece pa do naših poznatih staraca — primoraca. Ali naši Spli ani još su više poznati kao temperamentni ljudi, ljudi koji brzo padaju u vatru, uporni u diskusiji, pomalo i esto tvrdoglavci u obrani i nekada nepravilno i pogrešno postavljene diskusije. No, to je samo rezultat temperamenta i mentaliteta koji je osnovna crta i karakteristika ovih naših ljudi. Tu se sastaje — kao što je i prirodno — naša mladost puna žara, ljepote, vedrine, veselosti i živahnosti. Baš ovdje po inju i prvi kontakti izme u mladih srdačca koji se tek prvi put u životu i vide. Tu se stvaraju prvi elementarni pojmovi o erotici i svemu osnovnome o ljubavi i njenoj tajni. To prelazi od generacije na generaciju. Prelazi usmenim putem od starijega na mlađeg, od iskusnijeg

na tek mladog, koji dobiva savjete za liniju držanja i otvaranja u mnogim i mnogim slučajevima »vrlo važnih tajni«, koje se razjašnjavaju od strane starijih »stručnih« i »oporabnih« starijih mladih.

I baš takva naša Riva bila je uznemirena iznenadnim, mukim i podlim napadom fašista. Takav napad poremetio je ove nedjelje mnoge i mnoge večernje planirane sastanke i staračice i mladih zaljubljenih parova, koji su za taj datum imali svoje večernje planove. Koliko je nestalo, raspršilo se divno zamišljenih kontakata između mladih i punih oduševljenja zaljubljenih parova?

Sve je to jednim prostim udarcem najednom i iznenadno, na trenu oka nestalo.

Gledam kako nebom kruže fašistići avioni, a da ih nitko i ne zadržava, jer su se usudili drsko i prosto da u u tu e podneblje, na tu i teren, na dio našeg teritorija. Nema nikoga da ih zadrži, da ih upozori na osnovna međunarodna pravila, koja oni sigurno znaju »kao kulturni dio ljudskog roda«.

Najednom, poslije nekoliko »herojskih« kruženja i obilazaka preko još nešto pospanog dijela stanovnika ovog mirnog grada najednom zapravo padati ubojite bombe po pojedinim dijelovima našeg lijepog Splita. Padaju bombe po pojedinim mjestima same obale. Eksplodiraju i uju se detonacije sa isto ne i zapadne obale.

Kao što je u tim slučajevima i prirodno — nastaje panika i kaos kod svih onih ljudi koji su se našli na Rivi.

Svatko se sakriva ukoliko se može sakriti.

Bježi se na sve strane u želji da se izbjegne udaru bombe koje udaraju po pločniku i rubu obale.

»Bižimo u ovu kuću!« — uju se povici, kako prijatelj poziva svoje prijatelje.

»Razbojnici jedni, platit ćemo nam a bacadu bombe na nas sirotinju. Uvik je isto. Svi nas tu ćemo kada i je voja i niko in ne more ništa« to je moto u ovom vremenu kod svih onih što su uspjeli pobjeđiti od pobješnjelih fašista.

»Eto, sada vidimo a su u inila naša gospoda i kakva je to Jugoslavija. Zavukli su se u svoje mišje rupe i ekadu

a e bit. To ti je prava peta kolona« — govori jedan postariji i ve sijedi starac, koji je jedva dogurao do jedne palme i sav se zadihan naslonio na nju i eka što e biti od ovog, za njega iznenadnog i teškog trenutka.

Riva je u tom trenutku dobila potpuno nov i nesvakidašnji izgled. ista i pusta kao usred no i. Sve je prazno. Nitko ne želi izviriti ili pre i preko nje. Niti uzduž, niti poprijeko.

Bombardiranje je trajalo desetak minuta i poslije »hrabrog« i »juna kog« podviga »heroji« u crno-fašisti koj odori napuštaju zra ni prostor nad Splitom, ostavljaju i za sobom mrtve i ranjene, siju i pustoš i uništavaju i ono što su naši preci gradili i podizali godinama i stolje ima.

Sada se pravi Split tek snašao.

Svijet sav usplahiren, zadihan, iznena en i zastravljen izlazi iz svojih privremenih, sre om prona enih zaklona i sklo ništa. Svatko svakoga gleda i sam sobom govori: »A ti si živ, baš mi je drago ... A evo, i ja sam ostao u komadu, ka a vidiš ...«

Jure sada ljudi k svojim ku ama da vide, da ustanove da li su im njihovi najbliži živi, da li im je njihova imovina, njihova ku ica ostala netaknuta, neošte ena.

Oni koji su se našli kod ku e bez svojih opet tr e da potraže svoje koji su otišli u grad i da ih vide da li se nalaze u životu.

Dakle, jedna udna, neobi na i teška potražnja za svojima i to u svim relacijama ku a — grad — ku a.

Panika je zaista nastala velika i sada svatko bježi i juri na sve strane.

Pomisao da se to može opet ponoviti svakoga je strahovito zaokupilo i svi samo o tome misle.

» a je ovo. Da li je ovo po etak kraja?«, pita jedan ovjek srednjih godina, a uz to tr i Kamenitom ulicom da što prije ustanovi što je i kako je kod njegovih, kod ku e.

Žene kao žene, vriskaju, pla u i dozivaju svoju djecu i ponekad se uje i naricanje i jecanje starijih žena koje uz to i proklinju do zla boga sve krvce za ovo stanje i iznenad-

no reme enje mirnog i normalnog života koji je do sada krasio njihov život.

Uz vrisku i ogromnu galamu žene kupe ono najosnovnije što se moglo na brzinu skupiti i svi bježe. Ali kuda — postavlja se samo pitanje od sebe. Bez pravca i bez cilja — poput zeca kojeg gone, i ova ogromna neorganizirana masa bježe u pravcu neplaniranog i neodređenog skloništa sve ti cilju da se spasi jedino goli život i život svoje djece.

Takav je rat, takve su njegove posljedice i svi ga osjeaju na svojim leima.

Od tuda se i uju povici negodovanja i teških psovki na njegov rau i njegovih uzroka, njegovih štitonoša.

»Prokleti nesriknjaci da su svi oni kojima je do ovoga dižgracijanog rata i koji oedu da ratuju. Eto neka gredu sami u rat i nek se tu edu. Zašto baš na nas, po nama sirotinji, da mi uvik plaamo butetu, a mi ama baš ništa nismo krivi« — tako rezoniraju siroti ljudi i bježe prema Marjanu, Turskoj kuli, Ba vicama, Zenti, svugdje gdje se moglo sklonuti i zaštititi od ponovnog napada iz zraka.

Tek poslije prvih dojmova i shvaanja što se desilo i što iz ovoga proizlazi, zreliji, sabraniji, kao i svi oni koji su znali što se zbiva u Evropi, oko naše zemlje i kod nas, ipak su mogli iz ovoga samo jedno zaključiti. Rat je na pragu naše zemlje i nema sile koja ga može zadržati, sprijeći i odgoditi.

Sada smo tek mogli svi shvatiti da je došao kraj i s našom zemljom. Rat se približio i k našem pragu.

Prvi utisci su bili jako konfuzni i poražavajući. Ali, što se nedjelja, dan napada — više odmicala, sve veća i veća snaga se pojavljivala u ljudi.

Dezorganizirani predstavnici vlasti ipak su pokušavali da se organiziraju, da se orientiraju i da pokušaju stvoriti utisak neke dobro organizirane maštine koju ne može poremetiti nikakav napad, sa bilo koje strane.

Bili smo živi svjedoci vrlo kratkog perioda od nekoliko dana koje je bilo dovoljno da se vrlo brzo i jednostavno ras-

padne, nestane Versaljska Jugoslavija, umjetna tvorevina na lažnim i labilnim temeljima.

U ovo vrijeme sve ono što je bilo napredno, slobodoljubivo, što je volilo, željelo i o ekivalo nešto treće, nešto novo, zbivalo je svoje redove u o ekivanju u vijek onoga o čemu se stalno govorilo i što mu je davalо snage u jedinstvu i vrstini.

Polaze naši sinovi i očevi u vojne jedinice širom Jugoslavije. Ako se uopće i može govoriti o nekom srećnom redu i planu pozivanja u vojsku. Ovdje je planski kaos vidljiv.

Prolaze tih nekoliko dana — ratnih dana — i oko našeg Splita kruže teške sudbonosne vijesti. Dešavaju se povijesni događaji.

Rat je stvarno započeo.

Napad na našu zemlju je izvršen.

Fašisti ke horde žele podjarmiti naš miroljubivi i radni narod.

Prema prvim podacima fašisti već gase po našoj zemlji, a vojska napuštena, iznevjerena od nenarodnih rukovodilaca, raspada se, a s time i narod prepušten na milost i nemilost — fašistima, krvožednim otimaima tu ih pragova.

Raspad je vidljiv na sve strane.

Dolaze crni dani za naše ljudi — za stanovnike grada Splita.

Vojska koja je otišla da se bori u pravcu bosanskih planina raspala se poslije iznenadnog, ali dobro planiranog i organiziranog napada unutar jedinice od strane ustaških elemenata.*

Vraćaju se borci još u vijek puni vjere i nade u ono što treba da dođe, što se nagovještalo, o ekivalo od velike oktobarske revolucije.

Dolazi nam 15. travnja — crni dan za naš slobodoljubivi i antifašisti ki Split.

Ulaze crne košulje i vojska talijanskih imperijalista.

Narod ih prkosno i sa prezirom prihvata i vjeruju i da će ovo biti kratkog vijeka.

* Autor obradio u knjizi »Šibenski proces Radi Konaru i 65-ici komunista 1942.«

Ko opere se fašisti i prepotentno gaze ulicama našeg grada. Ali nisu oni ra unali niti su dobro poznavali našeg ovjeka i njegovu ljubav prema domovini, grudi i jeziku. U tome su se Talijani teško prevarili. Precijenili su svoje snaže, a osobine našeg ovjeka ne samo što su potcijenili, ve su vrlo loše poznavali.

Poslije kratkog vremena po inje fašiziranje naše sunane Dalmacije sa njenim biserom — Splitom — i nekakvo priklju enje »majci Italiji«.

Sa smijehom i istodobno ogor enjem svi smo primili ovu »povjesnu« odluku fašista.

Znali smo da e to vrlo kratko trajati.

Nedjelja 22. lipnja 1941. godine, prelomni datum u toku drugog svjetskog rata.

Povjesna godina za sve napredne i tada porobljene.

Prva zemlja radnika i seljaka, slobode i mira napadnuta je od strane najcrnje reakcije — Hitlerovih gramzljivaca.

Osvanuo je u Splitu zaista krasan, sun an, topao dan, onakav kao što stvarno može biti jedino u Splitu, u našoj Dalmaciji.

Mobilizacija svega onoga što je tada bilo napredno, slobodoljubivo i mrzilo fašizam izvršeno je u vrlo kratkom roku.

Od ustiju do ustiju širila se vijest — Hitler je napao SSSR — i to je bilo dovoljno da naše ljude pokrene, da ih istodobno krene u nešto novo, da ih natjera da malo razmisle na veliki povjesni doga aj, koji se baš toga dana dogodio.

Zaista je bio veliki dan.

Ljudi, drugovi, omladinci, mladi skojevci, kandidati Partije i lanovi Partije svi nekud žure, svi odlaze u nekom poznatom pravcu.

Sastanak se održava u strogoj tajnosti, ali i to ve nije ilegalnost. Taj sastanak ve dobija sve ani karakter.

Bila je nedjelja, prazni ki dan. Sunce grijе. Više pe e ne go što sija. Radni ljudi odlaze na more da se malo osvježe i da zaborave na sve tegobe ovog teškog i nepodnošljivog,

ne svojom krivicom, nametnutog nacionalnog i socijalnog terora. Misle ljudi da im je trenutačno nešto bolje, jer to je trenutak da se predaju zaboravu. Na ovaj način bili su prisiljeni radi kontaktiranja, biranja nove forme rada, za održavanje raznih veza sa svojim drugovima i svojim simpatizerima. Mnogi i mnogi korisni službeni i neslužbeni kontakti održavani su baš na ovaj način — na otvorenom mjestu. Naše plaže su bogato i uspješno korištene.

Vidi se mnoštvo naših drugova kako se komešaju i jure po plažama, uvalama i divljim kupalištima, traže i pozivaju i sve što je napredno, obavještavaju i ih o najnovijem i velikom povijesnom datumu.

»Sovjetski Savez je napadnut od strane Hitlerove Njemačke. Imamo sastanak. Do i hitno«, to su bile kratke i svakome razumljive riječi.

Novost i ova vijest širi se velikom brzinom i kome je upućena reagira najhitnije i smjesta.

Napušta se kupanje i društvo svojih prijatelja i znanaca i odlazi na određeno mjesto.

Dobro se sje am i našeg zbornog mjeseta — koje je imalo karakter mobilizacije svih naših drugova simpatizera spremnih da se bore rame uz rame za pravi nu stvar u borbi protiv fašističke horde.

U jednom kvartu grada pod Gripama, na trećem spratu, u potkrovju, sakupilo se oko tridesetak omladinaca, većinom meni poznatih lica, za koje je ovjek znao da se moraju ovdje naći jer tu im je obavezno mjesto. To su sve naši već poznati aktivisti, borci i ako još neprovjereni, ali idejno već opredijeljeni. Vrulina nas mori, jer smo se zbili u jednoj maloj sobi, ali sve to lako i jednostavno podnosimo. Svima misao na događaj, kao i na sve ono što treba da poslije ovoga slijedi zaokuplja naše misli, tako da smo zaboravili na znoj koji curi s naših lica.

Među nama nalazi se i nekoliko postarijih drugova i jedan od njih nam u kratkim crtama objasni i dade suhe podatke o napadu Hitlerovaca na prvu zemlju socijalizma.

Svi mi slušamo zapanjeni i sa otvorenim ustima, dok je oko nas mrtva tišina.

Gledamo se ravno u o i i znamo što nam je initi.

Zbiveni jedan do drugoga, u e i i samo misle i stoje mladi drugovi: Joni , Borozan, Bagat, Puriši , Zeli , Frua i još mnogo i mnogo naših poznatih splitskih omladinaca.

Vjera u snagu i mo Crvene Armije kod svih je stvorila jedno ogromno uvjerenje u nepobjedivost Armije radnika i seljaka i to je izazvalo razne komentare.

»To je po etak kraja« dobacuje jedan drug.

»Bolje je da je ovako zapo elo i sada emo i mi dati svoj doprinos« odgovara drugi.

»Drugovi, budimo i mi spremni, jer ovo zna i mobilizacija svih proletera svijeta« ozbiljno objašnjava jedan drug.

Po završenom sastanku uje se živa i temperamentna diskusija na sve strane u kojoj se svatko natje e kako bi i on dao svoj doprinos. Ali ne samo to. Svatko ho e da dà svoj dio mišljenja, a na taj na in izražava veliko oduševljenje i odanost pravi nosti stvari — ideji proletarijata. A to je tada bilo najvažnije i najsjetiće. To je bilo za ovu mladu i malenu grupu odanih drugova u to vrijeme i najglavnije.

Zamišljeni pred sutrašnjicom, ali istodobno ponosni što su kao sinovi ogromne avangarde najnaprednije sile u tada ve porobljenoj, ali nepokorenoj ro enoj grudi, napuštaju tih i u ozbiljnoj konspiraciji mobilizacionu zgradu.

Raspršili se omladinci svatko u svom pravcu — ali svih je zaokupila jedna te ista misao — došlo je do otvorenog rata fašista i svega onoga što je napredno i pozitivno na elu sa sovjetskim narodima uz pomo porobljene Evrope.

Stupaju oni tako splitskim ulicama, ne pognute glave, ve veseli i zadovoljni što je i na njih pao jedan dio te ogromne borbe, koja im je u vrstila vjeru u svoje snage i pravednost i nepobjedivost svojih idea.

* * *

Tmurni oblaci nadvili se nad našim mirnim podnebljem, do tada ni od koga nepomu eno. Narod je doveden, ne svojom voljom, a još manje svojom krivnjom, u teški položaj.

u stanje ropstva pod tu inom, pod mrskim fašizmom i neopisivim terorom.

Vide se ljudi, gomila jedna ogromna, koja samo gleda i pita se što je iz ovoga iza i. Još ne zna da sama na je rješenje ovog zaista teškog pitanja, vitalnog pitanja, koje mora dati konačno i odgovor. Samo ga za sada još nema.

Može se slobodno reći da je istodobno nastao jedan teški kaos u svakom pogledu. Nitko ne radi. Radnici napuštaju radna mjesta i bježe svojim kućama. Inovnici to isto rade jer ne znaju kako da se opredijele.

Na našem teritoriju Hrvatske stvorena je umjetna, pod zaštitom okupatora, nekakva nezavisna Hrvatska. Ljudi i prema njoj pokazuju veliki skepticizam i nepovjerenje.

»Kakav je gospodar, sigurno je da je takav i sluga«, znalo se uti iz ustiju starijih i ozbiljnijih ljudi.

Dok s druge strane naši drugovi iskazuju veliku vjeru, sigurnost i uvjerenje da će do sloma i jedne i druge fašisti - ke tvorevine prije ili kasnije obavezno doći.

Kod razumnih to je izazvalo povjerenje, dok kod one male grupice neopredijeljenih i vjećno nepovjerljivih pojavio se crveni sumnje, kako se može iz ove teške situacije izvući itavu glavu, sa uvati sebe i svoju obitelj. Dakle, ovi više egoisti i raundžije bili su za li nu borbu, individualnu, svoju. Njih je više interesirala svoja »kapa«, a o drugome nisu vodili ra una, niti ih je to tjeralo u neku brigu, tugu i slično. Ali na našu sreću, ovakovih je bilo vrlo malo. Bili su u otočju manjini.

Napredni ljudi se ne predaju. To je i njihova Karakteristika. U težini, u muci, u neimaštini, u očitim poteškoćama, bar oni uvijek dolaze do izražaja. Njihova se tada riječ najviše uye. Oni u tim trenucima imaju glavnu riječ. Borba — njihovo je glavno geslo.

Ali ova borba je imala sasvim drugi karakter.

To je borba do potpunog istrebljenja, do uništenja. Ili jednog ili drugog.

Znali smo našu ijoj se strani nalazi pravda, poštenje i istina. Znali smo cilj naše borbe. Vjera i sumnja u istinitost nije dolazila nikako i nikada u pitanje.

Svi elementi, kako se god uzmu, pogledaju i analiziraju — uvijek se dobije isti odgovor.

Pravi nastup i u ovom velikom sukobu i to konačno i teškom rvanju između dviju sila, između dva velika i suprotna gledanja na svijet — morala i istine prema teroru i porobljavanju — moral je pobijediti. Ogoromne sile novog zraka sunca, koje je sada zasjalo svom svojom snagom zratio je sa svim stranama svijeta i nadja alo, zasjenilo mrak i tamu — simbol tzv. »Novog poretkaa«.

U toj gigantskoj našoj borbi, koja je imala na našem terenu, u našem gradu jedan dostojan doprinos, svoj udio u sveopćoj antifašističkoj borbi, naša napredna omladina, naši entuzijasti, bili su u tim povijesnim danima najagilniji, najborbeniji i najaktivniji.

Karakteristika svake omladine je ista. Za sve ono što je novo — oduševljava se. Lako to prima iako esto ne razumije puno.

Ali naša omladina nije bila takva. Ona nije ovo novo što joj je situacija dala primila kao neku novost, što je golica, draži. Ne. Naša splitska, napredna omladina to nije primila kao novost, nego je ona za ovu borbu bila već pripremljena, spremna i odlučna za svaki okršaj bez obzira na protivnika i na mjesto borbe. Nije prezala ni od posljedica borbe. Znala je da svu teškoću i ozbiljnost borbe. Poznavala je i proučila neprijatelja, kao i njegovo pravo lice. O ekivala je sve moguće represalije, jer je znala kakvo je lice fašizma i njegov pravilnik.

Da bi se naša omladina još više mobilizirala i da bi bila pripremljena na oštiju i krvaviju borbu, održavani su sastanci po šitavom gradu. Radnički, radnički, težaci i ostali omladinci stizali su u skrovita mjesto radi primanja zadataka i referiranja o izvršenim zadacima.

Po našim splitskim ulicama sramno gaze okupatorske između i nekako se ko opere.

Gledamo ih i istodobno im se udimo i sažaljevamo ih, jer, sigurno me u njima ima i dobrih i estitih ljudi, koji su protiv svoje volje došli u tu u zemlju, da gospodare, da im oduzimaju slobodu — li nu, nacionalnu i socijalnu.

Zbili se ove vojnici po svojim logorima i ekaju kada e po eti borba. O ekuju napade sa svih strana, jer tako su ih pripremili. Takva im je bila propaganda.

»Gdje su Srbi« bila je tada parola od svih ovih još uvijek preplašenih i bojažljivih vojnika.

Baš u takvoj, porobljenoj i ratnoj psihozi kada nitko nije smio niti glave podi i, naši omladinci pokazuju svoju snagu i svoju vjeru.

Nedaleko centra grada Splita nalazi se jedna stara crkvica »Gospe od Žnjana«. Ime ove crkvice je dato po gradskom predjelu. Crkvica uz jedan ve i potok okružena poljima bogatim svim našim primorskim vo em, po evši od smokve, pa do šljive i oraha. Sje am se da smo i mi, jedna naša družina, znali u lijepim ljetnim vru im danima po itavom sun anom danu boraviti po ovim poljima, uživaju i u ljepoti prirode. Veselili smo se hrane i se itavog dana samo vo em, a povremeno bi se rashladili u topлом plavom moru. Poslije podne u hladovini tražili bismo malo odmora i tu bi san nadvladao naš umor.

Sada je naša omladina došla na ovo mjesto u sasvim drugim okolnostima, i po novom zadatku.

Nije ni vjerovala da e se na i ovdje u ovolikom broju i u ovoj situaciji.

Pod okupacijom i tu inskom izmom.

Sa svih strana uje se žamor, veselost, pjesma i galama. Nastupaju i dolaze naši omladinci kao da polaze na nekakvu zabavu. Ne brinu ih strani vojnici, niti se oni i ega plaše, niti od ikoga strepe.

Spuštaju se omladinci i omladinke niz malene puteljke i prilaze k samom moru.

Gledaju ga, a misli im lete daleko, daleko. U ono što treba da poslije ovoga nastupi. Ne znaju oni, niti njih brine što e proizi i iz ove velike borbe.

Zapo inje miting.

Poslije nego što je zapo eo uzima rije omladinac, obuarski radnik Mate Golem. Njegov govor je pun temperamenta, mobilizacijskog duha i pripreme za sutrašnjicu. Vje-

ra u našu pravednu stvar i nepobjedivost je moto njegovog kratkog govora. Hladan i miran je u izlaganju i to mu daje jedan dostojanstven pe at njegove ozbiljnosti u držanju. To svima prisutnima imponira. Slušamo ga pomnjivo i svaku njegovu rije gutamo. Znamo da govori isto ono što bi mi svi rekli. A drugo nismo mogli ni o ekivati. Svima su nam misli iste. Sada smo se svi našli pod istom, jednom zastavom. Zastavom pravde, istine i borbe za ono novo što mora obavezno do i. Ono o emu smo svi skupa sanjali i vjerovali da dolazi. Ali ne samo od sebe. Mi to novo moramo uzeti borbom protiv odurnog i mrskog neprijatelja. Sve drugo bila bi otvorena izdaja naših mладена kih idealja.

Zatim nekoliko recitacija i miting je završen.

Veselost i pjesma uje se na sve strane.

Napuštamo krasnu uvalicu i polazimo prema gradu. Približavamo se jednom privremenom logoru talijanskih vojnika. Naša prisutnost pobudila je u njima izvjesnu radoznalost. Poviriše iz svojih baraka i nagrnuše na ograde. Gledaju nas i ude se.

Iz naših grla odjekuje niz naših revolucionarnih i borbenih pjesama. To je bio odraz našeg mišljenja, a za tada jedini prkos neprijatelju.

Prolazimo i pjevamo sretni i zadovoljni što smo na ovaj na in dali oduška, izvršili svoju patriotsku dužnost legitimiraju i se pred okupatorom.

Gledaju nas vojnici i udom se ude. Ne znaju tko smo i što mi ho emo.

Naslonio se na zid stariji vodnik — rezervista i u našem pravcu tihim glasom izusti:

»Ragazzi, voi potete rallegrarsi perche fasisti non sono ancora qui. Ma quando essi vengano, arrivano voi ricordate bene che cosa e il fascismo.«

Sve do periferije grada odjekivala je naša borbena pjesma.

Zadovoljni i sretni što je ovaj dan neobi no uspio razilazimo se svojim ku ama u o ekivanju novih i novih zadataka koji nas o ekuju.

Hodaju omladinci gradskim ulicama, kora aju podignutih glava, jer djeluju u mobilizacijskom smislu pred oima samog okupatora.

Naš gra anin, dignuta ela, prošao je ogromna stradanja i velike epopeje u borbi protiv okupatora i male ša ice pla enih izdajnika.

Sinj, Trogir, Šibenik, tri sveta mjesta stradanja naših prvoboraca ostaju kao memento ljubavi prema Partiji, svom narodu i mržnji prema fašisti kom okupatoru.

Herojski doprinos Dalmatinaca na Sutjesci, Zelengori, Barama, Neretvi, Drini ... divni su primjeri bratstva.

»Momci, vi se možete veseliti jer fašisti nisu još ovdje. Ali kada oni do u vi ete dobro zapamtiti što je fašizam.«

Jedinstveni otpor u Dalmaciji krunisan je prvim oslobojenjem slobodarskog Splita, masovnog pristupa u redove narodnooslobodila ke vojske i formiranja etvrte splitske udarne brigade.

DEMONSTRACIJE U SPLITU NAKON OBARANJA MUSSOLINIJA

Senzacionalna vijest odjeknula je kroz eter i obradovala sve napredne i rodoljubive narode i antifašiste.

Benito Mussolini, osniva i vo a fašizma (»Duce«) ekspONENT talijanskog kapitalizma, stvaralac talijanskog imperijalizma u težnji da obnovi rimsко carstvo, organizator agresije i na našu zemlju i zajedno s Hitlerom direktni krivac za zlo ine u drugom svjetskom ratu — oboren je s vlasti i zatim uhapšen.

Talijani se nisu proslavili u toku drugog svjetskog rata na vojni kom polju te su doživjeli niz neuspjeha (Grka, Sredozemlje i Afrika).

Nakon iskrcavanja saveznika na Siciliji još više se proširilo nezadovoljstvo talijanskog naroda koji je tražio da Talijani prestanu ratovati. To se još više naglašavalo nakon bombardiranja nekih talijanskih gradova i pojave savezni kih aviona nad Rimom.

I sami fašisti ki vrhovi, do ju er sigurni branioci faštisti kog poretka, pokolebali su se, pojavila se kod njih nevjerica, sumnja u pobjedu, a što je za njih bilo i primarno i najvažnije, trebalo je sa uvati ogromno bogatstvo oplja kano vladavinom u porobljenim zemljama Evrope i Afrike.

Dana 25. srpnja 1943. godine na sjednici Velikog faštističkog vijeća, donesena je većinom prisutnih fašisti kih glasovanja, odluka o svrgavanju Benita Mussolinija.

Interesantno je spomenuti da je jedan od glavnih protivnika na ovoj sjednici bio grof Galeazzo Ciano, zet Mussolinija, ministar vanjskih poslova fašisti ke Italije.

Međutim, poraz i pad fašizma u Italiji još se nije odrazil, nije se osjetio kod nas u Dalmaciji, u Splitu.

Svi smo očekivali izvjesne promjene u tretmanu prema našem žiteljstvu, a naročito prema velikom broju uhapšenih antifašista kojima su Talijani pripremali su enje po fašističkom, bolje rečeno, Mussolinijevom zakonu.

U gradu Splitu, svi zatvori još uvijek su prepuni zatvorenika i to sve samih boraca za slobodu naših naroda.

Naša Partija ne miruje nikako, kao što ne miruje od dana okupacije zemlje. Nalazi se stalno u prvim borbenim redovima u obrani interesa svog naroda.

Uz pomoć skojevske organizacije — svoje sigurne desne ruke — dana 30. jula 1943. godine u Splitu su prvi put organizirane antifašisti ke demonstracije.

Naime, povod za ove akcije, bila je odluka Partije da se od okupatora zatraži puštanje iz zatvora svih antifašista, pošto je tada nestao fašizam sa političke scene.

U toku prijepodneva, na već spomenuti datum, jedna grupa oko 1000 omladinaca krenula je prema zatvoru sv. Ro-

ko i uzvikuju i razne antifašisti ke parole uz pjesmu »Hej, Slaveni« traže i da okupator pusti iz zatvora naše drugove.

Talijani su oštro reagirali i rastjerali demonstrante.

Me utim, neki drugovi su znali da se upravo u ovo vrijeme sudi jednoj omladinskoj grupi u kinu »Split« na Lovretu, te je pao prijedlog da se nastavi s demonstracijom i kreće prema Lovretu.

Bio je krasan ljetni dan, vru ina i omladinci i omladinke lagano obu eni hitrili su prema sudnici.

Prolaze i gradskim ulicama nastavili su pjevanjem revolucionarnih pjesama dok su ih Talijani nijemo motrili ude i se jer nisu znali zna aj i smisao ovog protesta.

Sve je mirno i bez incidenta prošlo dok ova masa nije stigla na raskrš e današnjih ulica Star evi a i Radni kog šetališta.

Fašisti koji su se nalazili uvaju i sudsku zgradu, kao i poja anja koja su nadošla, najednom su se postavili kao da se nalaze u rovovima.

Im se masa omladinaca približila na samo raskrš e, najednom su odjeknuli meci iz raznog vratrenog oružja — revolvera, pušaka i strojnica. Kroz zrak ue se samo kako fiju u meci a istodobno nastala je neopisiva panika, metež, jer nitko nije o ekivao da e fašisti ki zlo inci pucati u živu silu, nenaoružanu našu omladinu.

Nastala je borba da se spasi goli život i da se što prije sakrije i pobiježe sa ovog »ratnog« bojišta koji je stvoren iznenada.

U veoma kratkom vremenu, ova ogromna goloruka omladina sklonila se u sve obližnje zgrade i napunila ulaze, »portune«.

Našao sam se i ja u jednoj zgradi.

Nastala je grobna tišina.

ovjek bi povjerovao da je sklopljeno primirje.

Ali nije bilo tako.

Fašizam mora pokazati svoje pravo lice.

Pojedini omladinci nastojali su iskoristiti ovu tišinu da bi pobjegli, da bi se izvukli iz ove opsade.

im bi se omladinac pojavio na ulici, na njega su fašisti pucali.

Tamo gdje sam se ja nalazio bilo je desetak omladinaca i omladinki i ve ina je uspjela pobje i iz ove zgrade i do-mogla se skloništa u drugoj zgradici, vjeruju i da je u novoj uvijek »sigurnije«.

Kako je ova evakuacija trajala možda i jedan sat, u zgradi sam ostao ja i još jedan omladinac i omladinka.

Odlu io sam da se i mi pokušamo probiti i izvr i iz ove jako neugodne i teške situacije.

Otvorili smo vrata i naglo pojurili niz Star evi a ulicu.

Me utim, kada smo došli na istinu sa svih strana novo su odjeknuli pucnji.

Omladinac je pao kao pokošen i ostao ležati nepomitan na sred asfaltirane ceste.*

Ja sam gotovo letio zrakom slušaju i metke kako fiju u pokraj i povrh mene. Dakako, nisam se mogao zadržati u zraku —pao sam. Me utim, hitro sam se pridigao, okrvavljenih ruku, laktova, koljena i brade i nevjerojatnom brzinom sam usko io u ulaz prve zgrade gdje sam zatekao nekoliko drugova i drugarica.

Pokušali smo na i sklonište kod stanara ove zgrade, ali to nam nije koristilo, iako su svi stanari željeli da nam pomognu, da nas sakriju.

Uskoro su došli policajci i karabinjeri, nastupili kao vukovi i sve nas pohapsili.

Tukli su nas šakama i nogama i zatim sve dovukli pred zgradu.

Poslije nekog vremena stigao je kamion i sve prevezao u zgradu Kraljevskih karabinjera (danas zgrada Vojne komande).

Me u uhapšenima nalazio se i Vinko Mojti »Matacin«, ribar iz Splita i reprezentativni veslač, lan hrvatskog vesla-kog kluba (HVK) Split.

* Poslije završetka rata saznao sam da se ovaj ubijeni omladinac zove Matković M. Ante, rođen 1923. godine u Splitu.

Dok se nalazio naslonjen na zidu, najednom, tepaju i i zažmirivši oima re e:

»Druže, najebali smo. Ili e nas sve od reda strijat ili poslat u internaciju. a mi je briga ako nas pošaju u Italiju. Glavno je da šalvamo glave.«

Me utim, ekalo nas je veliko iznena enje.

Poredani uz zid ekamo najstrožu kaznu, jer smo se pobunili protiv okupatora, koji je nemilosrdan u ovim ratnim situacijama.

Ali, gle uda.

Nakon kratkog vremena pojavi se komandant karabinjera major Duce, pogleda nas zaista blagim pogledom i naredi da nas puste ku ama.

Nismo mogli vjerovati da e ovako završiti naše kratko-trajno hapšenje i da e okupator ovako reagirati.

Poslije sam dugo razmišljao o ovoj gesti komandanta karabinjera i pretpostavljam da je on ovako postupio da bi sa uvao svoju vlastitu kožu, pošto je dobro ocijenio novonastalu situaciju nakon pada fašizma u Italiji.

I na otoku Visu pristalice NOP-a, poslije pada Mussolinija, stupili su u akciju i 15/16. kolovoza 1943. godine izvršili prepad na izvidno-signalnu stanicu na brdu Hum, iznad Komiže. Tom prigodom razoružali su posadu i zaplijenili veću količinu oružja, municije, radio-stanicu i dosta hrane.

Me utim, Talijani su već sutradan uhapsili oko stotinjak rodoljuba-talaca i 20. kolovoza 1943. godine strijeljali 10 u Komiži i 10 u Visu.

Ali, nakon kapitulacije Italije organizatore i krivce za ovaj zločin stigla je zaslužena kazna.

BORBA ZA OBRANU SPLITA

Napokon je osvanuo najsretniji dan.

Napa eno stanovništvo grada Splita pod teškom i zlo ina kom tiranijom talijanskog fašizma, kojemu su sva- kodnevno herojski i jedinstveno pružali otpor — doživjelo je oslobo enje.

Grad još nije bio u potpunim rukama narodne vlasti, jer je talijansko vojno rukovodstvo bilo neodlu no, nije znalo kakvu e odluku donijeti, što e odlu iti.

Ogromna masa naroda prekrila je itavu Rivu i bratimi se s talijanskim vojnicima koji u srcu izražavaju zadovoljstvo zbog pada fašizma i istodobno ispoljavaju simpatije prema našem narodu i našoj borbi.

Najednom se pojave tenkovi, borna kola i nekoliko kamiona prepuna naoružanih vojnika.

I gle uda.

Goloruki momci — Spli ani najednom usko e u kamione i na u se me u talijanske vojнике s kojima se grle i lju be.

Talijanski vojnici su iznena eni — stoje mirno i ne re agiraju.

Pa to je bio divan prizor.

Do ju er — neprijatelji po oružju — a sada zbratimlje ni.

To je nevjerljivo!

Kad bi tako bilo stalno, vje no??

Dakle, brzo smo zaboravili na sva zlodjela što su nam u inili talijanski fašisti.

Zaboravljeni su strijeljanja u Sinju, Trogiru, Šibeniku, Splitu, diljem naše divne i nikada nepokorene Dalmacije.

Gdje su nam Rade Kon ar, Ivan Lu i -Lav evi i niz divnih splitskih omladinaca i skojevac koje su krvavi fašisti likvidirali na grozne i jezive na ine?

Narod u zanosu traži od Talijana da nam predaju sva vozila, ali to Talijani ne žele u initi.

Nemaju direktive.

A tko e im to u initi kada nema više balavog »Bepina«.

Masa je nemirna i teško je u ovom trenutku umiriti, urazumiti, jer može uraditi nešto nepromišljeno kao što se dogodilo u sli nim slu ajevima.

Najednom popne se na tenk omladinac Božo Zlodre i u mirnom, sabranom govoru upozori narod da se smiri, da e sve biti sre eno u našu korist i da se ne pravi nepotrebna smutnja, jer nam to može samo škoditi.

I zbilja ovo je koristilo.

Narod se smirio i sva talijanska vozila mogla su se mirno povu i u kasarne.

Za itavo ovo vrijeme masa je izvikivala razne parole, ali najviše je skandirala TITO ... TITO ... TITO.

Slušaju Talijani, ali im je bilo u potpunosti nejasno što to zna i Tito. Prvi put uju ovu rije i i ne razumiju zašto ova masa neprestano ponavlja jednu te istu rije .

Našao se blizu jedan talijanski vojnik i njemu je sve ovo nejasno i jednog postarijeg druga usudi se da zapita:

»Cosa significa questa parola Tito?«

Kada je dobio odgovor da je TITO vo a naše revolucije i Vrhovni komandant naših partizana, nasmijao se, kimnuo glavom i vidjelo se da mu je bilo drago što je ovo uo.

U me uvremenu predstavnici NOO Split uspjeli su stupiti u vezu s Talijanima i 9. IX 1943. godine sklopljen je sporazum o potpunoj kapitulaciji i predaji splitskog garnizona predstavnicima narodnooslobodila ke vojske.

Ovo je bio nezaboravan datum i trenutak u novijoj povijesti grada Splita,

Sve što je bilo sposobno da nosi pušku, da se bori razo-ružavalо je talijanske vojнике i hrlilo premo Solinu, Mosoru, Kozjaku i Žrnovnici.

Ra una se da je u novopridošle partizanske jedinice pri-stupila jedna etvrtina stanovnika Splita.

Našao sam se u Ku inama, malom selu, pokraj Splita, na podnožju propjevanog i u partizanskoj pjesmi proslavljenog Mosora:

»Oj, Mosore, Mosore, kada emo na more«, pjesma Dalmatinaca u kojoj je iskazana ljubav i ežnja za morem, simbolom slobode i povezanosti s itavim svijetom.

U zgradi Nikole Markovi a formirana je jedinica od novih boraca, a to je bila prete a budu e etvrte splitske udarne brigade, na prijedlog Štaba IV operativne zone NOV Hrvatske.

Prepoznajem nekoliko meni ve poznatih drugova:

Tu su Bepo Babin, bivši nogometni »Vala« iz Kaštel Staroga, Špiro Markovi , moj školski drug, Branko Matkovi , Branko Dude i Marin Bubi , »Pr «, bivši golman RNK »Split«.

Impresionirala me je njihova uniforma i opremljenost.

Svaki je bio odli no odjeven i obuven. Divna uniforma i izme, uz to opasa , na kojem je prika ena futrola s revolverom i 1—2 bombe. Preko ramena remen, torba u kojoj se nalazi geografska karta i notes. U rukama je svaki imao strojnici.

Bili su pravi rukovodioci.

Ve ina novodošlih boraca iz Splita, Solina, Klisa i Kaštela bila je smještena u šumici kod »Sjedalica«, zapadno od sv. Petra.

Njema ki avioni stalno su nadlijetali naše podru je koje se nalazilo u rukama jedinica NOV i povremeno bombardirali. Ljudskih žrtava nismo imali, ali nismo bili u mogu - nosti da te zlokobne ptice sprije imo u njihovim piratskim akcijama. Nismo posjedovali protuavionsko oružje.

Prepoznali su me moji drugovi te sam bio postavljen za komesara ete.

Divne li asti i priznanja.

Petokraka zvijezda sa srpom i eki em bila je ponos svakog politi kog rukovodioca, a istodobno priznanje za njegov revolucionarni doprinos u borbi protiv fašisti kog osvaja a.

NAPAD NA KLIS

Nakon što je Split prvi put oslobođen od okupatora i pošto je uspostavljena civilna i vojna vlast, itavom šire području je Splita bilo je u rukama narodnooslobodilačke vojske.

Jedino nismo uspjeli zauzeti Klis, pošto su u tvrđavi ostali Talijani, Nijemci — dosta folksdjojera i grupa ustaša. Iako su naše snage i sa isto ne i zapadne strane vršile pritisak da neprijatelja prisile na predaju oni nisu ni pomicali na kapitulaciju.

Dakle, Klis se nalazio u obruču i posada je pružala otpor.

Izvanredno povoljan i dominantan položaj neprijateljskih snaga u tvrđavi nije dozvoljavao nikakav pristup tvrđavi.

Švab je nastojao svim raspoloživim snagama da povrati svoje prvobitne pozicije, tj. da naše snage rastjera s ovog rajona i da uspostavi svoju vladavinu, odnosno da sada zamjeni poražene talijanske snage.

Mora se svakako spomenuti jedan važan faktor koji je bio, između ostalog, vrlo važan inilac u vođenju svakog rata, a to je moralno-politički duh koji je vladao u talijanskoj vojsci. Iako se fašizam služio surovim i drastičnim mjerama protiv svojih unutrašnjih neprijatelja — protivnika, nije uspio da pridobiće za sebe jedan dio aktivnog vojnog sastava, a još manje je uspio da privoli veliki dio rezervnog i novomobiliziranog dijela vojske. Oni su bili otvoreni neprijatelju fašizma i borci protiv rata.

Stoga su talijanski vojnici s oduševljenjem prihvatali propast fašizma i kapitulaciju Italije u nadi da će se vratiti svojim kućama i svojim porodicama.

Klis, koji se kao akropola uzdiže u sivom splitskom pejzažu ne kao naselje niti stalna vojnička utvrda, već kao klanac spominje se 535—536. godine.

Sigurnih podataka o tome kada je Klis bio utvr en ne postoje.

Prvu vijest o kliškoj tvr avi (od XIII stolje a Castrum) donosi bizantski car, pisac Konstantin Porfirogenet, opisuju i pad rimske Salone oko 615. godine.

Porfirogenet piše kako su Avari i Slaveni tada zauzeli rimsku utvrdu na Klisu.

Ve u IX stolje u, iz doba hrvatske narodne dinastije, vidi se da je Klis bio naseljen i utvr en (Povelja kneza Mislava i Trpimira).

U svojoj burnoj i bogatoj prošlosti Klis su držali razni gospodari: Bizantinci, Rimljani, Ma ari, Turci, Mle ani, Austrijanci, Francuzi, Talijani i Nijemci.

Borili su se Klišani protiv raznih tirana i ime hrabrog i legendarnog kliškog kneza Petra Kruži a, rodom iz Bosne, zlatnim je slovima zapisano u povijesti naših naroda. On je do eka Turke 1524. godine pod ovom kamenom tvr avom i svojom juna kom posadom nanio težak poraz i Turke na tjerao u pani an bijeg.

Nijemci su pokušavali nekoliko puta oslobođiti se blokade, vrše i povremene prepade, ali bez uspjeha. Uvijek su se morali povu i nakon što bi osjetili našu snagu.

Da bi posadi olakšali otpor, svakodnevno, po nekoliko puta bombardirali su naše pozicije i to naj eš e pomo u »štuka«.

ak su opkoljenoj posadi doturali hranu i municiju koju su bacali iz aviona.

Mi gledamo bombardiranje i dotur hrane, ali nismo bili u mogu nosti da to sprije imo.

I u Ku inama je raspravljanje kako bi se sa južnih padina Klisa izvršio napad na ovu tvr avu koja se gordo isticala na ogromnoj gromadi izvaljenog kamena.

Nije nikakvo udo što je u narodu poznata izreka:

— Teško Klisu na kamenu, a kamenu što je Klis na njemu.—

I jednog rujanskog dana, u ranim satima krenuo je naš I radni ki bataljon (kasnije 4. bataljon IV Splitske udarne brigade) sa južne strane Klisa, da ga oslobödi.

Zaista smiona odluka.

Naša mlada jedinica, sastavljena uglavnom od novodošlih boraca iz Splita i bliže splitske okolice, koji tako re i još nisu ni znali rukovati oružjem — puniti, prazniti i nišaniti — krenula je u ovaj pothvat.

Pred samo svitanje, kada su se ve lijepo vidjeli konture kamenih zidina, a nad njima tvrava, na emu se svi borci puze i u borbenom položaju, ispod same tvrave.

Kora amo prema Klisu, okrenem se. U daljinu od nekoliko kilometara vidim moj Split kako cvjeta u slobodi. Veseli se.

Malo seoce Ku ine postavilo se na kosim padinama Morsora i sada doživljava povijesnu ulogu.

Pod njegovim nogama pruža se bogato i plodno polje, u to vrijeme vinogradi puni ve sazrelog groža spremnog za jematu.

Pitam se tko e i kada e brati ovo grože?

Tišina je potpuna. Ne uje se ni glasa. Sve je mirno. Nitko od seljaka i ne misli da po e u polje, da pristupi svom svakidašnjem poslu. Ne. Sada je naš ovjek zauzet sasvim drugim obavezama i dužnostima, važnijim od njegovih linih interesa.

Nema glasa ni od kuda. Jedino se iz daljine uju pjetlovi kako svojim kukurjekanjem jedan drugome javlja svitanje novog dana.

Osje a se još ljeto. Vrijeme je malo obla no, bez vjetra. Ak se može kazati jako ugodna zora.

Gledamo kamenu tvravu i pitamo se kako i na koji način mi je želimo i moramo zauzeti?

Našim raspoloživim ljudskim, mladim i neiskusnim snagama i naoružanjem? Pa to je nemoguće.

Poznajem dobro Špira, komandanta, druga iz školskih klupa Realne gimnazije u Splitu i mogao sam mu slobodno pristupiti, izraziti svoje mišljenje i sugestiju o ovom planiranom napadu.

Nisam ga htio povrijediti, omalovažiti ili ak potcijeniti, a još manje nametnuti mu moju volju da on osjeti da sam ja superiorniji od njega i neki struji i vještiji »strateg«.

Ova divna, oduševljena mladost, još uvijek nespremna i nesposobna za pravu i otvorenu borbu, u ovim uvjetima, ne samo što nije bila kadra da stupi u sli ne akcije, ve je zaslужivala da se o njoj vodi potrebna briga, da je uvamo i ospasobimo za slijede e i teže okršaje koji nam predstoje.

Osje am da je iluzorno o ekivati od naših snaga bilo kakav uspjeh, pri em mu i u slobodnom razgovoru kažem:

»Slušaj me, druže Spiro. Zar ne vidiš kakva je situacija. Mi s ovim našim borcima nismo u stanju niti zauzeti niti pokušati napasti tvr avu Klis. Neprijatelj nas iz tvr ave može slobodno i lako tu i i ga ati, ne samo iz vatrenog oružja, ve ako ho e i kamenjem. Imat emo silne gubitke, a ništa ne emo posti i. Tvr avu ne emo osvojiti, morat emo se povu i na naš polazni položaj i doživjet emo težak poraz. To e negativno djelovati na ove nove i mlađe borce. Razmisli malo bolje prije no što krenemo u napad.«

Sluša me Špiro mirno i ništa ne govori.

Poslije našeg razgovora dugo je mislio i zatim donio razumnu, u to vrijeme, najbolju odluku.

Napad je za našu jedinicu odgo en.

Još za vrijeme svitanja, dok nas neprijatelj iz tvr ave nije mogao dobro ni vidjeti, vratili smo se najkra im putem na svoj prvobitni polazni položaj — u šumu povrh sela Kuina.

I tako je Klis, kojeg smo sedamnaest dana držali u okruženju, vodili tešku i upornu borbu da ga oslobođimo, ostao i nadalje neosvojen u rukama okupatora.

ekao je samo trinaest mjeseci kada je definitivno i kona no doživio svoje oslobo enje od posljednjih osvaja a.

Danas, na bedemu kliške tvr ave ponosno se vije nacionalna trobojnica, na ijoj se sredini isti e crvena petokraka zvijezda.

MINOBACA KI INSTRUKTOR

Jozu Peki a, hrabrog borca i rukovodioca poznajem još od prvih dana formiranja naše Splitske brigade. Iстicao se hrabroš u i bio je jedan od istaknutih junaka naše Brigade. Primjerno se pokazao u mnogim borbama.

Jedan od njegovih prvih hrabrih podviga i uspjeha datira od vremena borbe pod Klisom protiv ustaša i Nijemaca.

Hrabra Dugopoljska* eta, nakon kapitulacije fašisti ke Italije, odmah je krenula prema Splitu.

Im je stigla na ži anu ogradu Splita, tj. na liniju Stobre —Mravnice—Dujmova a, ususret im je hitala hrabra omladina i narod grada Splita, kao i iz sela u koja su došla. Veselju nije bilo kraja tim više što su borci ove ete uglavnom i pretežno bili iz Splita i najbliže okolice. Bilo je grljenja i ljubljenja, jer su se susretali roaci i prijatelji. Ali, veselja za sada nije bilo tako potrebno, trebalo je to ostaviti za kasnije. Trebalo je žuriti za obranu Splita a najvažnije — trebalo je izvršiti u to vrijeme najteži zadatak — izvršiti totalno razoružanje kompletne talijanske vojske koja se nalazila u Splitu i oko Splita, u obližnja manja sela.

Ubrzo su razoružana uporišta u Dujmova i, oko Stobre a i Mravinaca. Tako je konačno otvorena žica u kojoj je Split bio opasan i zatvoren od 1941. godine, tj. od trenutka talijanske okupacije. U spomenutim uporištima bilo je mnogo naoružanja i opreme za potrebe talijanske vojske. Trebalo je to sve pokupiti i odmah naoružati narod, omladinu — ogromnu masu koja je pristizala iz grada i okolice.

U ovim akcijama masovno je došla do izražaja hrabrost, samoinicijativa i grupna dejstva svih boraca i naoružanog naroda, koji je plebiscitarno ustao u borbu protiv okupatora.

U tom valu oduševljenja ubrzo su do nas doprle vijesti da Nijemci nadiru od Sinja prema Klisu, pa iskusni borci

* Komanda: Marko Križan, Vinko Guina, Mirko Plazibat i Božo Doždor.

i rukovodnici odmah kre u na položaje na liniji Grlo—Klis—Kosa. S obzirom da se eti priklju iilo dosta novodošlih boraca, skojevaca, lanova Kompartije, to je eta bila za dva puta, pa ak i tri puta ve a, broj anija nego kada je krenula prema Splitu. U pokretu na položaje eta se dobro naoružala, skupa sa gra anima iznosila je naoružanje, municiju i ostali ratni materijal.

U predjelu Meterize—Mravince eta je naišla na grupu srednjih minobaca a i ogromnu koli inu municije za ove baca e. Drug Peki se zaista nešto razumio u ove minobaca e i odmah je pristupio nošenju desetak minobaca a i ve e kolli ine municije.

Kada je ova grupa drugova stigla blizu željezni kog tunela nedaleko Klis—Kosa, obaviješteni su da se u tvr avi Klis nalaze Nijemci i ustaše.

Inicijativom druga Joze postavljeni su minobaca i na vatreni položaj i odmah otvorili vatrnu tvr avu.

To je bilo veliko iznena enje za naše drugove — rukovodnici, a posebno za druga ing. Dušana Mladinova, koji je ve tada komandirao tre im bataljonom.

Drug Mladinov, iskusni rukovodilac, naredi da se minobaca e postavi bliže tvr avi, pošto je ovaj prvobitni položaj bio predaleko od tvr ave, radi boljeg ga anja samog cilja.

Odmah se pristupilo prebacivanju minobaca a na sjeverno-zapadne padine Mosora, odakle je efikasnost vatrenog djelovanja na neprijateljski položaj bila jako uspješna.

Na in organizacije i dejstva jako se svudio ing. Mladinovu, koji je pozvao druga Jozu Peki a i saopio mu:

»Druže Peki u, pristupi odmah formiranju jedne grupe minobaca a od ovih mladih skojevaca i obu i ih u rujkovanju i djelovanju sa ovim oružjem.«

Bilo je drago našem Jozi što se drug Mladinov njemu obratio da izvrši ovaj zadatak.

Pojurio je naš Jozo sa kurirom u jednu obližnju vrta u na jugozapadnu padinu Mosora, gdje je pronašao jednu grupu omladinaca s nekoliko minobaca a. Me u njima je bio i omladinac Ivo Bego, iz Splita, lan SKOJ-a, koji je ranije na

sastanku skojevske organizacije određen da rukovodi jednim minobaca em.

Jozo je otprije poznavao omladinca Begu te ga zapita:

»Što ti ovdje radiš, druže Ivo?«

»Ja sam rukovodilac minobaca a«, bio je kratak odgovor Bege.

»Slušaj Ivo. Ja u ti ukratko objasniti kako se rukovodi i radi sa ovim minobaca em.«

Kada je Jozo završio instruktažom, krenuo je prema svojoj Dugopoljskoj eti.

Međutim, treba podvući da su drugu Begi još ranije kazali da je kod njega dobio instruktor i da je mu objasniti sve što je potrebno da zna o upotrebi minobaca a.

ekao je Bego svog instruktora i nije dovoljno pažnje posvetio prvoj instruktaži druga Joze Peki a.

Kasnije, kada su od druga Bege tražili da stupi u akciju sa svojim minobaca em, on je hitro odgovorio:

»Ja ne znam rukovati minobaca em.«

Ing. Mladinov, komandant bataljona, koji je došao do Bege Ijutito ga je zapitao:

»Kako to, druže Bego, ne znaš rukovati kada je kod tebe bio instruktor?«

Omladinac Bego odvrati:

»Kod mene nije bio instruktor. Kod mene je bio drug Jozo Peki.«

Tako je ovaj mali nesporazum otklonjen.

PRAVAC BOSNA

Iako Nijemci svakodnevno bombardiraju naše položaje oko Kujina, život u novoj jedinici odvija se normalno.

Mi osjećamo da do sukoba i to direktnog protiv Nijemaca mora uskoro doći.

Pripremamo se.

U takvoj situaciji »skoknuo« sam do grada i uspio se pozdraviti sa svojim roditeljima.

Nave er, 25. rujna posjetio sam Antu Bagata, pomo - nika komandanta Splitskog podru ja.

Ante mi je bio neobi no drag, volio sam ga kao svog brata. Skupa smo završili etiri razreda Realne gimnazije u Splitu, igrali nogomet u NK »Majstor s mora«.

Družili smo se sve do po etka rata, kada nas je okupator prisilno rastavio — svatko je otiašao na svoju stranu na izvršavanje svojih revolucionarnih zadataka.

im smo se susreli, obavezani je bio stisak ruku uz pozdrav: »Zdravo Ante, kako si?« i

»Zdravo Drina, kako si ti?«, kao i niz konvencionalnih pitanja.

Nakon što je opisao vojnu situaciju oko obrane Splita, Ante mi re e:

»Ne idi iz Splita, ostani ovdje. Ve e snage Nijemaca prodrle su iz Mostara preko Sinja i nastupaju u pravcu Splita*

Slušam ga, i ova me je vijest zaista iznenadila, jer sam smatrao da imamo broj anu nadmo nost i da ne emo dozvoliti Nijemcima da nam opet zauzmu naš lijepi Split.

»Dobro je Ante. Skoknut u do ku e i odmah se vra - am« odgovorio sam poslije male stanke.

Sada sam tek shvatio ozbiljnost situacije oko Splita.

Ovu no sam spispavao kod roditelja i sutradan rano oko 04,00 sati krenuo pješice u svoju jedinicu.

Bio je divan dan, kasnog ljeta i naše dalmatinsko sunce još uvijek žarko grije.

Oko nas se vode žestoke borbe i Nijemci svim snagama nadiru u pravcu Klisa, odnosno u pravcu Splita.

Jutro je i našikuhari spremaju ru ak. Kazani su prepuni riže i svuda se osje a ugodan miris.

* On je ostao u Splitu i nije uspio da se izvu e. To je pokušao 27. rujna 1943. i s dvojicom drugova našao na Nijemce, kod predjela Kila, nedaleko Stobre a. Nijemci su ih izrešetali i ubili. Ante je ostavio ženu Etu i tri djevoj ice.

Njema ko-ustaške snage uspjele su probiti naš obrambeni sistem i od pravca Klisa nastupaju prema Mravincima i Ku inama.

Artiljerija i minobaca i tuku svom žestinom prema našim položajima, tj. jednog dijela Prvog radni kog bataljona koji se našao u selu Ku ine, dok je drugi bataljon bio na Mosoru i dva dana pružao otpor Nijemcima. U sastav Brigade priključio se tek u Kamenskome.

U vrlo mu noj situaciji nastala je uzbuna i donekle prili na panika, a što je i prirodno na sastav ljudstva nove i mlađe Brigade.

Bježi se u nepoznatom pravcu.

Kuhari bacaju kazane i na konjima uzimaju onu koljinu hrane koju su mogli na brzinu natovariti.

Granate lete preko naših glava.

Borci bježe na sve strane.

»Druže komesare, što smo sada?«, obraćaju mi se pojedini borci sve zadihan i uzbu eni.

»Naprijed, gdje idu ostali borci kreni i ti«, odgovorim na brzinu da ih uvjerim na pravilan i jedini put.

Do e k meni Spli anin Vicko Šore, i malo zadihan i uzbu en postavi mi pitanje:

»Druže komesare, ovo ne valja ništa. Svi smo izginuti. Hajdemo pobje i iz ovog pakla. Gdje smo mi ovo zapeli. Jadni smo mi.«

Gledam ga i slušam s naročitim uzbu enjem i radoznalošću. Kako to da predratni radnik, koji bi trebao biti primjeran i najrevolucionarniji, najednom postane defetišta i pun nevjericice u našu borbu. Im je malo stislo, na sve je zaboravio i prekrižio.

Nisam se nikako dvoumio da mu odgovorim:

»Zaista je teška situacija. Kamo god išli nai i smo na isto, jer je svuda front. Ja mislim da nam je mjesto uz našu jedinicu i da krenemo zajedno prema istoku.«

Zaista me je pažljivo slušao i poslušao — kasnije sam ga vido u sastavu naše brigade.

Poslije nekoliko trenutaka zapazio sam jednu grupu mladih Spli ana koji su se pripremali da krenu u pravcu obale da bi se dohvatali naših otoka.

Me u njima sam prepoznao i sina splitskog trgovca Asi a, koji se tako er obratio meni rije ima:

»Druže komesare, mi idemo prema Bra u, tamo smo sigurniji nego ovdje, jer e nas Nijemci zarobiti.«

Upozoravao sam ga da nas slijedi, ali mu se u gužvi brzo izgubio trag i više ga nisam vido. Nestao je iz jedinice.

Svi borci spremni za borbu, bez obzira na trenuta nu tešku situaciju, organizirano su krenuli u pravcu sela Žrnovnica.

Malo selo, uz koje te e bistra, ista rje ica Žrnovnica, poznato uporište revolucionarnog otpora okupatoru i ustasha, sada je najednom i iznenadno mjesto snabdijevanja naših boraca.

Naime, nakon kapitulacije fašisti ke Italije u Žrnovnici se našlo skladište oružja, municije, odje e, obu e i hrane.

Borci u prolazu i na brzinu uzimaju sve ono što im je potrebno, najviše lako oružje, i kre u u pravcu Sitna Gornjeg.

U Žrnovnici se formira duga kolona i kre e na nove zadatke.

Kona no, jedinica je stigla u Lovre gdje su naši borci dobili potrebni odmor i zano ili.

Na samoj cesti postavljena je kuhinja, dok se ve ina odmara i vrše se pripreme za daljnji i naporni put.

Ali Nijemci nam ne daju mira, ne daju nam da se sredimo.

Iznenada, u toku jutra 3. listopada oko osam sati, sa zapadne strane od Lovre a, od pravca Sinja, pojavi se cestom kolona tenkova i pravo sa ceste — upade u sam centar mjesta.

Nastade strašna zbrka, gužva.

Ogroman broj boraca koji se nalazio sa strane od ceste uspio je pobje i uništenju ili zarobljavanju i uputiti se prema selu Studenci.

Jedan, mali broj boraca nije uspio izbjeg i ovom iznenadnom upadu Nijemaca, te je bilo mrtvih i zarobljenih boraca.

Ali Nijemci nisu bili zadovoljni ovim svojim uspjehom.
Prate našu Brigadu u stopu i ne daju joj mira.

Hoće da je unište.

Ali ni mi ni Nijemci nismo raunali na naše hrabre proletere.

Pred samim selom Studenci, u zalazu sunca, kada su Nijemci pritisli naše borce, najednom se za u pucnjava u pravcu Nijemaca.

Gonili su nas kao uplašenu i plahovitu pticu i nismo im mogli pružiti pravi otpor. Pojedinci, uglavnom slabog vojnog obrazovanja, iskustva i naoružanja sklanjali su se pod razne zaklone, ali na žalost ni to im nije bilo dovoljno.

Nedaleko mene leži nepomično, već mrtav Splitanin Veljko Ferić, a dalje jedna omladinka koja je teško ranjena i već se nalazi u agoniji, umire.

Nitko joj ne može pružiti pomoći, jer Nijemci tukut povima iz svojih tenkova. Svi smo prikovani uz zemlju i zaklone.

Tek ovdje situaciju spašavaju slavni borci Prve proleterske brigade i dio I radni kog bataljona naše Brigade.

Biju proletari i Dalmatinici po Švabama i nanose im teške gubitke. Nijemci su pokušavali u 2—3 kolone izvršiti probor, ali nisu uspjeli. Odustali su.

Mi smo odahnuli.

Spašeni smo.

Sada možemo slobodno kroiti u naš slavni put — borbe za konačno oslobođenje naše zemlje.

Kreću borci nove etvrte splitske brigade u pravcu Bosne.* U selu Kamenskom mali zastoj.

Tu se vrši razvrstavanje oko 1000 novih boraca ove Brigade, premda se pod Mosorom nalazilo oko 2000 boraca, što znači da je otpala polovina.

* Prva je rasformirana u travnju 1943. godine.

Formira se novo vojno-političko rukovodstvo štaba Brigade, kao i etiri bataljona.

Za novog komandanta Brigade postavljen je drugi Duško Vukotić, Crnogorac, a za politkomesara Brigade drugi Josip Gizić-Jokula, radnik iz Klisa-Rupotine.

ZASLUGA DRUGA DUŠANA

Šesta neprijateljska ofanziva tek je započela i naše se jedinice povlače uslijed pritiska nekoliko kih divizija, po pravcu nepokorene i uvijek revolucionarne naše di ne Dalmacije.

Nakon ovladanja pravca Mostar—Sinj fašisti su nanovo zauzeli slobodarski Split i sve naše snage nalaze se oko planine Mosora i Kozjaka.

Fašisti prelaze u veliku ofanzivu da bi slomili naš otpor i omogu ili što lakše i udobnije vladanje i pljačku nad našim stanovništvom.

Vode se žestoke borbe na svim pravcima.

Poslije pada fašisti ke Italije narod Dalmacije listom je pristupio u redove svoje vojske — narodnooslobodilačke vojske — one vojske, koja mu jedina može donijeti konačno oslobođenje.

Omladina se nalazi u prvim borbenim redovima i svuda vri od žamora, veselja i mladenačke radosti. Takva je naša omladina.

Rujan je još uvijek topao mjesec u našoj Dalmaciji. Žarko sunce peče po ovom našem kamenjaru da se jedva može izdržati uslijed velike žege. Svuda se još osjeća, među novim mladim borcima, duh građanskog života, a narođeno po boji i kroju njihove odjeće. Veliko je šarenilo boja uz to i sami krojevi dokazuju da su u našim redovima došle

»novajlige« koje žele zadržati pe at svog gra anskog odi-jevanja. Sve je nekako slobodno u nošnji, lagano odjeveno i dobiva se dojam — nepripremljeno na sve ono što iza ovoga treba da uslijedi. Vidi se, mnogi i ne misle na poteš-ko e i tegobu ratovanja i njegovih posljedica.

Ve prve arke i puškaranja razbio im je gledanje i ocjenu o ratovanju.

Da bi sa uvali naše snage od okruženja i da bi se što prije povukli prema bosanskim planinama, povla imo se. Za nama ostaje Mosor i napuštamo našu divnu, di nu i sun anu Dalmaciju.

Ali svi ne znamo kamo idemo.

Mlad sastav novo formiranih jedinica nije mogao, niti je smio prihvatići borbu s fašistima, koji su bili superior-niji u svakom pogledu, u odnosu na naoružanje.

Nakon neuspjeha oko osloba anja Klisa i pojave nje-ma kih snaga koje su prodirale prema Žrnovnici, kod ovih novih i mladih vojnika, koji još nisu osjetili borbu i vatru puš anih metaka, kod izvjesnog dijela je nastala panika i nesigurnost. Jedan je dio osjetio nesigurnost u svoje vlastite snage.

Premda Nijemci prodiru od Klisa krema Ku inama i Mravincima, glavnina naših snaga uspjela je da se dohvati Žrnovnici.

Nakon Žrnovnice uslijedio je pokret u pravcu Lovre a. Neprijatelj nam ne da mira.

Ne dozvoljava da se u miru povu emo, sredimo i zauz-memo nove položaje.

Glavnina naših jedinica nalazi se na cesti koja vodi prema selima Sitno Gornje i Tugare. Kre e se u dosta ra-štrkanom rasporedu.

Najednom se pojavi jedan neprijateljski avion. Prepo-znali smo ga — to je »Štuka«, naš pratilac sve do završetka našeg ratovanja.

Primijetio nas je i polako kruži oko nas, po inje da mitraljira našu kolonu, a zatim baca bombe.

Svi se borci skrivaju u obližnju šumu i tako onemogu uju Švabi da vidi cilj.

Avion nestane i tako za kratko vrijeme prestane bombardiranje.

Borci nastave put.

Ali, avion se nanovo vrati i ponovi bacanje bombi.

Me utim, sada se naši borci nalaze na brisanom prostoru i Švabo ih lako može vidjeti te ih može ga ati.

Baca jednu po jednu bombu, a na kraju sa visine oko 400—500 metara baca u snopove po nekoliko komada bombi.

Borci su se razbježali na razne strane od ceste i Švabo je postigao vrlo slab rezultat.

Prebrodili smo teške i krvave borbe kod Lovre a i Studenaca.

Ratno kaljenje je po elo.

Odmorismo se od ovih borbi, prvih ja ih okršaja, prvih naših gubitaka.

Svaki je borac sada gledao oko sebe i tražio o ima i pitao za svog druga ili drugaricu koji su mu bili poznati još iz Splita, koji su s njime stupili u partizanske redove. Najednom je osjetio da je mnoge od njih izgubio, da ih više nema u njegovoj novoj jedinici. Kukanja, jadikovanja nije moglo biti, niti je pomagalo, jer na gubitke moralo se ra unati, to se moglo o ekivati.

Ve sutradan krenusmo u pravcu Bosne.

Gladni, iznemogli, izmoreni, neispavani nalazimo se ve na podnožju Prologa. Visoka i nepoznata planina kao da nas gleda i zove u svoj zagrljaj. Mi se s velikim nepovjerenjem približavamo njoj budu i da je ne poznajemo, a nije nam bila simpati na. Visoko se nadvila nad nama. ini nam se preve velika. Mi nismo navikli gledati ispred sebe visine. Naše more je ravno, nema mu kraja i uvijek na istoj visini i ravnini. Poput naše plodonosne i niske Vojvodine.

Dok lagano pužemo preko uske ceste i ponekad stranputicom, misli su nam još uvijek povezane na ju erašnju borbu i pod dojmom tih doga aja kora amo nesigurnim putem.

Približavamo se rje ici i tada padne komanda da se što brže zakr i put kamenjem da bi se onemogu ilo napredovanje neprijateljskim tenkovima i oklopnim kolima.

Užurbano se prihva amo ovog zadatka i krajnje se naprežemo da što bolje i što brže uspješno izvršimo nare e nje. Nabacujemo kamenje dosta površno i nestru no, a u našoj svijesti postoji samo misao da e i ovaj naš rad urodit plodom.

Ovaj posao nije trajao niti pola sata, kada u daljini za usmo fijuk metaka i puškaranja sa svih strana. Da naša nevolja bude i još ve a, uje se i šum motora.

Dolaze neprijateljski tenkovi.

Prisiljeni smo da prihvativmo neravnopravnu borbu. Borbu ovjeka naoružanog jedino puškom protiv tenka.

Nerealno — ali hrabro i vješto.

Švabo se približava zakr enoj cesti. Otvara se kupola tenka i iz njega izlazi posada i pristupa iš enju ceste. To isto rade i slijede e posade tenkova. Naši se polagano povla e, ali uvijek uz otpor. Pritisnuti smo na prelaz preko rje ice, jedini pravac povla enja je uspon uz planinu.

I Duje se povla i sa još nekoliko svojih drugova.

Strma planina, bez puteljaka, šume i zaklona ne omogu uje da on išta koristi u svoju li nu zaštitu.

Biju Švabe iz tenkova u pravcu planine, uje se paklena jeka topovskih granata.

Padaju granate po kršu i ubita no odjekuju.

Hvata te jeza od pomisli da i jedan pogodak može pasti po tvojoj vlastitoj glavi.

Ta paljba u ast smrti vje no traje.

ovjek se tek tada sjeti kolika je bijeda i ništavilo u odnosu na samo jedan metak, jednu granatu. Dovoljno je precizno oko nišandžije — i gotova je sva tvoja muka, nastojanje i borba za spas golog i nezašti enog života. Dakle, ti ne odlu uješ o svojoj sudsibini, ve netko drugi. I to njegova volja, raspoloženje, upornost i preciznost.

Kakve li ironije u ovom životu. Onaj koga nisi nikada vidio u svom životu, koga i ne poznaješ — odlu uje o tvojoj sudsibini, o tvom postojanju?

I nadalje se povla i Duje. Bolje re eno puze uz strmi krš i koristi i najmanji kamen za zaklon, koji za njega u ovom trenutku vrijedi više od bilo ega. Uspore ivati se zaista ne može i ne vrijedi.

Padne nanovo jedna granata nekoliko metara povrh njegove glave i ogromna koli ina zemlje i kamenja se roni i praši po zraku.

Zemlja i kamenje pršti na sve strane.

Nestaje mu daha i snage.

Srce mu kuca ubrzanim tempom. To je znak sve ve eg uzbu enja i napora.

Ne zna da li e se izvu i.

Dva su osnovna trenutka koja sada odlu uju — neprijateljsko oružje i njegov instinkt za samoodržavanje, jer je sada u životnoj opasnosti.

Tko e pobijediti.

Švabo ili Duje.

Vrh planine, a to zna i spas, još je dosta daleko.

O ima i umom ne može doku iti, nije sposoban da ocjeni koliko ta borba može još trajati.

Za njega je to vje nost i rub kraja.

Sakuplja i posljednje molekule mo i i snage te se vu e k vrhu, koji za njega zna i pobjeda.

Pobjeda života nad smr u.

Osje a Duje da je Švabo pobije en.

Nakon potpunog neuspjeha Švabo prebacuje svoj nišan na drugu stranu. Traži drugu metu i drugu žrtvu.

Ro ena je iznenada nada za spas.

Tu je ovjek nepobjediv. Ne može ostati bez energije, bez snage, bez vjere u sebe samoga. I ono što je ostalo od njega, od izmrcvarenog i izmorenog tijela, pokrenulo je napola ve pobije eno njegovo tijelo, koje je sada dobilo udni impuls, volju za životom.

I to je pobijedilo.

Puzaju i, hvataju i se za zemlju, kamenje i poneku travu ili žbunj, kao i svega što je dolazilo pod njegovo golo i ve iskravavljenim rukama dogurao je svoje teško, dušev-

no i fizi ki izmoreno, iscrpljeno i bolesno tijelo k vrhu planine — a to je zna ilo — spas.

Do epavši se vrha — pao je na zemlju i legao nepomi an drže i se za srce.

Srce mu je strahovito lupalo — željelo je iza i iz grudi da izrazi svoju silnu sre u i zadovoljstvo za kona nu pobjedu nad neprijateljem.

Tu se našlo nekoliko naših drugova, koji su bili nijemi i nemo ni svjedoci ove borbe na život i smrt.

Me u njima — drug Dušan — student iz Sinja.

Prihvatio je Duju, podigao sa zemlje te mu re e:

»Do i k meni, zagrli me i ja u te nositi. Nemoj se više plašiti, utekao si im.«

Duje se polagano vukao nekoliko stotina metara do novog zaklona, gdje se odmorio i osvježio.

Pri samom zapadu sunca, novo selo, sklonište i nanovo nova borba.

Sje a se Duje vrlo dobro da je o ovom slu aju pisao i u brigadnim zidnim novinama u kojima je opisao drugarsku pomo druga Dušana.

Evo, ne žali Duje da to nanovo u ini po drugi put.

Hvala ti, druže Dušane.*

KAKO JE PROPAO BOLNI ARSKI KURS

U toku neprijateljske zimske ofenzive studeni-prosinac 1943. godine jedinice naše Brigade naše su se na komunikaciji Posušje—Duvno.

U to vrijeme ambulanta etvrte splitske brigade sa oko 20—30 bolesnika, uglavnom lakše ranjenih i pokretnih ra-

* Dušan Juri, diplomirani pravnik, nakon oslobo enja bio je na dužnosti sekretara u Kabinetu druga Eduarda Kardelja, u Beogradu.

njenika, smjestila se u malo selo Zidine koje je smješteno podno Bukove Gore, oko 3 km južno od ceste koja vodi iz Aržana za Duvno.

Kiša je stalno sipila, lagani vjetar puhao je i to je prouzrokovalo da su mnogi bolesnici s teškim mukama i naporom jedva podnijeli ovo mu no kretanje.

Ipak, negdje pred samo predve erje, kolona je uspjela do i do sela Zidine, gdje su upravnik ambulante Branko, student medicine i politkomesar Mi e izvršili raspored bolesnika po ku ama, dok je istovremeno prona ena odgovaraju a seoska ku a za lije ni ku ambulantu.

Još prije no što je ova kolona krenula, odlukom Štaba etvrte splitske brigade, pozvane su iz bataljona po dvije bolni arke da se priklju e brigadnoj ambulanti radi održavanja dvomjese nog bolni arskog kursa.

U selu Zidine našlo se ukupno jedanaest novodošlih bolni arki da prisustvuju ovom kursu na kojem su bile upu ene radi dobijanja potrebnog znanja za uspješno vrše nje svojih dužnosti.

Na ovom su kursu došle naše drugarice rodom iz Ka štela, Solina, Splita i dvije iz Vranjica.

im je kolona stigla u selo Zidine, nakon što su bolesnici bili razmješteni, odmah se pristupilo rastovarivanju raznog tereta i to uglavnom sanitetskog materijala, instrumenata, kao i dva kazana za parenje robe naših bolesnika i ranjenika, kao i ljudstva koje se nalazilo pri ambulanti.

Vrijedno je spomenuti da se brigadna ambulanta nala zila podalje od štaba Brigade i u to vrijeme još nije imala odgovaraju u zaštitu, potrebno osiguranje od eventualnog neprijateljskog napada.

Da bi iskoristili ovu situaciju, upravnik ambulante drug Branko je naredio da svi borci, bolesnici i bolni arke svuku svoju robu-odje u radi parenja-dezinficiranja.

Ova mjera u partizanskim uvjetima ratovanja bila je jako potrebna i nužna da bi se zaštitilo od pojave pjegavog tifusa koji nam je bio strahoviti neprijatelj u našoj borbi, ništa slabiji od metaka neprijatelja.

Ovoj odluci nije bilo prigovora i odmah se pristupilo izvršenju.

Svi bolesnici i bolni arke svukli su se.

Bolesnici-muškarci su ostali goli u nekoliko ku a, dok su se naše drugarice zbole gole u jednom kutu seoske ku e i pokrile se jednim debelim bijelim ebetom-pokriva em.

Jedini koji nisu dali svoju robu da im se pari bili su upravnik i komesar ambulante, kuhar, dva borca koji su radili oko kazana i dvije dežurne bolni arke Sonja i Nevenka.

Nije prošao niti jedan sat kada se nedaleko sela za uo udan huk motora.

Naši drugovi nisu znali što to zna i, ali su bili ozbiljno zabrinuti.

Još se nisu dobro ni snašli, kada se iznenada iza pojedinih ku a za u pucnjava.

Pucaju puške i mitraljezi.

Ni to nije bilo dosta.

Najednom sa samih krovova malih seoskih ku a neprijatelj puca.

Sada je svima bilo jasno. Neprijatelj nas je iznenadio i on je tu.

Nakon što je prestao s naše strane bilo kakav otpor Nijemci i ustaše su ušle u selo i našli naše drugarice i drugove gole u ku ama. Naredili su im da iza u iz ku a i postrojili ih gole na ledinu.

Strašan prizor. Ženska bi a, naše drugarice postrojene, gole kao od majke ro ene pred Nijemcima i ustašama u koje su pred kratko vrijeme pucale ili su bile spremne pucati u njih.

Naše lijepe i stasite Dalmatinke koje su nedavno svoja gola, mladena ka tijela izlagala suncu da ih ogrije i bijelu put pocrni sada su izložene neprijateljskim poganim pogledima.

Nemo ne su i gledaju strašnu i iznenadnu stvarnost. Srca im lupaju poja anim tempom — ho e da isko i iz grudi.

Niti jedna od njih ne vjeruje da je ovo sada prava stvarnost.

Od uzbu enja su drhtale od onoga što slijedi, što ih eka.

Zgr ile se, vrsto sklopljenim koljenima i svojim golim rukama pokrivaju svoja stidna djevi anska mjesta.

Pred njima je vje nost — obuzeo ih je silan strah.

Jedna pla e i nari e:

»Majko moja, što je ovo. Što sam skrivila da sam ovo do ekala. Gdje sam upala i kako e se sve ovo završiti. U ije sam dušmanske ruka upala.«

Sa strane Nijemci i ustaše stoje, gledaju ih posprdno i grohotom se smiju ha, ha, ha ... Vidi se da uživaju u ovom iznenadnom i udnom prizoru.

I oni su iznena eni ovim »ratnim« pljenom za koji nisu ni u snu mislili da mogu doživjeti.

Psuju ih ustaše pogrdnim i prosta kim rije ima dok jedan od njih najgrlatiji »juna ina«, prepun mržnje što mu kulja iz o iju, dobaci:

»A vi ste, gospo ice, htjeli u nas pucati, kurve jedne. Dat emo vam mi pravu mjeru kada do ete u logor.«

Dali su im robu da se obuku i sve ukrcali u kamion i pravac — logor.

Od ovog trenutka zapo ela je njihova tortura koja je završena u njema kom konclogoru.

Neke su naše zarobljene drugarice imale sre u da su bile oslobo ene od strane naših saveznika.

Ali, ostala im je najve a uspomena što i danas nose na svojim rukama utisnuti, žigosani logoraški broj.

U ovom napadu na našu brigadnu ambulantu vrijedno je spomenuti i dva interesantna detalja:

— U napadu na ambulantu jedan se naš borac vrlo brzo snašao i sakrio u jednu praznu ba vu te se pokrio poklopcem. U potrazi za našim drugovima neprijatelj nije obratio pažnju na ovu ba vu i on je ostao neotkriven. On

je slušao itavu scenu zarobljavanja i prebacivanja naših drugova i drugarica u jedan kamion koji je naknadno stigao u selo.

— Drugarica Kosovka, koja je tako er dala svoju robu da se pari, u me uvremenu je pronašla jednu haljinu i obukla je tako da se mogla slobodno kretati oko ambulante. Kada su ustaše i Nijemci upali u selo, ona je pokušala varkom da ih prevari, nadmudri na taj na in što je legla u seoski krevet da bi glumila lana porodice.

Me utim, ta njena lukava domišljatost nije uspjela. Ustaše su saznale da je ona partizanka, izdajom doma ice, vlasnice ku e.

Na kraju, mora se spomenuti da su ustaše za raspored, brojno stanje, kao i osiguranje same ambulante bili obavljeni od strane jednog ustaše iz sela Zidine.

Kada su se naše jedinice slijede e godine nanovo našle na ovom sektoru, saznale su od samih seljaka tko je bio doušnik ustaša.

Naravno, dobio je zasluženu kaznu.

GLAD — TIFUS — SMRZAVANJE

Ne znam koji nam je neprijatelj bio ve i i opasniji od ova tri zla:

Gladi — tifusa — smrzavanja.

Svaki nam je nanosio teške i bolne udarce.

Nismo mogli, nismo znali, i u mnogim teškim situacijama bili smo nemo ni da se borimo, da im se uspješno suprotstavimo, da stupimo u otvorenu borbu.

Nismo imali pravo protuoružje.

GLAD

Nakon što su borci napustili — mnogi i svoj rodni grad Split — nisu redovito jeli. Neprijatelj je bio stalno u ofanzivi i »kuhinja« nije radila. Zbog toga se kod ovih boraca po eo osje ati i nazirati glad. To je teško padalo osobito onima porijekla iz srednjih gra anskih slojeva, koji nisu nikada u svom kratkom, mladena kom životu osjetili što je to glad.

Treba svakako spomenuti da je i okupator u Splitu iz petnih žila nastojao da donekle osigura snabdijevanje grada Splita odre enom koli inom živežnih namirnica, radi pridobijanja pu anstva za svoju politiku. Ali, mi znamo da fašistima ni to nije pomoglo. Nisu nas mogli pridobiti.

Dakle, novi borci upoznali su tek sada, u novim ratnim prilikama, što je glad.

Prava glad se upoznala kada je Brigada stupila svojom nogom na teren Bosne, a još više u toku šeste neprijateljske ofanzive.

Tada je bila prava glad i to ona teška i jedva izdržljiva.

Naše jedinice snabdijevale su se normalno s terena, kod seljaka. Dobivali smo od seljaka meso, ovoga je uvijek bilo u izobilju, brašno, krumpir, pasulj i katkada sol.

Seljaci su davali dok su mogli, ali i njima je bilo teško hraniti jednu kompletну Brigadu, kao i još nekoliko partizanskih odreda.

Trebalo je zaista shvatiti i seljake, koji su stradali, esto oplja kani od okupatora, etnika i ustaša.

Bilo je slu ajeva i po nekoliko dana, a naro ito u toku zime 1943—1944. godine, kada je nedostajalo osnovnih živežnih namirnica, osim mesa.

U tim teškim slu ajevima kuhari bi pripremili juhu bez soli i bez kruha, dok bi se jelo jedino meso.

Nekada bi znali dobiti kašu od zobi, a to je bilo strašno. Ne bi se moglo jesti, jer se nije moglo žvakati, zapinjalo je u grkljanu. Stalo bi — niti u usta, niti u grkljan.

Znalo se desiti da po nekoliko dana nema kruha, a najednom za snabdijevanje se dobije ve i komad kruha. Dobar ekonomista ne bi sve pojeo, ve bi ostavio za slijede i dan, štede i za crni dan, iako je bilo i ponekih pesimista i fatalista koji bi znali napasti ovu praksu štednje s rije ima:

»Pa što e mi kruh u ruksaku kad mogu sutra poginuti. Bolje je da poginem sit nego gladan.«

Ali glad je imao svoje principe i svoja pravila.

Naša Brigada smjestila se u Donjim Peuljama. Snijeg pada danono no i uz to jaka zima. Glad pritisnuo, ne možeš mu se suprotstaviti.

Sjedi naš politkomesar uz komin, gleda u vatru, a gazdarica Dušanka drži svoje unu e na koljenima i hrani ga krumpirima iz luga. Povremeno dijete slini i baka mu briše nos rukama i nastavi nadalje da ga hrani.

Gleda je komesar, požudno i gladno i kada mu je dala jedan krumpir, nije ni mislio na higijenu, ve je krumpir oljuštio i pojeo.

Ili ovo:

U Grkovcima leži bolestan stari Luka, kašlje i pljuje, izbacuje katar na zid, uz svoj krevet. Mu no je ovo gledati.

Naš borac sjedi uz bolesnog starca i ovaj ga ponudi kruhom.

Borac uzme i pojede, jer to je glad.

Najve a vrijednost naše partizanske vojske jest korekstan i pošten odnos prema narodu, prema privatnom vlasništvu.

Nije se smjelo držati privatno vlasništvo, strogo se kažnjavalova svaka otima ina imovine seljaka.

Bilo je ak i smrtnih kazni za svojevoljno oduzeti jedan krumpir, jabuku i si.

I u našoj jedinici pojedini bорci nisu mogli izdržati prokletu i tešku glad, te su pokušavali da se sami sna u na svoj na in i da se li no opskrbe.

Evo dva karakteristi na primjera.

Prvi. Dvojka Toni i Ljubo, splitske »ptice«, strašno gladni navale u seoski trap te pokupe ve u koli inu krumpira

i meda. Napune ruksake i u šumi na u zaklan te peku i peku. Najedu se naši »heroji« do grla.

Ali vrag ne spava.

Seljak osjeti, ustanovi kra u i do e kod Dukljana i žali se.

Pozove on Tona i Ljubu u štab, saznao je da su oni bili izvršioci ove kra e. Ne e oni da priznaju nikako i istraga završi neuspješno. »Krivica« nije utvr ena i istraga je obustavljena.

Me utim, u razgovoru kod komesara ete Toni re e:

»Druže komesare, ubij me, kadgod ho eš, ali nisam mogao više izdržati. Bio sam gladan.«

Drugi primjer:

Naše su drugarice bile zaista vrijedne i jako uredne djevojke. Uza sve ratne, teške uvjete, vodile su ra una o svojoj li noj higijeni i isto i. Prale su svoja tijela i svoju rubeninu.

Jednom je drugarica Mare, vodni delegat, oprala svoju rubeninu i stavila sušiti. Kada je pokupila robu ustanovila je da joj nedostaje potkošulja.

Borac Ante, iz Velog Varoša, digao je ovu robu i prodao seljanki za nekoliko komada krumpira.

Komesar je saznao da je ovo uradio Ante, pozvao ga k sebi i dobro ga »okefao«.

Ante se branio i na kraju re e:

»Oprostite, druže komesare, nisam mogao izdržati od gladi.«

I dandanas je njihov komesar sasvim zadovoljan što nije poduzeo drasti ne mjere, jer je na ovaj na in »spasio« tri Sple ana. Ovo nije bila 1941. i 1942. godina kada su rigorozne represalije bile potrebne i pravilne.

TIFUS

Tifus opasan, podmukao neprijatelj našim borcima.

Dalmatinci, uredni i isti ljudi, kojima je i priroda sklo-
na, nau eni na sunce, more, uvijek isti i uredni naišli su
na novu i neo ekivanu, nepoznatu nevolju.

Borbu protiv ušiju — nosioca nove i teške bolesti — ti-
fusa — uzro nika smrti.

im bi se jedinica nalazila na logorovanju, na odmoru,
kada nije bila angažirana u izvršavanju borbenih zadataka,
njave a pažnja bila je posve ena isto i boraca.

Tada bi se povela akcija uništavanja ušiju, jer je svaki
borac bio prepun ove gamadi. Na sve strane vidjelo se kako
borci drže svoje košulje i maje, iste, uništavaju uši. Po-
jedinci su znali i brojiti koliko su uništili ovih neprijatelja.

Najteže je bilo u toku zime voditi borbu protiv razno-
sa a ove bolesti, jer uvjeti za iš enje bili su vrlo teški
— snijeg, kiša, zima i bijedan seoski smještaj boraca.

Dakle, svi uvjeti za pojavu tifusa bili su tu — stvarali
su se.

Ina e tifusara nije bilo teško otkriti, prepoznati. im bi
borac postao tifusar, kada bi se razbolio, odmah bi se izmi-
jenio, stavio pokriva povrh glave i poprimio sasvim udno
držanje. Odvojio bi se od svojih drugova i postao slobod-
njak i pravi udak. Uistinu bolesnik.

Koliko su borci prezali od ove bolesti opisat u jedan
slu aj.

Brigadna ambulanta, u toku po etka zime 1944. godine
nalazila se u Donjim Peuljama, i to u jednoj konjušnici,
jer boljeg smještaja nije bilo.

Me u bolesnicima bila su dva Spli ana i jedan Solinja-
nin, koji je bolovao od tifusa.

Na žalost, poslije kratkog vremena Solinjanin Kažo
Vukši umre i u ovom je selu sahranjen.

Ova tri momka zaista su bile tri gorostasne i stasite fi-
gure, divota ih je bilo gledati.

Toni, Davor i Kažo div-Dalmatinci.

Kada je umro Kažo, Toni i Davor do u kod komesara ambulante i pla u i rekoše:

»Druže komesaru, spasite nas. Svi smo umrijeti. U imite nešto za nas.«

Znam sam da je teška i ozbiljna situacija za svih nas, ali uvjerenje da smo prebroditi i ovu poteško u i da ne smijemo klonuti tjeralo me je da ih uvjerim u bolje dane, odgovorio sam:

»Nemojte gubiti nadu. Do i e i za nas bolja vremena. Pro i e sve ovo i mi smo do i slobodni na naše plavo Jadransko more.«

Malo su se smirili, obrisali suzne o i i vratili se u ambulantu.

Treba ipak spomenuti, i to zahvaljuju i dobroj organiziranoj preventivi u ovoj brigadnoj ambulanti, da je bio vrlo malen broj smrtnih sluajeva od ove opake i podle bolesti.

SMRZAVANJE

Prvi put u životu Dalmatinci su se našli u situaciji da se moraju boriti protiv snijega, odnosno protiv smrzavanja.

Dalmatinci se vrlo rijetko ili nikako u svojim primorskim krajevima susre u sa snijegom, a još manje s ledom. Ukoliko zimi i padne snijeg, to je vrlo rijetko, a njegovo zadržavanje bude za dan dva ili ak za nekoliko sati.

Ova velika masa novih i mlađih boraca nije bila dovoljno odjevena i obuvena, spremna da se rva protiv novog i nepoznatog neprijatelja — snijega, leda, smrzavanja.

To je bio razlog što su naše jedinice imale ozbiljne gubitke u ljudstvu.

Bilo je sluajeva smrzavanja ušiju, nogu, a i pogibija, smrti u samom snijegu.

Sje am se teške i nezaboravne me ave koja je pratila našu Brigadu na putu za Glamo .

Silvestrovo 1943. godine.

Brigada je dobila zadatak da se prebaci u Glamo .

Nezapam eno nevrijeme pratilo je pokret Brigade. Još za vrijeme pokreta padao je gusti snijeg. Me utim, kada je Brigada došla u Glamo ko polje, nastupila je strašna mjava. Snijeg je padao u jakim i gustim pahuljama, a vjetar je puhaoo velikom snagom i brzinom. Zatvarao je vidik svakom borcu. Uz to kora anje je bilo otežano, jer su noge upadale oko pola metra u gusti, suhi stalno nadolaze i snijeg.

Pravac našeg kretanja bio je otežan, jer je vidik bio umanjen. Mogao si ispred sebe vidjeti samo po koji metar.

Jedva i vrlo teško smo uspjeli sti i u Glamo .

Ali... imali smo žrtava.

U pokretu svaka se i najmanja jedinica osigurava od eventualnog neprijateljskog iznena enja.

Tako je i štab Brigade poslao u patrolu tri borca.

Nisu se vratili.

Smrznuli su se vrše i svoju dužnost.

Me u njima je bio i Splianin Spiro Piplovi , koji je nestao u snijegu podno planine Cincar.

U svojoj glavi naš borac na sve ove ratne, za njega, nove poteško e, nije imao vremena da razmišlja. Niye ni mogao, jer je bio stalno, svaki dan, svaki sat i svaki trenutak angažiran, zauzet za druge stvari. To ga je odvra alo od pomisli na stradanja, ranjavanja, pa i od same smrti. Postao je on tvrd. Postao je ravnodušan na sve nevolje, poteško e, jer je on to smatrao da tako mora biti i druga- ije ne može biti. Ne može se nikako izmijeniti. Rat od svakog ovjeka traži da se na silu promijeni bez obzira što se on našao u sasvim novim, nepoznatim i nametnutim, iznena uju e teškim uvjetima novog života, onog života za koji on nije nikada mogao zamisliti da se može doživjeti, da se može pojaviti.

Išao je on sasvim slobodno, sa puno oduševljenja i entuzijazma u borbu protiv svog nacionalnog i klasnog ne-

prijatelja. Ali na ovakve uvjete života, borbe i otpora nije ra unao. Sada se upoznao što to zna i život i što je to borba.

Trebalo je sve ovo prihvatići jer drugog rješenja nije moglo biti.

Borba je nametnuta i ona je tu. Treba je primiti bez obzira na njen završetak, bez obzira kako će se pojedinac sna i u ovoj gigantskoj borbi.

Žrtava, i to teških i velikih, mora biti.

Vidio je on to od prvih dana sukoba kada su se susreli — na jednoj strani dresirani i slijepi Švabo, a na drugoj rodoljubivi i oduševljeni naš ovjek — kojega je povijesno resio pravi an otpor tu inu i njegovim satrapima, izdajnicima svog vlastitog naroda.

Tako je tada razmišljao novi borac Splitske brigade.

BRIGADNI LIJE NIK GIOVANNI

Od prvih dana formiranja brigadne ambulante postavljalo se pitanje lijenika. Teško ga je bilo na i. Naša mlada brigada uglavnom se sastojala od radnika, seljaka-težaka, aka i ponekog studenta. Borca s fakultetskom spremom ni za lijek.

Ipak bili smo prisiljeni sna i se i na ovu vrlo odgovornu i delikatnu dužnost postaviti kojeg studenta medicine. Imali smo sreću i našli smo ih.

Za prvog lijenika brigadne ambulante postavljen je borac Branko Karađole, rodom iz Šibenika, student medicine, dok je za referenta saniteta brigade postavljen Ludvik Kral, pred završetkom studija medicine u Zagrebu, inače čehoslovak, Židov.

U partizanskim prilikama oni su izvršavali svoje zadatke, ali sve ozbiljnije slučajeve hitno upućivali u divizijsku bolnicu.

Naravno da su uvjeti njihovog rada bili jako otežani, nisu imali potrebnog sanitetskog materijala u dovoljnoj mjeri, a ono što su imali morali su štedjeti i uvati za »crne dane«. Sanitetski instrumenti bili su najveći problem i imali su eto toliko da su mogli donekle funkcionirati, izvršavati one najbanalnije zadatke.

Im je naša Brigada stupila nogom na tlo Bosne, bolje re i na sektor Livanjskog polja, brigadna ambulanta morala se pobrinuti za svoj smještaj, a to je bio stvarno najteži i istodobno najveći i problem.

Uvjeti i na in života u ovim seoskim kućama bili su takođe zaostali, a kako je bilo teško na i odgovaraju u prostoriju za lakše ranjene i bolesne borce, to je za rukovodstvo ambulante smještaj bilo pitanje broj jedan.

I kada bi se našla izvjesna prostorija, soba, nazovimo je tako, to je bilo izvan svih normi zdravstva i higijene. Ali, rat se vodio u sasvim drugim uvjetima, a poglavito naš partizanski rat, sa niz poteškoća, problema, osobito nestasice.

Tr i komesar, tr i liječnik kojeg se znalo i zvalo jedino doktor. Traže prostoriju za ambulantu.

»Evo ovdje, doktore. Ovo je nam sigurno odgovarati«, reče komesar nakon što je pronašao jedan prostor. I znajte da je to ipak odgovaralo. Ali, to nije bila niti konjušnica, niti svinjac.

»Ajme, majko moja« uzvikne doktor i uhvati se za glavu te nastavi:

»Ne smijemo smjestiti naše bolesnike u ovim prostorijama. Svi će se još više razboljeti i zaraziti.«

Nanovo jure na drugu stranu i na u jednu drvarnicu i tu privremeno smjeste bolesnike.

I tako je stalno bilo s našom brigadnom ambulantom. Ista pjesma iz pokreta u pokret. Traži i bori se za smještaj.

Najlakši problem bi bio kada bi se ambulanta smjestila daleko od naselja i većih komunikativnih saobraćajnica, jer naša ambulanta nije predstavljala dobar cilj ga anja za neprijatelja.

U tim sluajevima bolesnicima je pružana vea zdravstvena pomo i njega, a što je tada bilo najglavnije, vršeno je generalno išenje svih bolesnika. Najglavnije — pranje kompletog rublja.

To je bila najteža i najodgovornija obaveza koja za vrijeme itavog rata nije zaboravljena. Intenzivno je vršena.

Može se slobodno podvu i da je u ovim partizanskim uvjetima bio objavljen rat ne isto i prljavštini.

Iako je postojala preventivna služba za zaštitu naših boraca, ipak je najve i neprijatelj bio pjegavi tifus koji je bio naš stalni protivnik, stalno je harao i oduzimao mnoge živote naših boraca.

Može se slobodno re i da je trbušni tifus bio ve i neprijatelj od Nijemaca, Talijana, etnica i ustaša.

Ne mogu nikako zaboraviti jednu interesantnu pojavu, mogao bih danas to nazvati sportskim terminom. U vremenu dok bi jedinica mirovala, daleko od neprijatelja, svi borci, a naro ito za vrijeme topnih dana, dali bi se u strijelce, odmakli nešto dalje od svojih drugova. Svakli bi se do pojasa i hajde na posao. Trijebi, isti, uništavaj gamad koja bi se razmnožila u enormnom broju. Brojili bi poneki do 200 uništenih i istrijebljenih »neprijatelja«, dok je bilo i rekordera koji bi znali dosti i i brojku od 300 likvidiranih uši.

Najteže je bilo našim drugaricama jer su one bile prisiljene da bježe daleko u šumu i da se tamo dotjeruju u isto i.

Naša brigada nalazila se na Livanjskom polju od listopada 1943. godine do druge polovine studenoga 1944. godine uz manje prekide i to jedino radi izvršavanja borbenih zadataka u Lici i Dalmaciji. U Livanjskom polju smo se zaista udoma ili i postali pravi i jedini zaštitnici, naro ito srpskog življa, od zulum arenja i proganjanja koja su provodili Nijemci, a naro ito ustaše. Ovaj srpski živalj nas je zdušno prihvatio, primio, pomagao i hranio, jer je uvidio da ga mi Dalmatinci, Hrvati branimo i uvamo od uništenja. Tu se zaista kalilo bratstvo i jedinstvo naših naroda i ono nije

bilo raskidano, pomu eno za itavo vrijeme naše narodno-oslobodila ke borbe.

U to vrijeme napokon dobijamo pravog lije nika.

Za brigadnog lije nika postavljen je lije nik Bertorello dr Giovanni, po narodnosti Talijan, oficir talijanske vojske. U naše redove stupio je nakon pada fašisti ke Italije.

Visokog stasa, što ina e nije karakteristika za Talijane, sa uvaoo je svoju uniformu i djelovao je dosta ozbiljno. Nije znao niti jedne jedine rije i našeg jezika. Tek je nau io po koju: »Dobro, hvala, zdravo, druže« i to je bilo sve.

Naš komesar prili no je ovladao talijanskim jezikom i oni su znali esto askati o mnogim temama. Naravno, da je glavni predmet razgovora bio rat i njegov završetak.

»Cosa pensate quando finirà questa guera?«¹ uvijek bi zapitivao Giovanni.

»O, mio caro Giovanni«,² odgovorio bi mu brzo komesar. »Io penso per pocchi mesi. Nostra vittoria sara sicura«.³ Treballo ga je stalno umirivati i uvjeravati u našu pobjedu, jer je bio strašan pesimista i rata mu je bila puna kapa. A uz to mrzio ga je iz dna duše.

Tako iz dana u dan.

Naš ti je »Dottore« teško podnosio nestašicu hrane i glad koji je baš u to vrijeme harao na terenu i u našim jedinicama. Seljak zaista nije imao toliko da hrani našu vojsku, a upadom ustaša sve im je bilo oduzeto, mnoga sela i ku e popaljene.

Ali Giovanni se znao sna i.

im su seljaci saznali da je u njihovom selu došao pravi lije nik, odmah su nahrpili masovno k njemu i dovodili svoju djecu. Giovanni ih je pregledavao i davao im svoja stru na uputstva. Komesar je znao za ovaj njegov rad. Dozvolio mu je, jer smo na ovaj na in još više zadobili za naš pokret naro ito one kolebljive, jer su i oni osjetili da je naša vojska — narodna vojska.

¹ Što mislite kada e završiti ovaj rat.

² O, moj dragi Giovanni.

³ Mislim za nekoliko mjeseci. Naša pobjeda bit e sigurna.

Me utim, naš ti je Giovanni imao jednu strašnu manu. Bojao se borbe i od nje je bježao kao vrag od tamjana, im bi uo prasak pušaka, mitraljeza i topova, da se naša Brigada nalazi u borbenom položaju, da je naša Brigada napadnuta, Giovanni bi napustio ambulantu i nestao bez tračka, u nepoznatom pravcu. Još više je straha pokazivao kada bi neprijateljski topovi tukli po našoj Brigadi. Nestao bi po nekoliko kilometara, ak i do 10 km daleko od ambulante.

Tek kada bi ambulanta uspjela da izvrši evakuaciju, i to pod pritiskom neprijateljske vatre, da pronađe novi položaj nave er ili tek u zoru sutrašnjeg dana Giovanni bi se priklujuo našoj ambulantni.

»Che cosa è, Giovanni. Dove sei stato?«⁴ zapitao bi ga komesar nakon njihovog prvog susreta.

»Mamma mia, era terribile. Quando finirà questa manicomio?«⁵ — i zatim mirno nastavio da obavlja svoje svakodnevne dužnosti oko pregleda ranjenih i bolesnih boraca.

Komesar ga je dobro upoznao i s njegovim odnosom prema radu bio je zadovoljan. Zbilja, Giovanni je bio neobično savjestan i pošten liječnik.

Njegov strah od stradanja, pogibije ili ranjavanja shvatito je komesar vrlo brzo.

Kada bi se smjestili u novu, improviziranu prostoriju za ambulantu, koja je obično bila jeziva, van svih medicinskih pravila i propisa, Giovanni bi obično upitao komesara:

»Komesar, questo è ambulanta?«⁶

»Si, si, Giovanni.«

»Mamma mia, dove siamo. Non posso lavorare.«⁷

»Pazienza, pazienza. Solo tu lavori senza paura e cura nostri combattenti.«⁸

⁴ Sta je Giovanni, gdje si bio?

⁵ Majko moja, bilo je strašno. Kad je završiti ova ludnica.

⁶ Komesar, ovo je ambulanta.

⁷ Majko moja, gdje smo. Ne mogu raditi.

⁸ Strpljenja, strpljenja. Samo ti radi bez straha i liječi naše borce.

Tako ti je naš Giovanni radio sve do završetka rata. Bio je pravi antifašista i doprinio je poštenim i samoprijegornim radom našoj pobjedi i oslobo enju.

Na naše zadovoljstvo vratio se živ i zdrav u svoju domovinu u redove svojih najmilijih.

(Neobi no mi je žao što sam izgubio njegovu adresu, jer je zaslužio da s njime održavam stalnu vezu.)

BORAC ZA NAŠU HIGIJENU

Vodimo krvavu i tešku borbu protiv okupatorskih snaga i njihovih suradnika, izdajnika vlastitog naroda.

Padaju tijela naših boraca, krv te e sa svih strana.

Naše partizanske jedinice iz dana u dan trpe velike gubitke. Brojano stanje mlade, može se slobodno kazati omladinske brigade, stalno se smanjuje.

Ali najve i nam je neprijatelj — uš — a mi ga Dalmatinci poznajemo samo i jedino pod imenom »ušenak«, koji se udomaio kod svih boraca. Postao je stalni pratilac u pokretu i mirovanju.

Ne ginu borci — ve umiru.

Treba organizirati borbu protiv ovog iznenadnog i podmuklog neprijatelja, jer slabo nam se piše.

I mi se kona no organiziramo.

Formiraju se ekipe higijeni aru po divizijama i brigadama.

O našem higijeni aru Miji moramo nešto više zapisati; zavrijedio je on.

Skroman seljak, životario je u svom selu i poslije jedne akcije partizana stupio je u našu vojsku.

Dobar je Mijo partizan. Takve majka rijetko ra a. Pocoran, poslušan i vrstan borac. U jednoj borbi kod Duvna 1944. godine ranjen je naš Mijo — puš ani metak pogodio

ga u ruku. Rana je bila teže naravi i odmah je upu en na lije enje u divizijsku bolnicu.

Rana mu je brzo zarasla i prstima na ruci mogao je slobodno micati. Ništa mu više nije smetalo. Kako se u bolnici pokazao poslušan, marljiv, okretan, odan i pun volje za svaki posao koji bi mu dali, svidio se svojim rukovodicima.

Dobio je novu dužnost: postao je higijeni ar bolnice.

Iskusani borac on je u ranim jutarnjim satima ustajao, pripravljao drva i punio kazane vodom.

Nakon ovoga obilazio je bolesnike.

»Dobro jutro Mijo« pozdravljaju ga bolesnici sa sviju strana.

»Kako si nam naš Mijo« uje se sa strane poneki uzvik.

Mijo se smije. Zadovoljan je i uživa u ovome kako se bolesnici odnose prema njemu. Veselo mu igraju brci. O imama lamata od jednog do drugog bolesnika.

»Hvala milom bogu, dobro« — skoro mucaju i znao je odgovoriti Mijo.

»Ajde neka. Baš nam je drago.«

»Kako vi, drugovi?« — upita Mijo, nakon što je sve sile pitanja uspio da se malo pribere, da se smiri.

»Kako-tako« — javlja se jedan glas u ime svih.

»Dat e dragi bog i bolje« — dobaci Mijo nekako pomalo tužno.

Nastupi iznenadna tišina. Svi su pogledi upereni prema Miji, dok Mijo stoji mirno na sred sobe i eka. Htio bi iza i, ali ipak nešto osje a. Htio bi se oprostiti od svojih drugova. U trenutku kada se spremao da podigne ruku na pozdrav iz ugla sobe za u se jedan glas:

»Dobar je naš Mijo. Vrijedi koliko itava naša bolnica skupa.«

uo je Mijo dobro ove rije i i polako se nasmiješi. Prija mu, iako on osje a da mu malo laskaju. Zbunilo ga je, ali se on brzo sna e:

»I vi ste drugovi prema meni добри. Hvala milom bogu. Ja sam otjeran u domobranstvo i za to vrijeme dok sam se

nalazio u neprijateljskoj vojsci mogli su mi partizani hiljadu puta zaklati ženu i djecu i zapaliti mi ku u. Nijesu to u inili. Hvala im i sto puta hvala im.« Zatim se Mijo ispravi, zauzme vojni ki stav i pozdravi, neprestano ponavlja i:

»Zdravo drugovi.«

»Zdravo Mijo, zdravo Mijo« vi u bolesnici jedan za drugim, tako da se soba orila od pozdravljanja.

»Zdravo drugovi« ponavlja Mijo.

»Opet nam do i, dragi naš Mijo« — dobaci neko sa strane.

»Ho u. Ho u« sav sretan završi ovaj svoj razgovor Mijo zatvaraju i vrata za sobom.

Jednog dana pozove komesar Miju.

Dotr i Mijo i odmah s vratiju:

»Izvolite, druže komesaru.«

»Nemamo drva. Uzmi kola i idi do odbora i zatraži da ti daju malo drva. Spremi se što prije« dovrši komesar.

»Sve sam razumio, druže komesare« i pozdravljaju i okrene se na izvršenje zadatka.

»Mijo ... Mijo ... — vikne komesar.

»Ja... ja — odazva se Mijo.

»Donesi i radio vijesti.«

»U redu, druže komesare. Sve sam razumio.«

I hitrim koracima Mijo odjuri.

Puše oistar sjevernjak. Hladno je. Nebo se namrgodilo. Vide se naši dalmatinski otoci u daljinu pokriveni crnim, tmurnim oblacima.

Konj vu e kola koja škripe dok ga Mijo šiba bi em da što prije do e do cilja i da izvrši primljeni zadatak. Ali, Mijo se zasada prebaci na drugu stranu. Misli mu prelaze daleko, daleko tamo gdje je sada debeli sloj snijega pokrio njegov dom, siromašnu seosku ku icu, pitomo ognjište, zbrinutu ženicu i dvoje nezbrinute dje ice. Nema vijesti od njih. Što je s njima. Da li su živi. Da li su gladni. itav niz upitnika i samo upitnika.

Prene se Mijo i nastavi ubrzanim jurenjem prema cilju. Uspio je. Natovari koladrvima i radio vijesti turi u džep.

Najednom, dok je skrivaо vijesti u džep, zapuše ja i sjevernjak i vijesti odlepršaju. Ravno u more.

»Jao!« — zavi e iznena eno Mijo i pokuša rukama da zaustavi papire koji su letjeli po zraku.

Uzalud.

Krene Mijo istim putem prema bolnici. Ali nove misli ga sada biju. Kako e on do i do komesara i kako e mu objasniti da nije donio radio vijesti. Što e mu re i. Sigurno e ga komesar kazniti.

Jure i kolima i opsjednut mislima, iznenada se stvori komesar.

Što e sad Mijo? Što da kaže?

»Druže komesaru« — odlu i se Mijo i mucaju i produži »Donio sam drva, i ...« nije znao kako da dovrši. Izgubio je snagu i prisebnost.

»Što se dogodilo?« — zapita komesar.

»Znaš, druže komesaru... znaš.«

»Što je bilo, govori« — zapita komesar malo nervozno.

»Turim ti ja, druže komesaru radio vijesti u džep, kad dune ... dune ... vjetar ja e i...«.

Sve je sada komesaru pomalo bilo jasno. Njegovo ozbiljno i strogo lice poprima pomalo druga iji izgled. Titra mali osmijeh na licu, ali se pravi kao da mu ništa nije jasno.

Mijo nanovo ponovi ... i ... ali nije uspio da završi.

»I vjetar odnese radio vijesti Bra anima« — dovrši brzom upadicom komesar.

»Da, druže komesaru« veselo prihvati rije i komesara.

Nasmije se komesar i da bi razbio ovo malo natezanje, potapša Miju po le ima.

Obojica se nasmiju.

Kako je tek sada Miji bilo lakše. Izgledalo mu je da se sa njegovog tijela svalila gomila najtežih blokova kamenja.

Odjuri Mijo prema bolnici trljaju i ruke sretan što je ovako sve uspješno završilo.

Prolaze dani i Mijo se ak ospособio za malog predava a iz higijene, bolje re i borbe protiv ušiju.

Mijo svakog jutra obilazi ranjenike i bolesnike drže i predavanja o ušima.

Njegovo »nau no« predavanje po inje ovim rije ima: »Mili moji drugovi. Vaške su opasne životinjice... trebamo ih se uvati... im netko osjeti da nešto pecka neka slobodno re e. Parit emo itavu vašu sobu, bez razlike. Vode ima, drva ima, posao nije naporan« — dovršio bi Mijo i pri tome gegaju i se kretao po bolesni koj sobi tamo-amo.

»Nemamo ušiju...« — vi u složno bolesnici.

Mijo napusti sobu i za pet minuta evo ti njega opet i s vratiju:

»Po nare enju komesara petorica drugova neka se odmah skinu. Treba pariti robu.«

I prva petorica bolesnika — gun aju i i mrmljaju i — ipak su se skinula, iako im nije bilo najpriyatnije.

Tako je život u bolnici tekao svaki dan, svake sedmice i svakog mjeseca. Dosta jednoli no i monotono. Ali naš- je Mijo obavlja svoj posao brzo, uspješno i sa zadovoljstvom. Njegova parola »Smrt vaškama« davalna je pozitivne rezultate i mnoge živote naših boraca spasila je od sigurne smrti.

ŽLICA

Branko i Lovro poznavali su se još iz najranijeg djetinjstva. Bili su dobri drugovi i, eto, sudska je htjela da se i u uvjetima partizanskog ratovanja na u na istom putu.

Prvih dana u partizanima našli su se pred jednom nevoljom; Lovro je imao žlicu za jelo, a njegov drug, taj važan rezvizit nije posjedovao. A bogme, to nije bila mala stvar, jer iako bogata hrana nije bila baš mnogo naklonjena partizanima, ipak je žlica bila uvijek dobrodošla.

Branko je neprekidno lupao glavom kako što prije riješiti ovaj problem.

— Bogamu, sasvim obi na stvar, sitnica, a ja se oko nje toliko zabrinuo — govorio je ponekad samom sebi, poluglasno, paze i da ga netko od drugova ne bi uo, jer je znao da bi u tom sluaju zašto smislili neku šalu na raun njega i njegove žlice. Ponekad je i samom sebi priznavao da mu baš nije svejedno. Eto, već nekoliko dana stalno mora posuivati žlicu i moliti sad ovoga, sad onoga, zbog nekoliko kriški krumpira, koji su plivali po toploj, orbastoj vodi ili rijetkoj zobenoj kaši, ponekad i bez soli.

Jednog dana, dok su ostali ručali u malom borovom šumarku, Branko je pomalo ljut sjedio na jednom kamenu nestrpljivo očekujući da se do epa ne ije žlice. Svaki trenutak za njega je znao ičitavu vještost. Nervozno je gricao komadi drveta bacajući povremeno pogled ka suncu ižiji su se zraci probijali kroz gusto granje zelenih borova.

Iznenada pred njim se pojavi Lovro, koji se upravo tog trenutka vratio iz patrole s dvojicom drugova iz voda.

— Zdravo Branko! — pozdravi ga došljak skidajući pustku s ramena.

— I tebi zdravo! — neraspoloženo odgovori Branko.

Lovro odmah primijeti da mu drug nije baš dobro raspaložen.

— Šta je s tobom Branko? Da ti se nije što dogodilo? Ili si možda nešto ljut na mene? Ajde, reci mi...

— Ama pobogu, ovje je, nije mi se ništa dogodilo, nisam ni ljut na tebe. Bijesan sam na samog sebe. A zbog ega, to nije teško pogoditi ... Radi te nesritne žlice, vrag je odnio!

— Tako dakle! — kroz smijeh razdragano kliknu Lovro. On se radovao što se njegovom drugu zaista ništa nije dogodilo, ali već i sama pomisao na žlicu gonila ga je na smijeh. Izvini Branko — nastavi on — što se smijem, ali vjeruj, moram. Ti si napravio pravu tragediju od tvoje žlice. Če dobro... Kad je već tako, imam jednu ideju kakoemo riješiti tvoje brige.

— Ma šta kažeš? — prekide ga Branko ije se lice od jednog razvedri, a usne po ešte podrhtavati od osmijeha koji počne da raste na licu.

— Eto, slušaj me. Znaš, mi smo oduvijek bili dobri drugovi. Danas ratujemo, a ovdje nam je drugarstvo još potrebnije. Zato sam odlučio da nas dvojica nad ovom žlicom uspostavimo kolektivnu upravu. Dakle, uj me, mi najačavljujemo smrt privatnoj svojini nad ovom žlicom — zaključi i Lovro vade i je iz gornjeg džepa svoje bluze.

— E, baš ti hvala Lovro. Vidi se da se dobro razumiješ u politici ka pitanja, kada, brate, tako lako rješavaš probleme privatne i kolektivne svojine, kao da si neki stari revolucionar. — Onda Branko ustade s kamena, prije svom drugu, zagrlji ga snažno. Na kraju se obojica slatko nasmijaju. I tko zna koliko bi trajao njihov smijeh da se ne umiješa glas starog kuhara:

— Drugovi! Ko još nije dobio ruaku? Požurite, jer moram oprati kazane.

Na poziv kuhara dva druga se uputiše u pravcu crnog kazana. Nakon nekoliko asaka već su zajednički sjedili askajući o tome kako prvi put ruaku u kolektivnoj atmosferi.

Poslije ruaku oni su se sporazumjeli da će žlicom jedan dan Branko jesti prvi, a drugi dan Lovro. I tako redom dok Branko ne nabavi žlicu. A u slučaju da netko od njih počne na položaj, taj će ponijeti žlicu, jer će se onaj koji ostane lakše snaći bez nje.

Svoje borake dužnosti Branko i Lovro su obavljali na položajima ispod starodrevne tvrđave na Klisu, nedaleko od Splita. Preko dana glava se nije mogla podići i od učestalih bombardiranja njemačkih »Štuka«, a preko noći su neprekidno vršeni napadi na tvrđavu. Tako su se njih dvojica ubrzo prilagodili ratovanju i životu u ratu. Ipak, žlica je i dalje zauzimala ne malo mjesto u njihovom svakodnevnom životu.

Septembarsko sunce je tog dana peklo svom jačinom. Njegovi zraci su titrali po stijenama Mosora dok se lagani povjetarac, koji je dopirao iz Kaštelskog zaljeva, probijao kotlinom vrh starog Solina. I dok su uživali u ovom prizoru, pozovu ih u komandu ete.

— Vas dvojica s kuharom Markom — re e komandir ete — prebacit ete na dvije mazge sljedovanje konzervi i kruha drugovima na položaju iznad tvornice cementa u Solinu. Budite obazrivi, naro ito na opasnosti iz zraka. Bez obzira na sve, sljedovanje mora sti i na odre eno mjesto.

•Pošto potvrdiše da im je zadatak jasan i da e ga izvršiti, njih dvojica se uputiše u pravcu kuhinje,^{:gdje ih je} ve e kao Marko s natovarenim mazgama.

Dok su mazge stajale u hladovini pod krošnjom stare masline, nervozno kopaju i kopitima po tvrdoj žemlji kao da su bile željne putovanja, Marko je stajao naslonjen uz deblo i pušio malu lulu. Pogled mu je lutao k vrhovima Kozjaka gdje su preko cijelog dana poput orlova letjele »Štuke«.

— Zdravo Marko! - rekoše mu obojica.

— Zdravo drugovi! - odgovori Marko iz jednog gustog oblaka dima koji mu je skrivaо gotovo itavu glavu. — Baš sam se udio što vas tako dugo nema. Glavno je da ste stigli. Dakle, možemo krenuti. Ti, Lovro, vodi onu ve u mazgu, a ti Branko ovu manju. Ja u i i naprijed i pronalaziti najpogodnije staze da mazgama bude lakše.

„ Da nas ima više, ovjek hi .pomislio na neki afri ki karavani — primijeti Branko»;tek što šu prevalili oko tristo

metara puta.

— A, Branko, mani se ti te tvoje romantike — re e mu Marko okrenuvši se prema njemu. Ovako e nas one beshtije »Štuke« teže primetiti.

Ovako razgovaraju i po eše se penjati iz kotline po obroncima Kozjaka. To je bio najnezgodniji dio puta. Teren ist, bez drve a i grmlja. Sunce je nemilosrdno pržilo, te su se sva trojica poštено preznojavala, a ak su se i mazge kupale u bijeloj sapunici koja se hvatala na njihovoj dlaci, kao snježne pahulje na zimzelenom liš u. Hitali su da što prije skrate put preko istine. Pomagali su i mazgama guraju i ih i upiru i rukama iu zadnje dijelove! samara. I upravo tada, kao grom iz vedrog neba, nad samim vrhom planine pojaviše se njema ki avioni, koji odmah po eše si-

jati bombe nad partizanskim položajima i mitraljirati ciljeve na zemlji.

— Drugovi, mazge držite vrsto za ulare — re e Marko.

— One se plaše divlje buke avionskih motora... Možda nas i ne e primijetiti.

— Da nam je samo sti i do usamljene masline iza onog kamenja, pa neka onda avioni lete koliko ho e — dobaci Lovro gledaju i ežnjivo u maslinovo stablo od koga ih je dijelilo oko dvjesto metara.

Tek što je spomenuo maslinu jedan avion se ustremi na njih. Nekoliko puta je pikirao proletjevši gotovo iznad njihovih glava pa ih zasu ubita nom vatrom vrelog olova, ali ih sre om ne pogodi ni jedno zrno.

Uz velike napore i stalnu opasnost za život oni nekako stigoše do usamljene masline, gdje su se nalazili van domašaja neprijateljskog pilota. Mazge su podrhtavale od uzne-mirenosti. A njih trojica su se samo me usobno promatrali. Svaki je tog trenutka u svom srcu izražavao duboku zahvalnost maslini, koja ih je spasila možda od sigurne smrti. Šutnju iznenada prekide Branko.

— Lovro, pogledaj molim te, da ti žlica slu ajno nije ispala dok smo prelazili istinu!

— Ma šta je tebi, Branko, šta ti to sada pada na pamet? Žlica? O, ljudi, ljudi! Umjesto da misli o glavi a on...

Da bi prekinuo razgovor izme u njih, Lovro pokaže žlicu koju je ve ranije izvadio iz džepa.

— Evo je, Branko, ne brini ništa. Imam ja osje aj odgovornosti za kolektivnu imovinu — re e u šali. Zatim ispri a Marku itav slu aj oko njihove zajedni ke žlice.

Marko se poslije Lovrinog pri anja tako glasno smijao da se jedva, s mukom mogao smiriti. Onda re e:

— Ej, Branko, Branko. Ta valjda nisi mislio da mi ovdje žlicu nisi sobom ponio. Ta valjda nisi mislio da mi ovdje imamo lete e tvornice u kojima proizvodimo žlice. Pa dobro, im se ve eras vratimo poklonit u ti moju žlicu. Znaš, jednu uvijek imam u rezervi. Potrebna mi je ukuhinji.

— To e onda zna iti ponovno vra anje na privatnu svojinu — upade šaljivom dosko icom Lovro.

Dok su se oni ovako djetinjasto šalili i zadirkivali pod krošnjom usamljene masline ni sami nisu primijetili kada su ih avioni napustili odletjevši u nepoznatom pravcu.

— Oni odoše, drugovi! — primijeti Lovro mangupski namiguju i na Marka. — Ai žlica je tu, što je još važnije.

Zatim zapališe cigarete i po oše u susret drugovima koji su ih željno o ekivali na položaju.

Tako je zadatak izvršen — i druga žlica prona ena.

SELJAK I NJEGOVI PRECI

Šesta neprijateljska ofenziva je zapoela. Ali to je i posljednja neprijateljska akcija, ja eg i ve eg zamaha. Njegov kona an završetak ve je svakome poznat i vidljiv, ali jedino Nijemci to ne žele vidjeti, ne žele priznati. Stoga i poduzimaju, pokazuju svoje posljednje trzajeve poput gmičavaca, iako su im repovi sasvim otkinuti i nalaze se u kloplki.

Naše jedinice nalaze se oko planine Šator. Jaka zima, svuda je snijeg pokrio zemlju tako da ti bjelina udara u o i, zasljepljuje te, teško gledaš im se pojaviš na istini.

Glavnim komunikacijama neprijatelj je ovladao i mi smo se povukli po okolnim planinama i brdima.

Smjestili smo se po pojatama i torovima, jer u to vrijeme boljeg smještaja nije bilo za nas. To je bilo najudobnije i »najkomfornije«.

Što se može govoriti o tim uvjetima i našem položaju. Zaista je bilo jako neugodno živjeti i nekoliko dana u zajednici s raznoraznom stokom, pod istim krovom. Ovce, krave, volovi i konji sada su postali naj eš i i najstalniji naši sustanari, može se re i i naši dobri znanci. U staji bijaše topli od kravlje pare i gnoja koji je poravnao pod staje.

U toku dana nekako se moglo izdržati, jer se polazilo u patrolu i na položaje. Ali no u, no u ve ie bilo neizdržljivo.

Vani ogromna studen, koja stiska srce i tijelo, cvoko e se od leda i vjetra, a u pojatama ljudi i stoka skupa pomiješani silom prilika.

Ali u ovoj nevolji, gdje je higijena i pomisao na zdravlje posve zaboravljeni, zapostavljeni, ima drugorazredno zna enje, ipak je bila i jedna pozitivna, privremena korist — svi smo mi tražili zaklon u ovom smradu i neukusu, kako bi se naše tijelo zagrijalo i tako spasilo od leda i studeni. Svi smo bježali pod ovaj krov, jer tu nam je bilo u svakom pogledu bolje od ci e zime, koja je vani derala i kidala nemilosrdno po našim gladnim i promrzlim tijelima.

Kako smo bili daleko od naselja i sela, naše snabdijevanje je ponestalo, oslabilo, nije bilo redovito, a što se jako loše odrazilo na našu ishranu. Ponestalo je mesa i brašna, dva osnovna i glavna artikla naše ishrane.

U ovakvoj situaciji se znalo dva puta ili ak jedan put dnevno kuhati i to vrlo malo kaše, što je i to bilo vrlo dobro za nas. Nije se tražio niti kvalitet niti kvantitet. Glavno je bilo nešto ubaciti u naša izgladnjela tijela, u naš želudac. Topla jela i bez kalorija, a esto i bez soli, bila su tada za nas uvjek privremeno spasenje. Svaki je borac ovo konzumirao požudno, jer je smatrao da je bolje išta nego ništa.

No je jezivo hladna i mi se provla imo uz borbu. Naše su jedinice imale dosta gubitaka, ne samo od neprijatelja, nego još više od oštreti i surove zime. Nestajali su poneki drugovi u snježnim vijavicama gdje su nalazili svoju smrt. Snježna me ava brzo im je pravila grob. I patrola od 'trojice boraca nije se vra ala u svoju jedinicu — zauvijek; 'je zaspala pokrivena bijelim pokriva em.

Spuštamo se 31. prosinca 1943. godine podno .Cincara prema Glamo kom Polju i nastupamo u pravcu Glamo a. ;,

Kasna no . Svuda vidiš samo crno masno tkivo ;no i: Naša se jedinica razvukla u jednu ogromnu kolonu i borci jedan za drugim kora aju mirnim koracima.;' < i bo olqot

Strahovita je zima. Puše silan vjetar, a istodobno pada ju jake i velike pahuljice snijega. Ne vidiš ni prsta od mra-ka ispred sebe, a sve ti se sledilo u kostima. Skupljaju se borci sami u sebe, svatko se smanjio za koji centimetar. Nitko nije ostavio otkrivenim, osim o iju, niti jedan dio svog tijela. Šinjeli i pokriva i samo strše povrh glave i tako se kora a.

Nemilosrdno bije ovaj vjetar, a zima je takva da grize i ujeda do kostiju. Svatko stupa nijemo, upadaju noge bo-raca do koljena u novi mekani snijeg. Jedva se eka bilo kakvo naselje samo da se skloni, da se spasi od ove patnje i napora.

Vatra i toplina to je sada svima najveće blago i jedina želja na ovom svijetu.

Ne uje se niti jedna riječ, jer nitko i ne može govo-riti. Nitko i ne želi otvoriti usta, jer hladan zrak ulazi u usta, u tijelo, smrzava i trese ga. Stoga nikome nije do razgovora i nepotrebnog prianja.

Ponekada se uje samo parola:

»Ne prekidaj vezu. Lakše kolona. elo stoj!«

Sli ne upadice znale su prekinuti mir i skoncentrirati naše misli na sasvim drugi kolosijek.

Nakon ovih uobičajenih uzrečica koje su imale karakter zapovjedi u ovim teškim uvjetima marša, nanovo bi se borci uvukli u sebe i nastavili svoj put, a to zna i i borbu za samog sebe, za svoj život, koji je ugrožen od sada najvećeg neprijatelja — stihije.

Kolona se kretala nekoliko sati i najednom u daljini ugledasmo svjetlo. To je napokon spas i prekid našeg daljnog strahovanja od ove nesretne studeni.

Približili smo se Glamo u.

Sa svih strana uje se lavež pasa, koji jezivo odjekuje kroz ovu burnu i oštru moć.

Ono malo stanovnika koji su u ovo ratno doba i rijetki, poleglo je i svojim vrsttim snom nikako nas ne očekuje.

Dakle, do epali smo se kući i Ijudskijeg smještaja.

Komandni sastav naših jedinica vrši hitno raspored boraca po ostacima ku a. Mjesto je strašno porušeno i zaista je bilo i teško smjestiti ve i broj boraca po ovim ruševinama koje su napustili gospodari.

Privremeno se smjestismo u jednoj omanjoj ku ici. Pohlejni od sna, a zaboravljuju i na glad i cvrkutanje izmorenih crijeva, prihvatali smo svaki svoj dio golog poda i vrlo brzo se pružismo, pokrismo šinjelima ili pokriva ima — što je tko imao — i zaspasmo vrlo lako, kroz par sekunda. Umor i studen svladali su nas.

Jedan mali dio — i to onaj najotporniji — nije mogao zaspati od studeni i od prevelikog umora. Oni se prihvatiše sakupljanja drva i paljenju vatri radi grijanja svojih omrzlih tijela i sušenja mokrih cipela i odijela. Taj se zadatak lako izvršio. Svi su oni hitro prionuli poslu i u tili as ve se našla jedna ove a gomila drva u jednom kutu, jedne prili no porušene male ku e. Vatra plamti, plamen i njen dim ve suklja kroz sve otvore koje ima na nekoliko strana. K vatri došli borci sa sviju strana i griju se.

»Drugovi, ova nam je no bila strašna«, uje se glas malog kurira Borisa, ina e vrlo bistrog omladinca iz Donjih Kaštela, koji ovom svojom malom izjavom izazove diskusiju i ostalih.

»Prošao sam ve nekoliko neprijateljskih ofenziva i bio ranjavan, ali ovakvog neprijatelja još nisam imao«, upade mu u rije i dà svoj prilog razgovoru komandir ete Ante, poznat po svom junaštvu i snalažljivosti u akciji.

»Zadovoljan sam da sam se živ izvukao iz ove velike me ave i da se sada ovdje svi skupa grijemo« prihvati dežurni u eti Klišanin Marin, koji je za asak došao k drugovima samo da se ugrije.

Griju se naši drugovi, dok vatra plamti i malena crvena iskra skaku e na sve strane i obasjava sve prisutne. Vatra je u ovom trenutku odigrala veliku ulogu. Iako su svi borci gladni poput vukova, nije se jelo cijeli dan i cijelu no , nikome nije palo na um da potraži bilo kakvu hranu. Na hranu se sada sasvim zaboravilo. Ili bolje re eno, ona nije

niti nužna. Nitko ne osje a volju da bi nešto pojeo. Najve a hrana — toplina, a u ovom slu aju hranu daje — vatra od nekoliko komada panjeva.

Ta ljudska borba izme u topline i ishrane potrajala je do samog jutra, kada su se svi pokisli, iznemogli i izglađnjeli borci probudili i osjetili glad. I to onaj najstrašniji glad kada ovjek nema nikakve nade da e mo i do i do hrane. Nema izvora. Nema magazina.

Naši intendanti-heroji snalažljivosti i okretnosti, brzo su riješili taj problem. Prona eno je nekoliko vre ica brašna i to je skuhano na brzinu. Nije bilo potrebno pozivati borce u stroj za dodjelu hrane, niti upozoravati ih na red i disciplinu. To je uspostavljeno samoinicijativno i u potpunom redu.

»Ne pravi gužvu i ekaj u red« znalo se uti od boraca primjedba na ponekog druga, koji je gonjen gla u htio uskociti preko reda. Bilo ih je koje je sama pojava hrane mama mila, nisu mogli izdržati gledati hranu a da je ne mogu jesti.

Pohlepno, požudno i srkaju i svaki je elektri nom brzim pojelo, bolje re i, isprazio svoju porciju, svoj dio. To nije bila hrana, ve više topla voda s nešto kaše, ali bez soli. U partizanima sol je imala najve u vrijednost. esto puta i ve u od cipela ili šinjela. Za sol se znalo mijenjati revolver i sli no. Hrana je bila jako neukusna, teško probavljiva. Ali je prijala i to samo zato što se radilo o toploj hrani. Tijelo je dobilo malo topline, pa makar se radilo o toploj vodi.

Danas je opet pao snijeg i osje a se kako polako vijavica zavija i nosi snijeg poput bijele prašine. To podsje a na našu dalmatinsku buru kada ona nosi, kosi valove uzburkanog mora i tada se morska pjena širi u obliku bijelih kapljica.

Naši borci još uvijek spavaju umorni i iscrpljeni od teškog i napornog puta i usto još uvijek gladni.

Pojedini drugovi spavaju kao zaklani, dok je komesar ete ostao budan, ne može zaspati. Misli ga vode daleko u

njegov rodni kraj. Što rade sada njegovi najdraži? Kako podnose fašisti ki teror i okupaciju? Gdje su njegovi drugovi i kuda su se sve razišli? Kada i da li e se ikada više na i nanovo na okupu?

Leži komesar tako neko vrijeme, podiže se i iza e na zrak, iako je snijeg i nadalje padao.

Pred malom seoskom kuicom zapazi on stražara i uputi se k njemu.

Vidi stražar komesara, ispruži glavu iz svog vojni kog šinjela njema kog kroja. Pušku malo ja e priljubi uz svoje promrzlo tijelo te odmah uputi malu primjedbu svom komesaru:

»Druže komesare, a što vi u ovo vrijeme izlazite na ovo teško nevrijeme?«

»Eto tako, druže Vicko, ne mogu spavati pa sam htio provjeriti kako se vrši stražarska služba. I tebi je, druže Vicko, dobro poznato da nas neprijatelj tfoli iznenaditi i •nanjeti iznenadni i težak udarac. Ti si uo za nekoliko sluajeva iznena enja koja znaju prirediti Švabe. Eto zbog toga moramo biti budni i oprezni da nam neprijatelj ne nanese poraz, tj. da nas ne uhvati na spavanju i ne ubije naše drugove. Zbog toga moramo biti jako oprezni.«

Komesar nije dobro ni završio, a Vicko mu upade u rije :

»Ne bojte se komesaru, dok sam ja na straži ne e Švabu ništa napraviti.«

Ve sutradan naša je Brigada dobila zadatak da se hitno prebaci u obližnje selo Glavice, par kilometara nedaleko od Glamo a. Smjestili smo se u ovo malo selo u nekoliko seoskih kuic. Gdje smo se smjestili seljaci nas primiše s nepovjerenjem. Razlog sam kasnije shvatio. Iz ovog sela otišlo je nekoliko seljaka u našu vojsku, ali tako er i u etnike. Stoga su nas i tako primili. Zna i simpatije prema našem pokretu bile su podijeljene — pola i pola.

Naš štab se smjestio u ku u seljaka kojemu je sin otisao u etnike.

Prema njemu, baš zbog ovih razloga vrlo pažljivo smo se odnosili, s puno takta i pažnje. Nije se mogao potužiti na

bilo kakav naš postupak. S njim smo esto porazgavarali
0 tada aktuelnim doga ajima, u zemlji i u svijetu, a tih je
doga aja bilo u izobilju.

Njegova mala ku a sastojala se od jedne nazovimo sobe
1 kuhinje.

Njegov svakodnevni i redoviti život prolazio je u zim-
skom periodu, kada prestaju svi radovi u i oko polja, bo-
ravkom u svom stanu i to u »sobi«. Tu je on sa svojim la-
novima porodice uglavnom sjedio i odmarao se. Njegova
soba bila je opremljena s nekoliko malih, niskih stolica za
sjedenje i jednog ve eg stola za jedenje, kao i jednom hr-
pom suhog sijena za spavanje. Drugog »namještaja« nije
bilo, niti je on osje ao potrebu da svoju sobu opremi s još
.kojim dijelom novog namještaja. Po danu on je tu stalno
sjedio na stolici ili ak na sijenu. Kada bi došla no za
,spavanje, stolicu i stol bi odnio u kuhinju, a sijeno bi se
rasprostrtro, raširilo po zemlji i tako se spavalо. Pokriva i
su mu bili njegov kaput ili nekakva ebad od grube vune,
koju je on koristio u toku dana, kada bi bio prisiljen iza i
van ku e.

Budu i da smo se i mi u tim danima zadržavali u nje-
govoj ku i, poveli bismo razgovor s njime. Povod za raz-
govor dao je on sam. Naime, primjetio sam da je on, dok
je pušio, stalno pljuvao po podu.

To njegovo svakodnevno pljuvanje po podu, prisutan
a utant Brigade nije mogao nikako podnositи. Gadilo mu
se. Pokušao je, kao politi ki radnik, utjecati na njega, da
ga prosvjetli, da ga malo upozna sa štetnoš u njegovog ne-
zdravog i nehigijenskog na ina života.

» i a Ilija, ja mislim da nije dobro što vi tako pljuje-
te po podu« tihim glasom javi se naš a utant i nastavi. »To
je vrlo opasno za vas i vašu djecu. Od vaše pljuva ke, ko-
ja je prepuna bacila, mogu se razboljeti vaša djeca. Tako-
er, to nije lijepa navika.«

Završi on svoju zdravstvenu »prediku«, siguran da je
pala na dobro tlo i eka što e biti. Kakav e efekat, rezul-
tat biti na kraju.

Ho e naš ovjek, ovjek iz grada da ga malo kultivira, pokušava da mu pomogne odstraniti zle i štetne navike.

Gleda Iliju poprijekim okom našeg »prosvjetitelja«, nastavi i nadalje potezati dim iz svoje lule i brzo odgovori:

»Slušaj ti mene, prijatelju. Ovo je moja ku a i ja sam gospodar raditi što je mene volja. Šta mi ti govorиш o nekakvoj higijeni. Vidi nas kakvi smo. Pljuvali su moji stari, pljujem ja i pljuvat e i moja djeca i ništa nam ne e biti. Nemoj ti meni ništa pri ati i gotovo.«

Kada je završio ovu svoju tiradu, s užitkom je pljunuo po podu gledaju i našeg a utanta u lice i u sebi yjerojatno mislio — »Pa što to meni pri aš«.

Uvjeravanje zaista nije uspjelo u to vrijeme, niti dalo ikakvog rezultata. Može se re i da je tada bilo i suvišno.

Vjerujem da njegovo sela i njegovi stanovnici danas žive u sasvim druga ijjim, boljim i higijenskijim uvjetima, naravno, suprotnim od shva anja ike Ilike.

Tempora mutantur, nos et mutamur in illis.

SPECIJALNI ZADATAK

Cvitanovi Marko iz Gustirne kod Trogira stupio je u partizane kao dvadesetogodišnjak.

U svojoj jedinici vrlo brzo se snašao, pokazao kao dobar borac i u 2. eti 3. bataljona bio je zamjenik komesara ete.

Negdje polovinom travnja 1944. godine, kada prolje e u Bosni još nema prave karakteristike našeg, dalmatinskog prolje a, tre i bataljon naše Brigade nalazio se u Marikovcima, ekaju i novo nare enje za nove akcije, uglavnom u borbi protiv etnika, koji su se povremeno javljali.

Baš tada, iznenada, pomožnik komesara Brigade drug JVLilisav Luki »Misi«, rodom iz okolice a ka, student, dove u bataljon. U prisustvu komandanta bataljona druga Ante Mili a »Španac« drug Misi obrati se Marku ovim riječima:

»Marko, imaš veoma važan i jako odgovoran zadatak. Ja vjerujem u tebe i ti eš to izvršiti. Treba da odeš u OK KPJ Šibenik, koji se prema posljednjem obavještenju nalazi u Erveniku, da od njih preuzmeš radio-stanicu za potrebe naše Brigade. Mi nemamo radio-stanicu i ti znaš koliko nam je potrebna, baš u ova vremena. Evo ti pismo za naše drugove, strogo ga uvaj, a u slučaju opasnosti odmah ga uništi. Neprijatelju ne smije pasti u ruke. Iz svoje ete odaberi jednu dobri i provjerenu desetinu dobrih boraca. Zatim odmah kreni.«

Nakon što je Marko ostao sam, zamislio se kako to da su baš njega izabrali. Ima još dobrih drugova u bataljonu. Pomalo ga je i veselilo što je na njega pao ovaj izbor.

Pa i zadatak je vrlo važan i težak za izvršenje. Ali ipak Marko je bio zadovoljan i radostan što ide prema svom rodom kraju, prema svojoj sunanoj Dalmaciji koju nije viđio od 1943. godine.

Na sastanku s komandantom bataljona drug Ante Mili dade našem Marku potrebne instrukcije i u grubim crtama pokaže mu maršrutu kojom se mora kretati, kojom se mora pridržavati. Tako er mu saopštio da će s njime na put krenuti i jedan talijanski colonnello (pukovnik), koji će se odvojiti od ove grupe tamo negdje oko Donjeg Tiškovca.

Marko odmah pristupi izvršenju ovog za njega asnog i dragog zadatka. Pristupio je izboru petorice drugova u koje je imao neograničeno povjerenje. U tom izboru našli su se drugovi Arnir Kljajić iz Kaštela Lukšića, Frane Biočić i Marinko Bakota, dok ostala imena nije znao, izbrisana su iz pamjenja.

Talijanski pukovnik je ovoj desetini dobro došao. Imao je originalnu vojnu kartu ovog sektora i po njoj je vrlo lako i jednostavno vodio naše drugove sve do Donjeg Tiš-

kovca. Za Marka je bilo veliko iznena enje kada je video vojnu kartu i kako ih Talijan lijepo vodi po bespu u. Marko je kasnije priznao da je to njemu prvi put u životu da je video vojnu kartu i da se vojnik pomo u karte tako lako može kretati po brdu i planinama.

Svi su se oni prvi put kretali ovim terenom. Nitko od njih nije prolazio ovim stazama. Sre om oni su imali dobre veze na pojedinim punktovima koje su odli no funkcionirole.

Ali, bili su prisiljeni na duži prekid u izvršenju svog zadatka.

Približili su se selu Plavno. Morali su stati i ekati. Ovo selo zauzeli su etnici. Zastali su povrh jednog brda, na trome i izme u Like, Bosne i Dalmacije. Povrh Plavnoga našli su se negdje poslije podne i tu morali ekati sve do sutradan. Slušali su kako etnici u Plavnom galame po dvorištima, urli u i pjevaju, urlaju. Vidjela se i velika vatra kako plamti na nekoliko mjesata.

Vodi koji je vodio naše drugove kazao mi je:

»To etnici gore vatru i sigurno peku brave. Poslije ovoga do i e rakija i nastat e velika pijanka. Kada se opiju tek onda e oti i u drugo selo i tu e nastaviti istu pjesmu ...«

Sutradan etnici su napustili Plavno. Tek tada našim drugovima bio je put otvoren.

Zastali su kod Plavskog jezera i ekali. Vodi ode u selo i poslije jednog sata, u pratinji jednog seljaka, donesu nešto za jelo. Taj pridošli mještanin bio je vodi u pravcu Rvenika.

Kona no stigoše u Rvenik.

U Rveniku — iznena enje.

Opazili su neku neobi nu užurbanost, komešanje i strku. Svi se jako brzo i neobi no žure. Osje a se da nešto nije u redu.

Marko traži gdje je sjedište OK KPJ. Pita za sekretara Jakova Sekula a »Bunka«, ikojeg je dobro poznavao još za trogirskog terena. Jedna mještanka uputi Marka u jednu

malu ku u. Hita Marko u tu ku u gdje na e jednu drugaricu, staru oko 25 godina. Obrati se Marko i njoj i pokaže joj zape a eno pismo.

»Druže, ja ništa ne znam što ti ho eš. Daj mi pismo da ga otvorim, da vidim što u njemu piše.«

Dvoumi se Marko i ne zna što bi uradio.

Misli Marko što e. Odlu i da joj ipak preda pismo.

Ona uzme pismo, otvori ga i brzo pro ita.

Vra aju i pismo Marku re e mu:

»Žao mi je. Mi ne raspolažemo nikakvom radio-stanicom za vas. Kako i sam vidiš mi se spremamo za pokret, jer smo obaviješteni da e nai i Nijemci, te se moramo povu i. To isto savjetujem i vama.«

Tek sada je Marko sve shvatio. Nema radio-stanice i mora se povu i neobavljenog posla.

Bilo mu je teško, kako e se vratiti u Brigadu — bez radio-stanice?

Ali, izbora više nije bilo. Bio je ipak zadovoljan što je došao do drugova, objasnio im svoj zadatak.

U jednoj maloj kuhinji, koja se upravo spremala za pokret, svи su se bogato nahranili i, što je najvažnije, naše dalmatinske hrane, i zatim krenuli istom stazom, istom rutom — pravac etvrta splitska brigada.

U povratku nisu imali nikakvih poteško a, pošto su veze i vodi i odli no radili kao i skromna ishrana.

Put je bio jako naporan i iziskivao je nanovo veliko požrtvovanje svih boraca. Trajao je oko desetak dana.

im je Marko stigao u štab Treće bataljona, odmah je obavjestio svog komandanta o rezultatu zadanog zadatka.

Mislio je Marko stalno o ovom napornom putu.

Govorio je Marko sam sebi:

»U injen je silan napor, ali radio-stanicu nisam uspio donijeti u moju Brigadu, a zaista bila nam je potrebna.

Što ovjek može u initi. Rat je rat — treba dostoјanstveno podnijeti i neuspjeh.«

PARTIZANSKA BOLNI ARKA

U jeku šeste neprijateljske ofenzive neprijatelj je zadržao u svojim rukama Duvno i duvanjsko polje.

Naše snage nalaze se oko Šuica, dok neprijateljski topovi nemilosrdno tuku po našim položajima uz strašnu grmljavinu.

Brigadna ambulanta dobila je nare enje da hitno izvrši pokret. Tada se vrše nužne pripreme za izvršenje zadataka. itavo sanitetsko ljudstvo angažirano je u pripremama. Svi jure lijevo, desno kako bi bili što spremniji za evakuaciju i prebacivanje na novi položaj, na novo odredište, daleko od dometa neprijatelja i neprijateljskih granata.

Kona no je sve spremno.

Konji, natovareni sanitetskim materijalom, stoje i ekaju pred seoskom kućom, bolesnici i ostalo ljudstvo podelali se u kolonu. ekaju komandu za pokret.

Komesar ambulante uz pratnju lijenika pregledava kuću u koju su bili smješteni da ustanove da li je nešto ostalo, da li je nešto zaboravljeno od sanitetskog materijala.

Pregledavaju i jednu i drugu sobu za uju iznenada huku motora.

Povire kroz prozor.

»Evo ih, banditi. Ni naše ranjene i bolesne drugove ne puštaju na miru«, dobaci politkomesar pun bijesa što nema ki fašisti žele iskaliti svoj bijes na nemo ne i nezaštiene.

»Eno dolaze. Vidim etiri štuke«, vikne lijenik suošteaju i tugu za svoje bolesnike.

I ono što su oni predvi ali, ega su se najviše plašili — uslijedilo je.

Zračni gusari, nakon što su u inili jedan krug u zraku, vratili su se i poeli bacati bombe, jednu po jednu.

Seljačka se kuća trese, stakla pucaju i svuda se diže dim.

Ni to im nije bilo dosta. Nanovo se vra aju i mitraljiraju. Tuku po krovu, zidovima, po polju. Žele posijati što više smrti.

Ne pridržavaju se oni ratnog prava da su u ratu zašti eni bolesni i ranjeni borci. Ne priznaju oni našu narodnu vojsku — to je moto za opravdanje svih zlo ina koje nema ki fašisti ine bore i se protiv regularnih snaga Titove armije.

Ovaj gangsterski napad trajao je oko desetak minuta.
Zatim tišina i mir.

Me utim, u nevolji katkada ima i sre e. Naš narod zna kazati da bog uva sirotinju i nemo ne.

Uza svu agresivnost neprijatelja, njegovo divlja ko bombardiranje bolesnih i nezašti enih kojemu se nije moglo suprotstaviti, sve je sretno prošlo. Nitko od bolesnika i osobljia ambulante nije bio ranjen.

Ali s druge strane Brigada je imala veliki i iznenadni gubitak. Ambulanta je ostala bez kompletogn sanitetskog materijala.

Za vrijeme bombardiranja konji su se prestrašili i pobegli bestraga, u nepoznatom pravcu.

Što e sada brigadna ambulanta raditi?

Nema najosnovnijih sredstava za rad.

Da nevolja bude još ve a jedinice Brigade imaju priličan broj ranjenih boraca.

Zovu u pomo ...

A što im se može pružiti. Jedino lijepa rije i ništa više. Ali u ovoj situaciji to ne pomaže.

Ranjenici vi u i zapomažu:

»Druže doktore, pomozi!«

Iznenada prostruji radosna vijest. Vi u drugovi:

»Evo naših konja s materijalom, spašeni su naši drugovi« odjekuje vesela vijest sa svih strana i svi hrle da što prije prihvate sanitetski materijal da bi ga mogli upotrebiti za pomo mnogim našim ranjenim drugovima koji su od silnog gubitka krvi po itavom tijelu i odje i preplavili od

prvene boje — od krvi koja je curila iz zadobivenih rana. Spas je došao u pravi as.

Neprijatelj ne odustaje od svoje namjere. Hoće po svaku cijenu da slomije naš otpor i juriša prema našem položaju koji drže hrabri borci Prve proleterske brigade.

I nanovo se uje grmljavina topova

Ali ovo nisu proklete štuke.

Borci ne znaju tko nastupa.

Da li su to švapski tenkovi.

»Ovo su naši«, radosno poviće jedan borac koji je bio u najboljem položaju da utvrdi tko nastupa.

»Da, došli su naši proletari. Alaj e Švabo sada platiti« komentiraju naši borci sigurni u snagu svojih proletera.

U me uvremenu pristupa se istovarivanju sanduka. Svatko radi svoj posao. Sve se radi precizno, brzo i stručno. Među osobljem naročito se ističe jedna drugarica. Ona vještice previja ranjenike, sreće uje sanitetski materijal, daje savjete, premješta ranjenike. Ona istodobno na sve strane hrabri ranjene drugove i kod svih želi zadržati moral i sigurnost u skoro ozdravljenje, vraćaju u jedinicu, k svojim drugovima.

Referent saniteta ambulante dr Ludvik Kral gleda njeno zalaganje, priče joj i zapita je:

»Drugarice, da li si ti liječnica?«

Iznenađena ovim pitanjem, ponosno i veselo, uz mali podsmijeh odmah odgovori:

»Liječnica...« rastegnuto naglasi ovu riječ i brzo nastavi: »Ne, druže, ja sam partizanska bolničarka.«

»Partizanska bolničarka« odjekivalo je i odzvanjalo u njegovim ušima. Nevjerojatno. Zastao je. Po eo je misliti o ovoj mladoj djevojci, pravoj Samari anki, koja je tako brižljivo, pažljivo, s puno entuzijazma i odričanja vršila svoju bolničarsku dužnost. Pa ona se već dvije godine bori u prvim borbenim, ratnim redovima, licem u lice, protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika. Koliko je puta ona gledala smrti u oči, pružajući pomoći ranjenom drugu, a da nije vodila računa o svom vlastitom životu.

A otkuda ovoj djevojci izvanredno znanje, pa je pomislio da je ona lije nica a ne bolni arka.

Me utim, treba naglasiti da gotovo sve naše partizanske bolni arke do dolaska u partizane nisu bile školovane i svoje skromno sanitetsko znanje stjecale su svakodnevno u borbi. Tu su se one osposobljavale — kalile se.

To je bila naša dalmatinska djevojka, radnica u tvornici, u polju, doma ica ili u enica.

Svejedno kakva je bila prije rata i što je radila.

Na desetine i desetine naših hrabrih i vrijednih partizanskih bolni arki, izvršavaju i najteže i najdelikatnije zadatke u spašavanju svojih ranjenih drugova položile su svoje mlađe živote za pobjedu naše pravi ne borbe.*

Tako je završio svoje razmišljanje lije nik brigadne ambulante.**

Takve su bile naše partizanske bolni arke.

SPAŠEN JE KOMANDIR

Još dok smo se nalazili u Livanjskom polju najednom se pojave motorizirane njema ke snage.

»Povla ite se!« — vikala je drugarica Mare.

Tamna je no prekrila ve odavno itavu okolinu, dok je nekoliko zvijezda na isto vedrom nebu treperilo. Bilo je jako hladno. Pirkao je hladan vjetar.

Neprijateljski meci stalno su fijukali.

Najednom za u se glas iz mraka.

* U jedinicama etvrte splitske udarne brigade poginulo je deset bolni arki.

** Dr Ludvik (Ljudevit) Kral, po narodnosti ehoslovak, po završetku rata vratio se u svoju domovinu. Danas je njegovo mjesto boravka Prag.

»Komandir je ranjen.«

»Zaista je ranjen?« — upita bolni arka Mare.

»Krv mu te e iz ustiju poput rijeke« — javi se vodnik Ivan.

»Zar je teško ranjen?« — za u eno nanovo zapita Mare.

»Da, od baca a« upadne s objašnjnjem puškomitraljezom Stipe.

»Što ekate, gdje su nosila?« — uzbu eno i pomalo brižno vikne vodni delegat, mladi Milan.

Zastoj. Tišina. Ali najednom kiša metaka. Fijuk.

Pa opet tišina i muk.

Zatim opet štektanje mitraljeza.

uje se još ne iji vapaj. Još je netko od naših boraca ranjen. Nova nevolja.

Stenjanje i dozivanje za pomo .

Neprijatelj sije smrt uz zvižduk baca kih i topovskih granata, koje ruše sve pod sobom.

Uspijevamo nekako da se polako izvu emo, iako je to pomalo dezorganizirano i neplanski.

Neprijatelj nas je iznenadio i diktira borbom.

Bolni arke nema blizu. Pojurila je da doneše nosila, jer komandir leži još uvijek nepomi an uslijed teškog ranjavanja. Uz njega stoji drug Marko. Motri ga i gleda kako mu krv i nadalje curi. Nemo an je da mu išta u ini. Primakne mu se bliže i glavu mu stavi u svoje krilo. Rukom mu pokrije elo koje je puno kapi znoja.

Najednom, iz obližnjeg polja, prepunog još uvijek zrelog kukuruza, u ini mu se da netko doziva.

Podigne se, nasloni se na mali zid, na uli uši.

Osluškuje ... osjeti... nešto se uje.

Ipak nije se prevario.

Nije fatamorgana, nije obmana.

»Drugovi, drugovi, pomozite mi, ranjen sam.«

Marku je bilo jasno, još jednom našem borcu treba pružiti pomo . Treba ga spasiti.

Ali kako. I komandir dugo eka pomo — a pomo ni od kuda.

Ponovo Marko podiže umornu glavu. Na uli uši kao zec.

Sad mu je bilo jasno.

Uz komandira još je jedan borac ležao ranjen i vatio za pomo .

Glas vapiju eg druga bio mu je dobro poznat.

To je bio mali, vižljasti i simpati ni vragoljan etni kurir Ivica.

»Mare, Mare«, krikne Marko nervozno i pomalo ljutito.

Osjeti da je osamljen, te ušuti.

Taj osje aj samo e i nemo i bio mu je strašan. Srce mu se steglo. Strašne su mu misli kolale po mozgu. Pred oima vidio je samo i jedino crno, ono najgore.

Me utim, njegovo magnovenje prekinu koraci koji su dopirali iz daljine. Napne uši. Koraci se približavaju.

Sve bliže ... i bliže. Srce mu lupa ja e. Nada u spas naših drugova najednom se pove ala.

»Mare, je si li ti to?« vikne Marko.

»Gdje je komandir?« tihim glasom upita Mare približavaju i se kamenom zidu uz koji je ležao ranjeni komandir.

»I kurir je ranjen« tiho izusti Marko.

»Drugovi, pomozite!« uli su tužan glas kurira.

Još uvijek neprijatelj neprestano napada.

Ne daju se Mare i Marko. Ne e oni napustiti svoje ranjene drugove.

Najednom...

Marko uzme komandira na svoja le a, a Mare malog kurira na svoja i obojicu odvuku daleko od dometa neprijateljskih metaka i granata.

Tako su spašeni komandir i kurir.

KULTURNO-PROSVJETNI ŽIVOT U BRIGADI

Brigada se stalno nalazila u pokretu katkada natjerana od neprijatelja, a katkada po dobijenim zadacima od komande Devete divizije u ijem se sastavu nalazila.

Teže stanje za Brigadu bilo je sve do svibnja 1944. g., odnosno nakon završene šeste neprijateljske ofanzive.

Tada se u Brigadi moglo lakše disati ...

I misliti na kulturno-prosvjetni život.

Ova djelatnost bila je raznovrsna, stoga smo prikazati pojedina no, svaku zasebno.

IGROKAZ

Im bi jedinice Brigade duže mirovale na jednom sektoru, mislilo se kako će se što više povezati sa selom da nje-govo stanovništvo donekle razveseli. Jer i seljacima nije bilo lako. Vojska im leži za vratom — svoja i neprijateljska.

Seljak je izložen ratu i mora se boriti da sa uva sebe, porodicu i svoje seosko imanje.

Zaista se seljak nalazio u nebranom grožju.

Da bi ga donekle razveselili, da bi ga što više k sebi približili, a naročito omladinu, priređivali bismo razne igrokaze i prikaze.

Sve je ovo bila običajna improvizacija, izmišljeno, skalupljeno na brzinu i bez ikakve pripreme. Glumci su izvodili svoju ulogu slobodno bez priprema i bilo je prepušteno njihovoj inteligenciji da se sna u u svakoj situaciji.

Esti igrokaz bio je brico i sve enik.

»Pozornica« je najčešće bila konjušnica ili za lijepog vremena ledina.

I zaista može se podvući da su seljaci bili zadovoljni našim »umjetnicima« koji su im na ovaj način, za izvjesno vrijeme, omogućili da zaborave na teške ratne prilike.

NOGOMET

I na nogomet se nije zaboravilo. »Balun« se pomalo gurao i mislilo se na okruglu kožnatu loptu.

U isti dan ustanka naroda Dalmacije 13. kolovoza 1944., dok se naša Brigada nalazila na Šator planini, »ugovoren« je susret između nogometne reprezentacije etvrte i Treće dalmatinske udarne brigade.

Podno Tičeva pronađenog terena je pripremljen za ovu značajnu i interesantnu utakmicu, jer je svaka strana htjela pobjijediti. Napravljene su »branke« od dva kamena povezanih velenjem.

Bio je divan sunčan dan i igra i suigraci u cokulama, dugim hlačama i do pasa goli, bez košulja i majica.

Treća Brigada bila je sastavljena uglavnom od Kaštelačana, a etvrtka od Splitaca.

Na utakmici se najviše isticao drugi Bepo Babin, tada komandant Treće brigade, predratni aktivni igrač »Vala« (K. Stari). Jako temperamentan, govorljiv, u igri pomalo oštar i prgav, kritizirao je svoje igre i za njihove propuste i greške, kao da se radilo o izvršavanju borbenog zadatka.

Bilo je dosta navijača — boraca jedne i druge Brigade koji su bacali kape u trenutku kada bi postigao »goal« njihovim tim.

I seljaci su gledali ovu interesantnu utakmicu, ovo nadmetanje partizana, uživali su.

Rezultat je na kraju bio 3:3, tako da nije bilo pobjednika. I dobro je da je tako ispalo. Nije bilo zajedljivosti niti isticanja superiornosti.

Brigada je odigrala i jednu »internacionalnu« prijateljsku utakmicu.

Protivnik nam je bio sastav engleskog ratnog broda koji se nalazio u Gružu.

Brigada je bila locirana u Slanome, nakon teških i uspešnih borbi oslobođenja dijela Dalmacije, Hercegovine i

Mostara, kao i priprema za završne operacije osloboanja Istre i Trsta.

Utakmica je odigrana u Gružu i mi smo slavili tijesnu pobjedu rezultatom 2:1.

Za brigadni tim, kao gost, za poj/canje igrao je bivši igrač NK »Hajduk« (Split) i državni reprezentativac Šime Milutin. (Poslije oslobođenja poginuo u saobraćajnoj nesreći).

Nakon što su jedinice Osmog korpusa oslobodile Istru, Sloveniju i Primorje i Trst uslijedila je totalna kapitulacija Hitlerove Njemačke.

U Trstu su se našle, osim naših jedinica, i kopnene i pomorske snage naših saveznika.

I sa njima je došlo do takmičenja na zelenom polju.

Uglavnom našu Armiju je zastupao sastav Devete dalmatinske udarne divizije odnosno sastav od njenih brigada.

I u ovom timu bilo je nekoliko igrača iz etvrte splitske brigade.

Ovaj je tim pobijedio Škote sa 5:1, s reprezentacijom Rijeke igrao 3:3, dok je tršanska »Ponziana« pobijedila s 2:1.

Pravi spektakl, neka vrsta rivaliteta, bio je susret tima Devete divizije i sastava engleske vojske koja se našla u Trstu nakon što su Trst oslobodile naše snage.

Koliki su značajni Englezi posvetili ovom susretu, vidi se po tome što su doveli pojačanja iz sastava Sredozemne flote.

Susret je održan na glavnom trgu anškom stadionu »San Sabba«, u prisustvu oko 30.000 gledalaca, uglavnom najviše naših boraca.

Na kraju rezultat je bio 2:2, a utakmicu je vodio M. Bonai, lan prve ekipe splitskog »Hajduka«.

(Prilog: Izvještaj sa utakmice prikazan je u listu: »Il Popolo di Trieste« na talijanskom jeziku.)

I u ovom timu igralo je nekoliko igrača iz etvrte splitske udarne brigade.

Treba napomenuti da je momčad etvrte splitske udarne brigade u toku 1945. godine igrala na terenu Srema gdje je bila upućena nakon povlačenja iz Trsta.

LIST BRIGADE

Pisane rije i u Brigadi i u njenim jedinicama nije bilo sve do kraja 1944. — po etkom 1945. godine.

Ovo je period kada su zraci naše pobjede i skore slobode bili vidljivi i uskoro su se o ekivali.

Naše pobjede širom zemlje nizale su se jedna za drugom.

Beograd, Split i ve i dio Dalmacije nalazio se kona no u našim rukama.

I naši saveznici nižu pobjede.

Jedinice Crvene armije nezadrživo jure prema Berlinu, centru fašisti ke Njema ke.

Pri štabu etvrte splitske udarne brigade formiran je po etkom sije nja 1945. godine kulturno-prosvjetni odbor koji je na po etku izdavao biltén o zbiranjima u Brigadi, podvizima pojedinih boraca, isticanju naših uspjeha kao i prikazivanju ratnih doga aja u našoj zemlji i uspjesima naših saveznika.

Po etkom 1945. godine bio je štampan i list Brigade.

Tako er je bila sli na situacija, odnosno akcija oko pokretanja izdavanja lista bataljona i prištapskih jedinica.

Poznato je da je eta za vezu ove Brigade u sije nju i u ožujku 1945. godine štampala dva biltena iz života i rada ove jedinice. List je tiskan na šapirografu u nekoliko primjera ka.

Ova praksa tiskanja lista Brigade prakticirana je sve do završetka rata.

PJESMA — NAŠA HRANA

Naš narod je kroz stolje e pjevalo. Kad mu je bilo najteže, kad je robovalo tu inu i kada se borio za svoju slobodu. Kroz pjesmu je izražavalo nadu za bolja vremena.

Tako smo i mi u toku našeg narodnooslobodila kog rata pjevali i igrali kolo u trenucima odmora, prije borbe i nakon teškog i napornog marša.

Pjesma i kolo u partizanima bili su ljudska potreba da borac izrazi svoja osje anja, svoje misli, svoje patnje, kao i vjeru u ostvarenje svoje pobjede i nade u slobodu.

Niz pjesama koje je naš ovjek pjevao prožete su sadržajem ljubavi i odanosti prema drugu Titu, domovini, kompartiji, bratstvu-jedinstvu.

Dovoljno je spomenuti nekoliko stihova da bi se shvatio njihovo znaće:

»Druže Tito, ljubi ice bijela
Tebe voli omladina cijela.« i
»Sastala se Dalmacija s Likom
pa se ne da pokoriti nikom.«
»Kompartijeo živjela ti ruka
Ti si narod izbavila muka.«

Kada je bilo najteže borci su igrali kozara ko kolo. Igri se pribjegavalo osobito nakon završene borbe kada je znalo biti mrtvih i ranjenih i tada se u kolu orila pjesma:

»Naša borba zahtijeva
kad se gine da se pjeva.«

Mi Dalmatinci imali smo niz svojih patriotskih, borbenih pjesama koje su spjevane u toku borbe za oslobo enje. Ove pjesme narod je pjevao na terenu, a naro ito naše dalmatinske partizanske jedinice, od odreda do divizija.

Osobito impresivna, osje ajna bila je pjesma puna ljubavi i ežnje za našim Jadranskim morem.*

»Oj Mosore, Mosore,
skoro emo na more
skoro emo svom narodu
donijeti slobodu.«*

* Spjevao revolucionar-pjesnik Jure Kaštelan.

Naš Dalmatinac je u ovoj divnoj pjesmi izrazio svoju vjeru u sigurnu pobjedu i povratak na svoje oduzeto more prema kojemu stolje ima izražava ogromnu ljubav.

Kroz ove partizanske, narodne pjesme, a naro ito kroz kozara ko kolo, koje se orilo na svim putevima naše Brigade, došlo je do zbratimljenja boraca i selja ke omladine, koja je i na ovaj na in uvidjela, shvatila borbu za bratstvo i jedinstvo, za istinsku borbu za oslobo enje našeg naroda.

Na naro iti prijem i razumijevanje naše borbe naišli smo kod srpskog stanovništva koje je shvatilo, bez obzira na etni ku propagandu, da je narodnooslobodila ka vojska jedini i pravi zaštitnik srpskog naroda.

U etvrtoj splitskoj udarnoj brigadi stalno se pjevalo i igralo kolo. Treba ipak spomenuti da je u prvim danima formiranja Brigade bilo ubi ajeno, nekako prihva eno, da se ova Brigade nazivala Omladinska brigada. Stoga nije u-dno što se u ovoj Brigadi pjevalo i igralo. Pe at živahnosti davala je sama omladina koja je bila u absolutnoj ve ini.

Me utim, moramo spomenuti dvojicu boraca koja su dala pe at životu i veselosti u Brigadi svojim pjesmama, odnosno recitacijama.

Naš Toni bio je istaknuti pjeva . Bez njega nije se moglo zamisliti pjevanje. Imao je vrlo lijep dramski bariton i borci su ga stalno nukali da pjeva. I Toni se rado odazivao:

»Konjuh planinom ...« i
»Proletarjus konji...«

me u ostalim pjesmama, bile su ove koje su se stalno nala-zile na njegovom repertoaru.

Drugi borac, Ljubo Raguzin, radnik iz Splita, nešto sta-rijih godina znao je razveseliti borci vragoljanskom recita-cijom

— etiri ptice jarebice —

koja bi svojim sadržajem i završetkom razveselila sve pri-sutne.

Ali je naša Brigade, odnosno naš novoformirani brigad-ni zbor, imao i dva službena nastupa.

Dolaskom druga Paške Mijana i njegovim postavljanjem za politkomesara Brigade poja an je kulturno-prosvjetni rad u Brigadi i formiran je pjeva ki zbor.

Prvi nastup imao je u Dubrovniku, u kazališnoj zgradici, gdje je uz zbor koji je otpjevao nekoliko naših borbenih dalmatinskih pjesama prikazan i recital »Spite moj« ovakvog sadržaja:

Glas iza kulisa: Kroz zatvore Splita prošlo je 27.000 ljudi, žena i djece. Pali su heroji omladinci u Šinju, Trogiru i Šibeniku i ostalim gradovima krvlju poštkopljene, popaljene i potlaene Jugoslavije, ali SPLIT je odgovorio

Zbor:	Ubili smo fašiste.
1. glas:	Hoff mana
2. glas:	Savu
3. glas:	I druge koje smo uhvatili kad je kapitulirala Italija
Zbor:	Dali smo 15.000 boraca
1. glas:	Kroz žicu
2. glas:	Preko bunkera
3. glas:	I drugim putem
Zbor:	Davalí smo hranu, odje u, obu u i sanitetski materijal drugovima partizanima
1. glas:	Zidovi Splita govorili su parolama
Zbor:	Smrt izdajicama, smrt krvavom fašizmu.
SPLIT je srce partizansko.
1. glas:	Omladina Dalmacije dala je 90.000 boraca
2. glas:	Ona je davala i dat e
Zbor:	Mladost — živote
1. glas:	Za slobodu svog naroda
Glas iza kulisa:	Omladina Dalmacije lije krv ...
1. glas:	U Bosni
2. glas:	U Crnoj Gori
3. glas:	U Sloveniji

- 4. glas:** Na brdima Dalmacije
5. glas: Na ulicama gradova
Zbor: Svugdje gdje je potrebno
Glas iza kulisa: Omladina Dalmacije poziva svu omladinu sela i gradova ...
- 1. glas:** Omladinu s motikama
2. glas: Omladinu s kosama
3. glas: Omladinu s puškama na položaju
Zbor: Dajmo sve od sebe
1. glas: Ubijmo što više fašista
2. glas: Srušimo što više bunkera
3. glas: Posijmo što više pšenice
Glas iza kulisa: Omladino, narod je upro o i u vas i pozivlje vas
Zbor: Dajmo sve od sebe za novu, federativnu, demokratsku Jugoslaviju.
Pjeva ki zbor: »Dalmacijo majko naša
oplja kana od ustaša
Dalmacija, Dalmacija zove nas ...
Od ustaša i etnika
Hitlerovih pla enika
Dalmacija, Dalmacija zove nas ...

Ova kazališna predstava bila je dobro posje ena, a najviše je bilo boraca iz etvrte brigade.

Nakon pobjedonosnog završetka rata i osloba anja Istre i Trsta naša se Brigada smjestila u Trstu, u Istarskoj ulici.

Poslije nekoliko dana uspjelo nam je organizirati javan nastup brigadnog zbora na trš anskoj radio stanic.* Do realizacije ovog nastupa došlo je zahvaljuju i Paški Mijanu, politkomesaru naše Brigade.

U desetak minuta zbor je pod rukovo enjem Tona Krstulovi a otpjevao niz revolucionarnih pjesama.

* Ovaj naš brigadni zbor još je javno dva puta nastupio u Trstu.

Neopisiva radost prohujala je brzinom svjetlosti kroz sve jedinice Brigade, uz veseli komentar:

»Ma je si li uja, a su naši grmili danas na radio-stanic?«, re e mali Marin.

»Baš mi je drago radi Pujizi. Neka ji. Jer su se puno puvali kroz naš lipi Split«, dobaci Jakov.

Sretni i ponosni bili smo na ovaj povijesni doga aj.

Naš jezik, hrvatski, naša hrvatska rije nanovo, nakon 27 godina denacionalizacije, zabrane i progona, u centru osloboene Istre, ula se nanovo.

Uz veliku vojni ku pobedu to je istodobno bila i pobjeda našeg narodnog jezika.

KAD BORCI POLITIZIRAJU

Brigada se nalazi na Šator planini nakon što je Sedma neprijateljska ofenziva na završetku. Na našu veliku radost neprijatelj nije imao uspjeha.

Kona no. Dugo o ekivana invazija naših zapadnih saveznika zapo ela je.

Šestog svibnja 1944. godine otvoren je drugi front. O njemu su naši borci stalno govorili i uvijek su postavljali jedno te isto pitanje:

»Kada e naši saveznici i ho e li otvoriti drugi front?«

Sumnjalo se, jer se vjerovalo, u silnoj politi koj igri, da je bolje da se što kasnije otvori drugi front.

Me utim, sada je ova igra prekinuta.

Na obalama Normandije, na zapadnoj Francuskoj, saveznici su uspjeli uspostaviti i u vrstiti mostobran.

Ogromna vojna sila probila je njema ki obrambeni sistem i prodrla na tlo Francuske.

Za nas, za sve borce, ovo je bilo izvjesno olakšanje.

Ali, daleko je završetak rata. Ubijanje se nastavlja.
Borbe se još uvijek vode.
Naro ito na podru ju Bosne.
Ustaše i etnici povremeno se jave svojim slabim puškaranjem.

Ho e da pokažu da su još na životu, da na njih ra unamo.

Nama to ne zadaje nikakvu brigu.

U svim našim jedinicama održavaju se politi ki i partijski sastanci. Poznato je i ve je postalo banalno i dosadno pitanje boraca koje je glasilo:

»Što je s Turskom?«

Naime, dok smo mi ratovali i vodili teške i krvave borbe protiv fašizma, Turska se držala pasivno i ekala je završetak rata, da se opredijeli na stranu pobednika (kao što je i na kraju u inila).

Me utim, našu je borbu preokupirala druga vrlo aktu alna vojno-politi ka situacija.

Od nekuda, vjerojatno od naših kurira, prostrujila je vijest o kontaktu druga Tita s bivšim banom Banovine Hrvatske drom Ivanom šubaš em, tada predsjednikom izbjegli ke jugoslavenske vlade u Londonu.*

I do mene stiže ova vijest, ali u jednoj udnoj i neprihvatljivoj varijanti.

»Pa to zna i da se mi ne emo više boriti protiv etnika. Ne emo pucati u etnike.« ... kao i sli ne komentare.

Nisam ovo prihvatio i pokušavao sam da moje borce i nadalje uvjerim da su etnici bili i ostali izdajnici, sluge okupatora, a svi etnici, osim zlikovaca, ako okrenu svoje oružje protiv okupatora i njegovih slugu, dobro e nam do i — mi emo to pozdraviti.

* Ivan šubaš , pravnik, lan rukovodstva Hrvatske selja ke stranke, ban Banovine Hrvatske.

U emigraciji, kao predsjednik emigrantske vlade, potpisao je sporazum s predsjednikom Nacionalnog komiteta oslobo enja Jugoslavije Maršalom Titom, na Visu 16. VI 1944. godine, kojim je Demokratska Federativna Jugoslavija dobila me unarodno priznanje.

Sve ostale, sli ne i štetne komentare — odbijao sam.
Ipak, odlu io sam, kao što je bilo i normalno, upoznati
štab Brigade.

Bijeli šator od svile isticao se na manjem proplanku.

Ve iz daljine primijeti me Dukljan, komandant Brigade, naherio svoju titovku i eprkaju i po svojim sitnim sivim brkovima do eka me, nagnuvši se na jednu stranu i s nogu me zapita:

»Što je Drino, što si došao, bolan?«

Stojim neodlu no i ne znam kako bih zapo eo, jer smatram da je ova vijest vrlo važna i odgovorna, pomalo delikatna.

Dukljan osjeti moju neodlu nost i navali rije ima:

»Što ekaš, što se desilo, govori!«

»Pa znate i vi ... onaj sporazum Tito-šubaši . Borci prijaju ... da ne e pucati u etnike. Da je to linija ... da je to direktiva.«

»Kakvi bakra i, kakvi etnici. Tko je to kazao.

Nema sporazuma s etnicima.

Drino, skok natrag u jedinicu i objasni borcima da nema niti govora o bilo kojem sporazumu s etnicima, da je to izmišljena vijest.

Raskrinkaj sve one koji ubacuju takve dezinformacije.«

Odlanulo mi je.

Bio sam zadovoljan kako je završio ovaj moj kratak susret s drugom Dukljanom, a naro ito nakon njegove pravilne ocjene o izdajni koj raboti etni ke bratije.

Pa to sam i o ekivao.

PARTIZAN LOGORAŠ

U toku prolje a 1944. godine jedinice naše brigade na-
lazile su se na sektoru Livanjskog polja u zaseocima ai i,
Rujani i Listani.

U toj teškoj situaciji bilo je najvažnije kako prehraniti
borce brigade koji su osje ali tešku glad.

Od seljaka se nije smjelo ništa uzeti, ve je svaki borac
ovisio od pomo i brigadnog intendantata koji je hranu za bor-
ce dobivao na službeni i legalan na in.

Neprijatelj — Nijemci i ustaše — znali su za naše po-
teško e u potrazi za snabdijevanjem, te su nam vršili razna
ometanja, zasjede, prepade i napade.

Mnogi su seljci, naro ito oni koji nisu bili naklonjeni
našoj borbi, na sve mogu e na ine izbjegavali da nam po-
mognu.

Naj eš e su svoju stoku, sva živa grla odvodili iz svo-
jih domova u Livno, na prodaju.

Dakle, sve je bilo upereno protiv naših boraca da ih iz-
gladne i da im se onemogu i da se bore. To je bila jedna od
perfidnih formi borbi protiv naših hrabrih partizana.

Trebalo je naše borce natjerati na glad, a to je zna ilo
prisiliti ih na kapitulaciju, na predaju.

Štab brigade je uo io ovu rabotu neprijatelja i nekih
seljaka, te je odlu io da presije e ovu njihovu zlo ina ku
rabotu.

Nakon što je napravljen plan da se osujeti neprijatelj-
sko djelovanje po etkom svibnja 1944. godine postavljena je
zasjeda — ali bez rezultata.

Kada se najmanje o ekivalo neprijatelj je iznenada na-
pao naš 1. bataljon i u tom periodu imali smo gubitaka.

U toj neravnopravnoj borbi bio je zarobljen i KLEIN
(KLAJN) ALEKSANDAR »ŠANDRO«, komesar 3. ete, 4.
bataljona.

Ro en je 16. sije nja 1922. godine u Splitu od oca Ante
Klein von Hemalscheld i majke Lucije ro . Kavajin.

Imao je brata Ludviga, poginuo u NOR i tri sestre Anelku, Almu i Mariju, od kojih je i An elka bila u NOB.

Po završetku šestog razreda osnovne škole zaposlio se u brodogradilištu »Split«, gdje je završio električarski zanat.

Bio je član Ursovih sindikata, a od 1938. član SKOJ-a.

Sudjelovao je u demonstracijama prigodom ubojstva Vicka Buljanovića 1939. godine, kada je bio uhapšen i u zatvoru zadržan pet dana.

Okupaciju je dobio u Splitu i nadalje je radio u »Sievern«. U toku 1942. godine bio je uhapšen, odležao u zloglasnom zatvoru »Sv. Roko« i kasnije odveden na suđenje u Šibenik, gdje je bio osuđen šest mjeseci uvjetno.

Nakon puštanja iz zatvora zaposlio se kod privatnog majstora i zatim 1. siječnja 1943. godine stupio u Splitski odred.

Član naše Partije postao je 26. lipnja 1943. godine, nakon što je istog dana bio ranjen u borbi protiv Talijana, kod Donje Milešine-Mušića.

U vrijeme kapitulacije fašisti ke Italije prebačeni su u komandu novoformirane četvrte splitske dalmatinske brigade. U početku je bio raspoređen u 4., a kasnije u 1. bataljon.

* * *

Dana 8. svibnja 1944. godine drugi Roko Franić, komandant 1. bataljona, uputio ga je prema Vagnju da prikupi nekoliko konja sa ispaša radi obnove bataljonske komore koja je nastrandala prilikom povlačenja s Raškog polja u pravcu Livna. Tu je Aleksandar susreo obavještajnog oficira, od kojeg je dobio podatke da u Livnu, tj. u garnizonu, nema nikakvih promjena.

U jutro 9. svibnja oko tri sata 3. četa se nalazila u zaseoku Čaičima, dok se prvi vod nalazio u kući seoskog odbornika.

Nijemci su izvršili iznenadni napad na četu e pucaju i iz šmajsara i mitraljezi.

Ukupan broj neprijateljskih vojnika bio je oko 200 i oficira, a me u njima je bio prili an broj folksdoj era.

Aleksandar je pokušao da se izvu e iz ove teške situacije te se brzo prebacio preko jedne male ograda i sakrio se na tavan susjedne ku e.

Ali nije imao sre e.

Vlasnica ku e pozvala je Nijemce i im su dvojica Ni-jemaca ušla u ku u pucali su prema tavanu. Njemu nije ništa preostalo nego da se preda.

U ovom napadu s naše strane bilo je dosta poginulih i ranjenih, kao i oko 27 zarobljenih drugova — partizana.

Svi su bili preba eni u Livno, gdje je odmah zapo elo saslušavanje.

im je Aleksandar pristupio Švabi, ovaj mu je odmah obrušio:

»Ti si komesar i kaži nam kada si došao u partizane?«, bilo mu je t>rho pitanje upu eno na so nom hrvatskom jeziku.

»Nisam« bio je kratak odgovor. »U partizanima sam sti-gao nedavno. Jedino sam održavao asove jer sam ja radnik« kratko je odrezao Aleksandar.

Me u zatvorenicima nalazio se i jedan brico iz Livna koji je tvrdio da je svih njih prokazao naš obavještajni oficir.

I sada je zapo elo putešestvije ovih naših zarobljenih drugova. Teret novih robova krenuo je iz Livna preko Mostara i kratko se vrijeme zadržao u Beogradu, u logor Ci-glana. Tu je bilo smješteno oko 2000 logoraša raznih nacija, ali najviše Jugoslavena. Vlakom u teretne vagone upu en je i Aleksandar preko Maarske za Njema ku u logor Steing-rot, nedaleko grada Badkisingena.

U ovom logoru dopremljeno je dvadeset i pet Jugosla-vena — partizana gdje je bilo i nekoliko Spleana, a me u njima Drago Dumani , Ivo Fabjanac, Mario Mihanovi i dru-gi-

Drug Aleksandar o ovom svom robovanju u njema kom logoru, u žicama i neljudskim tretmanima, nedostojnim o-vjeka ne može na i pravu rije za neljude Hitlerova kova.

Kada bi trebalo naglasiti što mu je bilo najbestidnije, Aleksa odmah isti će da je to bio teški, iscrpljujući i rad i nevjerojatna glad.

Logoraši su umirali na samom radu od iznemoglosti i gladi, a u to vrijeme on je bio na pravi i originalni ljudski kostur.

Teško je podnosio ovu torturu.

I jednog dana je odlučio da se barem privremeno izvukne iz logora, da bi se donekle odmorio.

Da bi se izvukao i preživio iz ovih nehumanih i neljudskih odnosa, izmislio je, tj. simulirao je perforaciju slijepog crijeva i u studenome 1944. godine dospio u bolnicu. Ipak je uspio prevariti liječnika, tako da je pristupio operacionom stolu zdrav i dozvolio da ga operiraju.

Ipak sa Istoka je dolazila zvijezda spasa. Velika nada za sve logoraše.

Kako je prodirala Crvena armija sa Istoka, uprava logora je započela u ožujku 1945. godine prebacivati logoraše prema Zapadu, u pravcu Münchena.

Vukli su se logoraši nekoliko dana i Klein, u dogovoru sa svojim drugom Splićaninom Marijom Mihanovićem, odlučujući da pobegne iz kolone.

Što su odlučili to su i učinili.

Pri kraju ožujka pobjegoše oni u toku noći, dok su lovali u jednoj šumi, krenuće obojica u nepoznatom pravcu — u pravcu slobode.

Imali su sreću.

Upali su u otvoreni front američkih i njemačkih oružanih snaga.

Nedaleko grada Hamelburga, na samoj cesti, naišli su na jednog američkog vojnika koji ih je zaustavio uperivši u njih strojnicu i zatim ih sproveo u svoju komandu.

Brzo su se sporazumjeli, a naročito im je bilo lako kada su obojica kazali da su oni Titovi partizani i logoraši.

I opet logor — ali sada logor za slobodnjake.

Logor je bio prepun raznih narodnosti, a najviše Jugoslavena.

U ovom logoru osobito su se isticali svojom agitacijom bivši jugoslavenski oficiri agitiraju i za etništvo i monarhisti ki poredak.

Normalno je bilo da su im se naši drugovi suprotstavljači i davali pravi odgovor o izdaji Draže i njegovom služenju okupatoru.

Olakšanje je došlo za naše drugove onog trenutka kada je došao general Ivan Rukavina da organizira povratak u domovinu svih onih drugov koji vole novu Titovu Jugoslaviju.

Aleksandar, kao i mnogo drugova, poslije teških patnji i stradanja, vratio se lipnja 1945. godine u svoj rodni Split.

I na kraju ipak — per aspera ad astra.

Aleksandar je do eka Slobodu.

AKCIJA

Borci ne vole ljen ariti, odmarati se po šumama a da ne napadaju neprijatelja. Borba i samo borba ušla im je u krv, pod samu kožu.

Priprema se nova akcija.

Borcima bi lakše, jer su se ve dugo naležali.

Najednom se za u komesarov glas:

»Brže, brže, drugovi. Požurite. Ne smijemo gubiti vrijeme, jer smo zakasniti, ako se ovako budemo rastezali.«

»U pravu je komesar«, dobavi Stipe i odmah uini nekoliko hitrih koraka kako bi primjerom pokazao da sluša svog komesara.

»Vidi ti njega što je zapro, kao da idemo na pršut. — e-kaj ti, Stipe, daleko je naš cilj. Umorit eš se ti i ja«, odgovori mu Marin tihim glasom, ali više za svog druga koji je koraao iza njega, usporenim koracima.

eta je ve u pokretu.

Iako je ljeto na izmaku no je hladna. Jedini vodi su zvijezde koje trepere na vedrom nebu.

»Da li je eta u kompletnom sastavu?« najednom upita komesar.

» itava je« javlja Vicko, nakon što je provjerio po usmenoj vezi.

»Da li si siguran?« nanovo se za uje glas komesara.

»Mislim da nije prisutan Ante«, naknadno utvrđi Vicko.

» eta stoj! Sa ekajmo Antu!« naredi komesar.

Tek kada se Ante javio, eta je krenula.

Neprijatelj nije daleko. Stoga treba nastupiti u najve oj tajnosti. uje se komanda:

»Tišina. Ne puši. Ne govori. Drži vezu« što ide od borca do borca i prenosi se najve om brzinom.

Poslije dugog i napornog marša kroz šumu eta se zaus-tavila na prili no visokom proplanku, nedaleko ceste, odakle je bio dobar vidik za osmatranje.

Sada je našim borcima bilo jasno gdje su došli, kao i njihov zadatak.

Treba napasti njema ku motoriziranu kolonu na komu-nikaciji Otri —Srb.

Mi stojimo daleko od ceste, jer je nama partizanima za-branjen pristup cestama. To je rezervirano za moderne, su-vremene vojske, koje imaju motorna prijevozna sredstva. One armije koje koriste benzin.

A koja smo to mi vojska? Kako to mi ratujemo i kako postižemo uspjehe u ovom strašnom ratu?

Kada emo i mi kora ati slobodno i hrabro po našim cestama?

»Ne e biti daleko. Uskoro,« mislio je Marin u svojoj mladena koj glavi.

Postavismo se u borbenoj liniji nedaleko ceste, ekaju-i kad e pro i njema ke zvijeri, vukovi.

Da, asocijacija na vukove došla je u pravo vrijeme.

»Živjet ete kao vukovi«, moglo se pro itati u »promi - bi« neprijatelja radi antipartizanske agitacije.

Da, vukove smo uli u partizanima, ali ih nismo vidjeli, jer su i oni bježali od nas. Znali su dobro vukovi da od nas ne e imati nikakve koristi.

ekali smo na prepad.

Najve a vrijednost našeg partizanskog ratovanja jest — planirani iznenadni napad, nanijeti neprijatelju što teži i ve i gubitak i tada se povu i.

To nije kukavi luk, ve najbolji na in ratovanja. Mi se još ne možemo boriti protiv suvremeno naoružanog mnogo ja eg neprijatelja.

Do i e vrijeme.

Bit e dana za megdana.

Evo upravo prolazi kolona njema kih kamiona, tenkova i topova. Trese se zemlja od silnog tereta, a zrakom se prolamaju zvu i motora.

Kada je prošla elna kolona, pojavilo se za elje i najednom pade zapovijed na ugovoren znak i sa svih strana zauju se povici:

»Pucaj, ne daj Švabi da utekne!«

Švabo je iznena en i ne pokušava pružiti ozbiljniji otpor. Ne želi prihvati borbu, jer je mrkla no i ne pozna je našu snagu, niti teren.

Bježi Švabo i ostavlja jedan dio svoje tehnike i opreme.

Pokupio je mrtve i ranjene.

Naš je napad uspio.

ekali smo kada e svanuti da možemo kupiti ratni plijen.

Bilo ga je dosta.

Ali najdraži je bio protivtenkovski top koji je dovu en u šumu i tu je pokazivan svim borcima kao naro iti trofej.

U ovoj našoj akciji poginuo je drug Šime, radnik iz Vranjica, koji je u našu Brigadu stupio pred nekoliko dana. Imao je nesre u Nastradao je u prvoj akciji.

Napuštamo mjesto borbe i kiša nije padala ve je pada u krupnim kapljama i svi su naši borci bili mokri do kože.

Kiša i nadalje iz proloma oblaka nemilosrdno pada po obrazima promrzlih boraca. Ali, oni ništa ne haju. Stupaju, pomalo u koloni, koja sada nema vojni ki izgled, ali u koracima, rekli bismo, kao da se nalaze na kakvoj paradi. Svi se natje u tko e bolje stupati i da nitko ne zaostane. Najednom, spontano, iz grla pojedinaca zaori se partizanska pjesma — Partizani naši ... — a zatim pjesmu prihvati itava eta.

Tek sada, uz kišu i protiv kiše, partizani prkose, i u sebi govore:

»Vrag te odnio, što sada padaš, što ne vidiš da mi stupamo; Zašto baš na nas iskaljuješ svoju silu i bijes?«

PEPEO

U naslovu ove knjige isti e se rije p e p e o, a što neodoljivo asocira, podsje a na bezbroj slika, scena i doga aja poslije paleža, požara i vatre niz sela i naselja koja su vršili okupatori i njihovi suradnici, uglavnom ustaše i etnici.

Takvih slika, na žalost bilo je i previše za vrijeme narodnooslobodila kog rata 1941 — 1945. godine u porobljenoj Jugoslaviji.

U inili bismo veliki propust i grešku kada iz naših sjeanja jednu tako crnu i tužnu sliku ne bismo opisali, izvukli iz zaborava.

Rije je o Velikom i Malom Ti evu, bosanskim mjestima, koji se nalaze sjevero-zapadno na samoj Šator planini, nedaleko Drvara, predratnog revolucionarnog i naprednog grada, a u našoj socijalisti koj revoluciji, heroj grada, po svom izvanrednom doprinosu narodnooslobodila koj borbi.

U ovim selima bilo je sjedište niza partizanskih institucija: Štaba VIII dalmatinskog udarnog korpusa, prištapskih i

sanitetskih jedinica, saveznih misija i dr. Tu se, pored svega, nalazio i improvizirani aerodrom na kojem su slijetali savezni ci avioni, koji su donosili naoružanje za potrebe naše vojske (puške, municiju, ru ne bombe, eventualno po koji puškomitrailjez »Bren«, protivtenkovsku pušku i PIAT-ru ne reaktivne protivoklopne bacace, popularno zvane »Džunbul« (»John Bool«). Istodobno na povratku odvozili su naše ranjenike u partizanske baze u Italiju.

Koncentracija spomenutih institucija i blizina Drvara i Vrhovnog štaba — s jedne strane — te divizija na položajima — s druge strane, ostavljala je utisak posebne živosti i velikog prometa. Takav život na ovom sektoru zaista je i bio. Stoga ne treba smetnuti s umu da je VIII dalmatinski udarni korpus, u to vrijeme, poja avan i popunjavan s ciljem da se osposobi i oja a za nastupaju e složene operacije, za kona no oslobo enje naše zemlje. Zavidna organizacija i solidno brojno stanje naših jedinica u potpunosti je nagovještao ofenzivni nastup na svim frontovima.

Upravo tada — koncem maja 1944. godine — uslijedio je zra ni desant na Vrhovni štab, koji se tada nalazio u Drvaru. Poznata su herojstva pripadnika polaznika oficirskog kursa pri Vrhovnom štabu, Op inskog komiteta SKOJ-a grada Drvara, zate enih jedinica u gradu, kasnije nadošlih jedinica VI li ke divizije i jednog bataljona naše III dalmatinske udarne brigade, koji su svi skupa u zajedni koj i herojskoj borbi doprinijeli da se obrani Vrhovni štab na elu s drugom Titom.

Nakon izvla enja pripadnika Vrhovnog štaba i nakon što su centralni rukovode i organi NOV, KPJ i Nacionalnog komiteta oslobo enja Jugoslavije preko Kupreškog polja evakuirani na otok Vis, Nijemci, a za njima etnici — vjerne i ponizne izdajni ke sluge, gone i naše jedinice u povla enju, projurili su i preko Velikog i Malog Ti eva.

Za sobom su ostavili pustoš ...

Naša je Brigada tada dobila zadatak, sli no kao na Nerezvi, naši prethodnici iz istoimene etvrte dalmatinske brigade, formirane u Soši ima na Biokovu godinu dana ranije,

da prebacimo bolnicu VIII korpusa s teškim bolesnicima i ranjenicima na Dinaru — na Vrdovo.

Uz teške i nad ovje anske napore — zahvaljuju i našim vojnicima, i naro ito seljacima i seljankama, ovaj je zadatak u potpunosti uspio.

Me utim, im smo se vratili na Šator planinu, imali smo što i vidjeti.

Sve — doslovno SVE je bilo spaljeno.

Jedinice na e etvrte brigade došle su na malo Ti evsko polje i gle — Ti eva nema.

Što je to s nama? Možda smo pogriješili. Da li je to zaista fatamorgana, neka opsjena.

Ne i ne, ne — vidi se dobro Šator planina, eno ga, tu je.

Poznat nam je vrlo dobro put koji vodi za malo selo Preodac. Dakle, nije nikakva greška. Ali mi se pitamo gdje je Ti evo.

Ti eva više nema, ali je bila gomila pepela ... sve su ku e popaljene ... a ku e od drveta vrlo lako i brzo gore. Ku e se na Ti evu — i ne samo tamo — grade isklju ivo od drva, jer je ovdje na ovom sektoru drvo najpogodnije i najdostupniji materijal. Šuma je bogata drve em — ima ga u izobilju. Drvo odgovara i za zimske uvjete leda i snijega. Zato je drvo izgorjela, a preostali pepeo na samoj zemlji mogao se vidjeti tek iz neposredne blizine, jer ga je intenzivno proljetno zelenilo brzo gutalo.

U tom stravi nom moru pepela mogao se na i poneki avao, »britvele« vlastite izrade, nesagorivi dijelovi pe i i ognjista, po koje komoštstre, bakra , ali da bi se to vidjelo, trebalo je sasvim blizu pri i.

Tu se našao poneki doma in koji se bi sklonio u šumu. Doma ini po prezimenu Jovi i, Tice, Višekrune ... šokirani ... nad pepelom ... ne vjeruju da se to moglo desiti njima i njihovim ognjištima. Traže okom što je ostalo poslije vatrenе orgije dušmana ...

Vidi se koja žlica, viljuška, akija, sjekira bez ru ice.

Pita se naš ovjek, gledaju i ovu gomilu pepela, da li je mogu e da su ljudi ljudima mogli initi takve stvari ...

Ali pored sve nevolje mogla se primijetiti i doza optimizma, zadovoljstva što su još živi, da su njihovi lanovi obitelji izbjegli od uništenja, pokolja. Veselili su se nastupaju em ljetu da e do daleke zime biti vremena da ku e ponovo sagrade.

Trebalo je živjeti i dalje. I zbrinuti svoje ...

Zaista, tu i drugdje, ne mnogo vremena kasnije, vidjeli smo ponovno sagra ene domove nikle iz pepela. Balvana i šimle bilo je u šumi nadohvat i napretek, a iz pepela su izvu eni avli, bakra i, sjekire, tesle, komoštare, trinoge, tave i sve ono što je bilo potrebno za seoska doma instva. Sve je to ponovno našlo svoje mjesto, ali samo ondje gdje su glave ostale sa uvane. A stradalo ih je mnogo i mnogo. Najstrašnije je bilo vidjeti malu dje icu, ostalu bez igdje ikoga — bez svojih najdražih roditelja. Prihvatali su ih susjedi. Ali tko može zamjeniti oca, majku ... Ne smije se zaboraviti da su upravo ovi ljudi pretrpjeli nevi eni teror i stradanja upravo zato što su pomagali NOP i revoluciju i zato što su znali naše tajne.

Seljaci i omladina Ti eva prenosili su naše ranjenike bezbroj puta. Nosili su ih na Dinaru još i ranije. Znali su za sjedišta svih naših divizija i divizijskih bolnica. Oni su bili ti koji su kopali rovove i zemunice u koje smo smjestili i sakrili naše drugove nepokretne i ostavili ih s malo nade. Mi smo bili svjesni da je takva selekcija, takva naša odluka bila neizbjegna i u toj situaciji jedina, jer se sa svim tim nepokretnim drugovima nije moglo ni ostale izvu i.

Uporno, naro ito etnici — željeli su od seljaka saznati tajnu — gdje su skriveni ranjenici. Htjeli su ih na i i likvidirati.

Svi seljaci, koje su etnici uhvatili na Ti evu, bili su zlostavljeni do besvijesti, do smrti ... ali izdali nisu. Ranjenici i sanitetsko osoblje na elu sa drom Mirom Mladinovom, bili su spašeni!

A pepela i ognja — bilo je na tone. Tek mjesecima kasnije vjetrovi i kiše su ga raznijeli i isprali i — s vremenom izbrisali još jedan od brojnih tragova ne ovještva. Danas je

ostao kao jedini trag, poduga ak spisak imena i prezimena urezanih u kamene ploće na spomeniku.

Ali i još mnoga rana na srcu i suza u oku...

ETNI REKORDER

Potomak je jedne od najstarijih splitskih obitelji koje su uvijek stajale na braniku našeg slavenstva.

Protiv Austro-ugarske okupacije, a zatim protiv talijanske tiranije, ve inom su bili u redovima rodoljubja i boraca protiv tu inskog ugnjetavanja i nacionalnog obezvreivanja.

Naročito je našem Mati teško padalo da mora, im se pojaviti na ulici rodnog grada, pozdravljati Talijane, talijansku zastavu, itati novinu »Popolo di Spalato« na talijanskom jeziku i slušati na ulici samo talijanski jezik.

To nije mogao nikako podnositи.

Boljelo ga je, stiskalo ga je pri srcu što gleda tu ina kako se ko operi, »puše« i oholo kreće po našem slavenskom Splitu.

Bio je naš Mate oduševljeni rodoljub. Znao je on da je njemu mjesto samo i jedino u redovima boraca protiv fašisti kog zavojeva a.

ekao je da i na njega doče red, da drugovi obrate pažnju na njega.

»Što je ovo s našim drugovima? Što oni misle? Kako se to oni distanciraju od mene?« znao je Mate esto za sebe govoriti.

No, on nije dugo eka.

Naši drugovi pravilno su ocijenili da je njemu mjesto u borbenim, antifašisti kim redovima protiv zavojeva a. Angažiran je u grupi NOP-a trgova kih pomočnika od po etka 1942. godine. Njegova je grupa sakupljala tekstilni, sanitetski i kancelarijski materijal za potrebe našeg pokreta. Ta-

ko er je sudjelovao u dijeljenju letaka i prikupljanju novih simpatizera za naš pokret.

Na sve strane borbe i akcije po Splitu.

Talijani — fašisti odgovaraju strašnim represalijama. Padaju naši najbolji drugovi — omladinci. Neke on poznaje.

Ispeka je on svoj zanat trgova kog pomočnika. Savjest i poštenje najveća mu je odlika, jer je tako odgojen od svojih estitih i poštenih roditelja. Njegov gazda nema prigovora na njegov rad, a najviše mu se svidjelo njegovo poštenje — u njega je imao bezgranično povjerenje.

Di io se naš Mate svojom ljudskom vrijednošću, ali to njemu, sada, u ratno vrijeme nije bilo interesantno kada je okupator iz dana u dan pokazivao svoje prljavo i gnusno lice.

Hapse fašisti i progone njegove najbolje drugove, prijatelje, pa i nekoliko njegovih prezimenjaka koji su ponosno i gordo krenuli u otvoreni obraćun protiv podivljalog okupatora.

Najednom preokret.

Dolazi veliki povijesni datum — propast talijanskog fašista kog režima, a s time, vjeruje Mate, da će vjerojatno doći bolja i svjetlijia vremena za narod grada Splita i naše načina Dalmacije, naravno i cijele Jugoslavije.

Ali, prevario se Mate.

Odlaze jedni tirani — dolaze drugi.

Talijane zamjenjuju Nijemci, koji sada podržavaju svoje stare sluge — ustaše.

Dakle, jedni zloinci odlaze — drugi ih zamjenjuju, sve po onoj staroj, narodnoj izreci — Sjaši Murta, da uzjaši Kurta.

Mato se još uvijek nalazi u procjepu, u velikoj dilemi. U redove naših hrabrih i proslavljenih partizana krenuli su i posljednji i najbolji njegovi prijatelji, aktivni antifašisti.

Sretan je Mate.

On se već našao u organizaciji otvorene borbe protiv njemačkih ustaških vladavina, nove tiranije.

I on e dati svoj udio u ovim sudbonosnim i povijesnim danima za naš narod.

ekao je da i on stupi na oslobo eni teritorij i da se priklju i oružanoj borbi, s puškom u ruci, protiv Nijemaca, otima a naše slobode, i ustaša, izdajnika hrvatskog naroda.

Došao je i taj dan.

Po etkom 1944. godine, Mate, dvadesetogodišnjak, krenuo je stazama svojih prijatelja — drugova, koje po završetku narodnooslobodila kog rata nekoliko od njih ne e nikada više vidjeti — ostali su na vje noj straži: Veljko Ivanovi , Drago Baškovi , Mario Tvrdi , Milorad Duplan i , Marin Nin evi , Ante Marini i Ante Kuzmani .

I na e ti se naš Mate u eti za vezu naše Brigade. Vi sok, suhonjav, dugih nogu, crne, guste valovite kose, žilav — bio je upadljiva figura. Bio je odmah od prvih dana vrlo vrijedan i savjestan borac. Volio je da odmah savlada sve elemente signalizacije, kao i sve ono što je tada bilo potrebno za dobrog i sposobnog borca — vezistu.

Uistinu, zadovoljavao je i svoje prepostavljene, a naro i to se svidio svom politkomesaru ete, koji je u njemu vidio odgovornog i dobrog borca.

I u izvršavanju svih zadataka, postavljanja telefonske linije na borbenom zadatku, Mate je uvijek bio u prvim redovima, trudio se da udovolji zahtjevu svog politkomesara od kojega je imao i malo respeka, jer je politkomesar bio i previše strog, jako ozbiljan i energi an, ali uvijek pravi an.

Naša se Brigada u studenome 1944. godine našla na zadataku osloba anja Duvna. U ovom garnizonu stacionirane su jake njema ko-ustaške snage.

I eta za vezu dobila je svoj uobi ajeni zadatak. Trebalo je postaviti telefonsku liniju od štaba Brigade — selo Prisoje do 3. bataljona — selo Stipani i.

itava eta za vezu pristupila je izvršenju ovog zadatka, dok su dvojica boraca Mate i Mario bili odre eni da s jednog gromadnog kamena, koji je dominirao ve im dijelom

širokog prostranstva, motri kretanje neprijateljskih vojnika.

Oni su imali ve postavljenu telefonsku liniju, jedan poljski telefon i svaki po dvije signalne zastavice. Naravno svaki je imao i pušku.

Sve je bilo normalno dok neprijatelj nije poduzeo veim snagama neo ekivanu ofenzivu na naše snage.

Napadaju Švabe i ustaše uz pomo tenkova i teških topova — nastoje da naše jedinice opkole, unište ili zarobe.

Naši im borci pružaju juna ki otpor, ali kada je daljnji otpor postao uzaludan i nemogu normalno je bilo da je najrazumnije povu i se i sa uvati svoje borce za slijede e borbe.

U ovoj situaciji naši borci Mate i Mario slijede primjer ostalih boraca — povla e se.

Tr i Mate i sav zadihan dojuri do svog politkomesara. Dok je tr ao stalno je mislio što e sada biti i što e mu komesar kazati. Srce mu ubrzano radi te pristupi komesaru i eka što e biti.

Gleda ga komesar iz daljine i ve zaklju uje što se dogodilo, te unaprijed upade u rije .

»Što je Mate, što se desilo. Što si se tako zadihao?«

»Druže ko-me-sa-ru«, mucaju i i nesigurnim glasom zapo ne svojom obranom naš Mate te nastavi »Nisam mogao ništa u initi.«

»Ma a nisi moga«, kratko mu odgovori komesar u split-skom žargonu.

»Upali su Nijemci i ustaše sa strane i mi nismo bili u mogu nosti da išta napravimo«, lukavo odgovori Mate.

»Ma ekaj ovje e. Ne pitam te o neprijatelju, ve ti postavljam pitanje kako si ti došao bez svog i našeg osnovnog i najglavnijeg oružja?«

»Druže komesaru, nisam imao vremena niti glavu spasavati a kamoli da mislim na taj telefon i telefonsku liniju. Vidite sâmo sam uspio pušku u ruci zadržati.«

»A znaš li ti jadan da bez telefona i telefonske linije mi ne možemo voditi borbu. Da smo mi sada isto kao kad borac ima pušku u ruci a nema metaka.«

»Je, druže komesaru, imate vi pravo, ali nismo mogli ništa u initi. Tako je to bila teška borba da smo bili prisiljeni spasavati svoje gole živote.«

Tek sada je Mati bilo malo lakše kada je mogao povesti razgovor sa svojim komesarom od koga je imao silan respekt, pošto je znao da je on strog, da voli i traži da svaki borac bude u svemu uvijek ispravan, a naro ito da vodi rama, da uva naša skromna sredstva.

Umekšao se na kraju komesar i održao mu je jednu potrebnu »prediku« i drug je Mate nakon ovog povla enja s našim jedinicama shvatio da se protiv neprijatelja ne bori samo puš anim mećima ve i sredstvima veze.

ZOV KUKAVICE

Šator i Staretina su dvije planine koje se pružaju sjeverno, odnosno sjeveroisto no od Livanjskog polja. Šator ima nadmorsku visinu oko 1870 metara, dok Staretina oko 1630 m. Ove dvije planine bogate su šumama i mi smo im bili esti gosti. Naime, im bi Nijemci poduzimali ja e akcije prema našim jedinicama, tj. protiv etvrte splitske udarne brigade mi bismo uvijek, radi uvanja naših snaga, za bolja vremena, kada smo mi pre i u završnu ofenzivu, nalazili zaklon u ovim šumama.

Poslije neuspjeha Nijemaca u Šestoj neprijateljskoj ofenzivi približili smo se proljetnim danima. Sunce je pomalo grijalo, a snijeg se po eo topiti. Zrak je bio sasvim propjen i borci su uživali u njegovoj isto i i mirisu koji je dražio opojnoš u.

Nove vremenske prilike tražile su i nove zadatke.

Naše jedinice o ekivale su pokret.

»Gdje smo sada nagariti?«, zapita Ljubo svog suborca Jakova.

»Sigurno dolje prema Livnu« ravnodušno dobaci Jakov.

»Dobro je to. Zna i da smo rastjerati ustaše i do i do malo hrane«, vragoljasto dovrši ovaj mali dijalog.

Me utim, uo se opet cvrkut ptica koji je parao naše uši. Najviše se isticala crna kukavica sa svojim upornim, stalnim i dosadnim pjevom:

Kuku...kuku... kuku...

Taj njezin pjev tužno je odjekivao kroz stoljetnu i bogatu šumu.

Ne može se reći da se sa simpatijom, niti s ugodnim osjećajem slušao ovaj tužan zov usamljene ptice, koja je svoju izoliranost, odijeljenost od ljudi dijelila s nama.

Nije nam bilo dragو slušati ovo tužno dozivanje, jer nas je pomalo impresioniralo, pomalo hipnotiziralo slušaju i svaki dan:

Kuku ...kuku...kuku...

Istodobno nas je zaokupljaо osjećaj, neugodno je bilo, ne samo da se nalazimo na nekom pogrebu, već naprotiv, sebe smo intimno toliko uvjeravali da mi sebi pripremamo pogreb, sahranu i da nam je postojanje već odavno presu eno.

Zima je. Za nas Dalmatince i pretjerana. Ali vatrica spašava. Vatra je gorila bez prestanka. Na proplanku, u gustom šumi drva koliko hoćeš, u izobilju. Prvi naš zadatak gdjegod se na eš u bilo kojoj šumi — uvijek vatrica i sama vatrica. Prvi zadatak je bio — loži vatru, tko da je svatko hrlio k njoj.

Po noći vatrica je imala svoje stalne goste. Mnogi se nisu ni odvajali od nje. Grijali se, a mnogi su sušili mokre noge i dijelove svoje odjeće.

Ali, dok bi borac sušio i grijaо jednu stranu — druga se smrzavala. I tako redom.

Gledao sam esto u vatru kako plamen gori visoko i iz njega ska u sitne crvene iskre u zrak i nestaju.

I to se stalno ponavljalo.

I cvrkut ptica probudi te iz snatrenja.

Mislili smo i na našu kukavicu, poglavito kada bismo se vratili malo u mirnodopsko vrijeme i podsjetili se na prijanje naših starijih koji su uvijek govorili o kukavici i to povezivali sa izre icom:

Kuku lele ... misle i na stradanje i neuspjeh u životu.

Zaista, mi nismo voljeli ovu pticu, koja je stalno lebdjela povrh naših glava — letjela ili bila u našoj blizini, kukačju i, gledaju i nas sa obližnjih grana.

Njeno »Kuku ... kuku ...« stalno nas je pratilo prije borbe, u toku borbe i nakon završetka borbe.

Mislio sam da li sam dobro izvršio zadatak, da li sam mogao izvršiti još bolje, da li sam mogao doprinijeti našem Uspjehu da bude još uspješniji i bogatiji.

Ali, sama pomisao na »Kuku ... kuku ...« vrtjela mi se u mojim mislima.

— Možda sam bio kukavica?

Ne znam, ne mogu ja o tome presuditi.

Sada u jedinici stalno mislim o našim uspjesima i neuspjesima, o našim pobjedama i porazima.

Koliko je utjecala pomisao na zov ove crne ptice kukavice.

Da li sam ja uopće kukavica — stalno se vrzma u mojoj glavi.

Kuku ... kuku ... uje se opet od zore do mraka.

Jedva ekam da se oslobodim ove dosadne i monotone kučnjave.

Interesira me svaki naš pokret i napuštanje ovih planina ... kao i jezivog i impresivnog zova kuku ... kuku ...

Njeno kuku ... kuku ... ostalo nam je u ušima za sve vrijeme dok su se naše jedinice nalazile po šumovitim predjelima Bosne i Like, odnosno dok se nismo našli blizu našeg dragog Jadran, kao i naše di ne i herojske Dalmacije.

Tako nismo više morali slušati »Kuku... kuku»..«

Ali je nismo nikako zaboravili.

Bila je strašno dosadna.

* * *

Postojaо je još jedan naš udan pratilac. Vuk!

Poslije završetka narodnooslobodila kog rata mnogi su me omladinci zapitikivali da li smo vidjeli vukove i da li su nas napadali.

Zaista ovo je pitanje bilo interesantno i zanimljivo.

U toku rata 1943—1945. godine, tj. do samog završetka rata prolaze i kroz šume Bosne, Hercegovine, Like i Dalmacije nismo imali »ast« niti prilike da se susretnemo, da se upoznamo s ovom krvožednom i opasnom životinjom.

Vuk je u oporima napadao pojedina naselja i sela, ali nas partizane nije nikada.

Mi smo za vrijeme boravka u šumama uvijek gorili, palili vatru, po danu i po noći, i to nas je štitilo od napada vukova.

I vuk je od nas bježao, nije nam se približavao.

Me utim, mi smo stalno, esto, osobito u toku zime slušali zavijanje vukova, što je bio znak da je riječ o oporu vukova i da ih spopada glad — kao i nas.

SAMOZVANI KOMANDIR

»Naša splitska dalmatinska,
naša splitska dalmatinska,
hej, brigada udarna!«

Tako smo — ponosno — pjevali našu pjesmu, može se kazati i našu novu partizansku himnu, u ranu jesen 1944. godine na dalmatinsko-bosansko-hercegovačkoj granici. Upravo smo vršili borbene operacije u oslobođenju Livna, Duvna i Posušja. U asovima predaha od borbe nismo se samo odmarali, prali, krpili i istili oružje, već smo se tako erznali zabavljavati, šaliti i pjevati. Moral boraca je bio važniji nego rukovanje puškom i bombom. Kroz šalu i »zafrkavanje« zaboravljaljalo se na poteškoće i tegobe same borbe.

Me u zabavnim tipovima u eti bio je i naš suborac Jure Bra anin. Znao je on lijepo pjevati, zbijati šale i zabavljati drugove, zbog ega je bio jako obljubljen me u drugovima. Sama njegova pojava bila je smiješna i komična. Dosta ga je bilo vidjeti pa da borac prasne u smijeh. Bio je silno mršava a vitka stasa, suh »kao špica« i jedno odjeven. Široke hlače i odrpana košulja davala je izgled ptice jeg strašila, obješena na nekakav kolac u vinogradu. Nije na sebi imao nikakvu majicu, pa su mu se kroz raspadnutu košulju mogla slobodno nabrojiti sva rebra.

Premda još nije bila po elazima, ipak je Juri moralio biti hladno. Zbog toga je naš komandir, kad je uspio dobiti za sebe novu bluzu, svoju staru odlučio pokloniti Juri. Davajući mu svoju bluzu, komandir ga je upozorio govoreći i mu:

»Znaš, Jure, treba da se ove bluze skineš komandirske znakove.«

Me utim, to Jure nije u inio ili bolje rečeno nije mislio na posljedice koje će imati. Zadržao je na njegovoj oznaci inačica naokolo svoje jedinice šepurio se u komandirskoj bluzi. To mu je valjalo inilo zadovoljstvo, iako je znao da će na taj način pobuditi me u drugovima smijeh i šalu. I doista kroz par dana je od svih boraca dobio nadimak »komandir«. Nitko ga više nije zvao njegovim pravim imenom.

Komandirska mu slava nije dugo trajala i skupio ju je platio. Naime, Jure je po etkom mjeseca listopada nenađeno upao u njemačku zasjedu i bio zarobljen. Njemački su ga vojnici odmah predveli pred svoga komandira. Nijemac, viđen i na njemu komandirsku bluzu s vojničkim oznakama, postavio je pitanje:

»Bist du Kommandir?« (Da li si ti komandir?)

»Ja, ich bin Kommandir«, odgovorio Jure na njemačkom jeziku, jer je znao nekako natucati taj jezik (u civilu je bio konobar).

Nijemac ga još jednom pogleda posprdno od glave do pete te mu ponovi pitanje:

»Bist du wahrlich Kommandir?« (Da li si ti zaista komandir?).

»Ja, jawohl! Obruši naš Jure juna ki i odrešito, sigurno.

U svojoj glavi on je mislio da će s takvom »titulom« bolje proći kod Nijemaca.

Na to se Nijemac baci bjesno na Juru i stade ga nemilo udarati šakama i nogama ne misleći gdje će ga zahvatiti. Dok je trajalo šaketanje i »nogomet« Jure se savijao od bola te je po eo stenjati i vikati na sav glas:

»Nein, ich bin nicht Kommandir.« (Ne, ja nisam komandir).

Ali ga je Nijemac i nadalje mlatio s užitkom i pobjedonosno govorio:

»Also, jetzt bist du kein Kommandir?!« (Dakle, sad više nisi komandir?!).

Videći da je vrag odnio šalu i kako ga je izdalo daljnje znanje njemačkog jezika, Jure je u jednom asu odgrnuo svoju komandirsku bluzu i ostatke košulje pa je stao pokazivati Nijemcima svoja izboena i koštunjava rebra na prsimama. Pri tome je stalno ponavljaо:

»Ich kó madir, ich kó madir ...«

Kako Nijemac nije od svega toga mogao ništa razumjeti, pozove on u pomoč tumača. Prevodilac je na to stao tumaćiti i objašnjavati Jurina odgovora:

»Ko« na njemačkom zna i »als« (kao), a »madir« je riječ u dalmatinskom govoru koja označava drveno rebro nekoga broda.

Da bi Nijemcima to bolje protumačio, prevodilac je (o čemu »naše gore list« — folksdopravljenik) opisao na in gradnje drvenog broda i podsjetio njemačkog komandira na jedan stari napušteni brod koji su prije kratkog vremena vidjeli u nekoj jadranskoj luci.

»Ovaj zarobljenik želi reći, završio je tumač, »da su i njegova rebra slični madirima nekog propaloga broda.«

Na te riječi tek tada se Nijemac smirio, slatko nasmijao i pustio Juru na miru. Nije ga više tukao.

Premda je naš Bračanin skupio platio svoju kratku »komandirsku« slavu, ovaj put se ipak spretno izvukao. Naime,

im je ostao sam smjesta je skinuo sa svoje bluze komandir-ska obilježja.

Nijemci su ga otpremili u logor gdje se nalazio sve do završetka rata.

Poslije rata mu nije bilo drago kad ga je netko od nje-govih ratnih drugova znao nazvati komandirom. To ga je podsje alo na dobijene batine i stradanja u logoru.

KAD BRAT GINE ...

Mi u Splitu imamo nekoliko poznatih porodica koje su u toku naše socijalisti ke revolucije izgubili ak po tri i e-tiri lana svoje uže porodice.

Dovoljno je spomenuti porodicu Marina Mrduljaša (Duško, Jozo i Jure), Stipe Bagata (Ante, Miljenko i Vlade), Šime Santinija (Alfred, Maksim i Vlade), Ivana Doležala (Adolf, Tadija i Tomislav), Paške Krstulovi a (Pave, Sre ko i Vinko), Vicka Jelaske (Franka, Galja, Slobodan i Vojko), Henrika Frue (Dušan, Miro i Želimir), kao i porodice Dumani , Koce-i , Kuzmani , Roje i Tomi .

Sve su ovo revolucionarne porodice, ija su se djeca ve i za vrijeme buržoaske Jugoslavije isticala u borbi za radni-ka prava.

Me utim...

Vode se teške i krvave borbe protiv Nijemaca, etnika i ustaša na terenu Like.

I Željko, na elu svoje ete, ne uzmi e.

Nad njegovom glavom silna tutnjava topovskih granata odbija se o li ki kamen i stvara muziku smrti. Rafali zvižde, zavijaju. uju se krici, pla , zapomaganje, jauci.

Nemo ...

Željko je ranjen.

Sje a se svog Splita.

Misli što se sada zbiva na njegovoj Rivi gdje se splitska mladost obi no sastajala i pored žurbore e rijeke od omladine avrlja, akulao, smijuškao se uz poznate naše dalmatinske pjesme koje su znale nadja ati valove, koji su katkada bjesno udarali u sami »ko'rnij« Rive.

Pokuša da tržne glavom i da shvati gdje se nalazi.

Zatvori o i. Stvarnost je jeziva, surova i brutalna.

Divlja je realnost. Sva njegova mladost, sva njegova kratka prošlost najednom je izbrisana poput jedne obi ne izgorjele šibice — upaljene i ugašene.

Sve se sada briše.

Jedno ljudsko bi e koje je htjelo i trebalo živjeti... polako se gasi.

Podalje od sebe vidi svoje drugove-borce kako se hrabro i žilavo bore, kako neustrašivo pružaju otpor neprijatelju.

Bore se borci, iako još uvijek slabo nahranjeni, odjeveni, obuveni i oskudni u oružju i municiji.

Moral Pravde, Poštenja i Pravi nosti borce drži i stalno tjera ... Naprijed.

K Pobjedi i Slobodi.

I Željka to još uvijek drži. Silna je njegova vjera, kao radnika, da je naša borba pravi na, da mora završiti uspješno.

Najednom.

»Željko!«

Trgne se. Iz daljine za uje poznati glas.

Prepoznao ga je po boji glasa.

Misli i za samog sebe želi odgonetnuti:

»To je glas moga brata« pojuri kroz njegovu glavu.

Njegov brat Bere, koji je s njim skupa ratovao u istoj jedinici, osjetio je da ne vidi brata.

Osjetio je zlo.

Skupi Bere svu svoju snagu, svu rezervnu snagu koja je sa uvana u njegovom iscrpljenom tijelu. Uputi se laganim, klonulim koracima da bi pronašao brata.

»Željko!« zavi e nanovo, ovaj put nešto ja im glasom.

Ali odgovora nema.

U jednom malom grmu leži Željko nepomi an, iznemogao, bli jed, uslijed gubitka krv i, ve na samrti.

»Brate, brate« za uju se jecaji bra e koji se grle, ljube i pla u.

»Željko ... brate.«

»Bere!«

»Da brate... teško sam ranjen... ne mogu više da hodam ... umrijet u ... jadna naša majka kad uje ... tko e je umiriti...«

»Ne pla i, brate. Meni je još teže, kad te vidim u ovom položaju a ne mogu ti pomo i.«

»Vidim i ja to. Sve mi je jasno«, odgovori Željko pomalo muklim, umornim glasom.

Najednom nastupi gromka tišina. Tajac pun neizvjesnosti, o aja, a istodobno pun bratske ljubavi koja je iskazana do maksimuma, baš sada, na granici smrti.

»Brate«, nakon ove duge stanke, pošto je naslonio glavu na bratovljevo rame, nastavi: »Nemoj ništa pri ati našoj staroj majci o ovom našem susretu. Nemoj joj kazati da sam poginuo. Kaži joj da me nisi susreo i da ne znaš gdje sam, u koju jedinicu dopao. Bit e joj lakše. Tako e stalno živjeti u ludoj nadi.«

Ovdje na kamenitom i krševitom dijelu Like* kida se u gr u jedna mlada grana stasitog stabla.

Goli mladi život u gr u i pla u na jednoj strani — na drugoj nemilosrdna nastupaju a smrt.

»Dragi brate, ja u ti pomo i, ja u te nositi.«

* Lika me podsje a na divan, drugarski, bratski odnos ve eg dijela ovog divnog naroda Hrvatske. Narod je zaista bio neobi - no ljubazan, otvorena srca i sve je pružio da bi pomogao nama Dalmatinima da lakše prebrodim teške uvjete ratovanja i obrane ovog naroda od okupatora i zulum ara.

Bratstvo i jedinstvo kovalo se u toku narodnooslobodila kog rata a najljepše se izražavalo u pjesmi posve enoj Dalmatinima:

»Oj, Deveta še eru i grož e,
uvaj Liku dok nam Sesta do e.«

»Nemoj, ne treba.«

Još uvijek neprijatelj nije zaboravio da baca svoje ubitca ne granate. Zemlja se trese.

»Da li si teško ranjen?«

Željko otkrije bluzu, crvena mu krv pokrije cijela prsa.

Još nekoliko minuta ...

Bere ga poljubi u hladno elo i pokrije ga granama i lišem.

Podiže se Bere a iz njegovih zacrvenjelih oiju lagani mlaz suza poškropi mrtvo tijelo brata.

To je bio njegov posljednji pozdrav.

Pod valom kuršuma napustio je improvizirani grob svog brata i sjetio se partizanske pjesme koju su oni esto zajedno znali zapjevati prije borbe:

»Nas dva brata skupa ratujemo
ne pla majko ako poginemo.«

I NIJEMAC PUCA U HITLEROVCE

Pripremao se napad na Livno baš u vrijeme kada su vojnopoliti ke prilike na svim frontovima išle nama u prilog.

Stoga je donesena odluka da se napadne Livno, kojeg su Nijemci ve napustili, a sada su njihove sluge ustaše i domobrani prepušteni sami sebi, da se brinu, da vode rauna o svojoj sudbini.

I po etkom prvih dana listopada 1944. godine naša je Brigada dobila zadatak da sudjeluje u borbi za oslobojenje Livna.

Me utim, i u taboru neprijatelja nema više sloge, jer se osje da kola fašisti kog gazde škripe, da pomalo pojnu popuštati.

Najprije je iz Livna prebjegao ve i broj domobrana — oko stotinjak — sa oružjem su prešli u redove partizana da se bore protiv ustaša i Nijemaca.

Nijemci su u svim okupiranim zemljama Evrope prakticirali mobilizirati sve muškarce s njema kim prezimena. Tako se desilo da je Poljak »Maks« mobiliziran i s jedinicom Wehrmacht-a našao se u Livnu. Ali, on nije bio hitlerovac, mrzio ga je i ekao svakog dana trenutak kada e prebje i našoj vojsci i dati svoj udio zajedni koj borbi protiv fašisti kog ugnjeta a svoje i naše zemlje.

Ta mu se prilika pružila u Livnu prije po etka borbe za oslobo enje ovog grada.

»Maks« je dao astan prilog zajedni koj borbi protiv fašizma. Raspore en je kao voza motorbicikle pri štabu etvrte splitske udarne brigade i pošteno i iskreno je vršio svoju dužnost sve do Trsta.

Nakon završetka rata kratko vrijeme bio je pri štabu Devete divizije, kada se sav sretan mogao vratiti u svoju napa enu, ali oslobo enu Poljsku.

Iako su bile teške i krvave borbe za grad Livno, naše su jedinice uspjele da ga vrlo brzo oslobode i ustašama nanesu težak poraz.

Nakon ove divne pobjede uspjeli smo oslobođiti petoricu zarobljenih ruskih vojnika, koji su se odmah izjasnili da se žele priklju iti našoj borbi.

Tako er me u zarobljenim njema kim vojnicima trojica Nijemaca odmah su izrazili želju da se i oni ho e boriti u partizanima.

Vodio se interesantan razgovor izme u naših boraca i njema kih zarobljenika. Mnogo je vremena utrošeno dok je došlo do sporazuma, tj. dok se shvatilo što zapravo žele Nijemci.

Ali, najviše sporazuma i suglasnosti postignuto je gestikuliranjem rukama — i eto i one katkada znaju govoriti.

Odmah nakon uspješno završene ove operacije krenulo se ve sutradan, na novi zadatak.

U borbu za oslobo enje Duvna.

I naša Brigada našla se u sastavu Devete divizije na sektoru oko Duvna.

No je. Hladno je kao što to zna biti u Bosni. Studen grize. Teško je podnijeti ovu prokletu zimu.

Me utim, ovdje su snage neprijatelja bile kudikamo ja e i sastavljeni od Nijemaca, ustaša, ustaške milicije i etnika.

U ovim borbama u našim redovima sudjelovali su oslobojeni Rusi i zarobljeni Nijemci, sada već dobrovoljci.

Tako er je bilo u našoj Brigadi i Talijana koji su se priključili našoj borbi nakon kapitulacije Italije.

Od njih si mogao uti samo kuknjavu i jadikovanje:

»Quando finirà questa sciocchezza di guerra?«,* svi su kao u jedan glas znali dobacivati u trenutku dok smo se nalazili na uki pred Duvnom, dok su tamo daleko grmjeli topovi i rafali puškomitrailjeza koji su svjedoili da se vodi krvava i teška borba.

»Io credo, fra poco«,** znao sam da ih uvjeravam, da ih pokušam uvjeriti, jer je bilo me u njima vojnika koji se u ratu nalaze već vrtu godinu.

Rusi i Nijemci juna ki su se borili u našim redovima i svu svoju odurnost i mržnju prema hitlerovcima iskazali su baš u ovoj borbi oko Duvna.

Naro ito Rus i Nijemac, koje je neo ekivano, puškomitrailjez zbratimio, združio.

Nijemac nišandžija, a Rus pomožnik.

U toku borbe Nijemci su prešli u kontraofenzivu i napadaju položaj Rusa i Nijemca, ali se oni ne daju.

Tu e Nijemac svojim puškomitrailjezom po hitlerovcima, a Rus mu pomaže, puni redenik novim mećima.

»Kommen sie hier, bitte. Ich bin Deutsche,*** vi e Nijemac i kosi jednu kolonu od 15—20 fašista.

»Vorwärts, vorwärts, kommen sin näher!**** uživaju dvjica zbratimljenih novih drugova-boraca po oružju, gledaju i kako padaju Švabe.

* Kada e završiti ova ludorija od rata?

** Vjerujem za malo.

*** Molim do ćete ovdje. Ja sam Nijemac.

**** Naprijed, naprijed. Do ćete bliže.

Ali...

Puškomitraljez je ušutio ...

Nestalo je municije.

To su Švabe vrlo brzo primijetili.

Po eli su im se približavati.

Ne uje se više pucnjava.

im su Rus i Nijemac osjetili da mogu biti zarobljeni, uzeli su svaki po jednu bombu, otšarafili ih i kada su Švabe došle pred njih, na nekoliko koraka, u namjeri da ih zarobe, udare bombama u kamen i obojica poginu kao pravi heroji.

Dali su bogat doprinos borbi protiv našeg zajedni kog neprijatelja — njema kog fašizma.

Ali, zaista je šteta što su njihova juna ka imena ostala nepoznata.

Poginuli su u uvjerenju da novi svijet mora po ivati u zbižavanju naroda za mir i suradnju.

BEZ NADGROBNOG SPOMENIKA

RUBELJ Mije IVAN, rođen je 20. VI 1911. godine u selu Mitlo, općina Trogir. U borbi na kraškoj visoravni planine Grabovice (jugozapadno od Duvanjskog polja) protiv njemačko-ustaških snaga 24. listopada 1944. godine, teško je ranjen i nakon sat vremena borbe za život, bez ikakve mogunosti da ga spasimo, prestalo je kucati njegovo srce.

Živio je u siromašnoj seljačkoj obitelji dalmatinskog krša. S mukom i velikim naporima obrađivao je ono malo neizdašne zemlje s kojom je raspolagao, da bi prehranio svoju peto lanu obitelj — ženu Božicu, sina Matu, kćer Stani i Mariju i staricu majku. Međutim, u toku rata Ivan ne obrađuje samo zemlju već i aktivno radi za narodnooslobodilački pokret. Bio je lan narodnooslobodilačkog odbo-

ra u svom selu. Vršio je stražarske i druge poslove na oslobo enoj teritoriji koje je dobijao od organa vlasti.

U 3. etu 4. bataljona naše Brigade došao je u jednoj od grupa iz Dalmacije kojima se vršila popuna Brigade tokom prolje a ili ljeta 1944. godine. Bio je veoma discipliniran i sa odgovornoš u je izvršavao dobijene zadatke — u borbi, na kratkim odmorima i na maršu. Nije imao dovoljno znanja za vršenje politi ke dužnosti. Bio je pravi borac s puškom u ruci, pomo nik nišandžije puškomitrailjeza.

Netko se zapaža po dužnostima koje vrši ili po izuzetnoj hrabrosti. Ivan je u svojoj sredini bio zapažen ne samo po savjesno izvršavanim zadacima, ve i po svojoj skromnosti — bio je nenametljiv, ali veoma druželjubiv. Posebno je bila markantna njegova figura. Svojim visokim rastom, a uz to i krupan, bio je oli enje pravog Dinarca — gorštaka iz dalmatinskog zale a. Kao i svima, tako je i Ivanu nedostajala ishranjenost, tako da se njegovi koštunjavi stas još više isticao. Uz to, bio je i znatno stariji u odnosu na mladi sastav ete.

Kao i stariji borci u eti, koji su imali obitelj, koju su, odlaze i u narodnooslobodila ku vojsku i POJ ostavili nedovoljno zbrinutu i o kojima su rijetko dobijali obavijest — i Ivan je esto bio zabrinut i u mislima za svojim najdražim. Kada bismo mi mla i, koji nismo u sebi nosili osje aj brige za najužu obitelj, jer je nismo ni imali, pokušali da razvedrimo te njegove brige, Ivan i ostali borci njegovog uzrasta, znali su re i »Lako je vama djeco kad nemate nikakvih briga«.

Kao i svaki pripadnik ete, tako je i Ivan bio sau esnik u brojnim manjim ili ve im borbama koje smo vodili. Ali posebno nam je ostala u sje anju okolnost kako je teško ranjen, kako je nemo no podnosio kratkotrajnu fizi ku bol svoje rane, a cijelom svojom psihom bio okrenut obitelji, koju eto, od tog trenutka više nije mogao vidjeti.

Poslije poznate borbe kod sela Kova i, jugozapadno od Duvna za oko 8 km, naš bataljon povukao se na plato isto - nog dijela planine Grabovice, orijentiran na kontrolu komu-

nikacije Posušje—Duvno. Pošto je neprijatelj još uvijek uporno držao Duvno u svojim rukama, o ekivalo se njegovo poja anje u ovom rejonu, pa i prodor prema našim snagama na Grabovici, da bi nas odbacili sa ovog položaja.

Napad neprijatelja, koji smo o ekivali, otpo eo je negdje oko osam sati. Njegovo podilaženje našim položajima otpo elo je pod zaštitom magle i znatno ranije. im se razšla magla, uo en je neprijatelj na distanci ne ve oj od 100 do 200 metara. Razvijala se intenzivna borba na cijelom našem »frontu« — liniji obrane koju smo prethodno na brzinu bili nešto formirali radi vlastite zaštite. Držali smo položaje desno i lijevo od trigonometra 1066 m. To je položaj s kojim se dominira prema Duvanjskom polju izme u sela Omerovi i i Kova i, ali je neprijatelj pod zaštitom magle ipak prišao.

Iako dosta razvu eni po frontu i bez potrebnih snaga po dubini našeg rasporeda, naša eta je uspjela na svom pravcu obrane zaustaviti njema ko-ustaške snage koje su poduzele taj napad. Ali u toj borbi tragi no je izgubio život Ivan Rubelj — ovjek i borac kome je u 33. godini presjenen životni put, pogo en kuršumom njema kog okupatora ili ustaškog kvislina.

Kako smo bili jako razvu eni na tim položajima, mi smo morali da se dijelom snaga pomjeramo prema onim objektima kojima je neprijatelj najviše težio. Jer usprkos naše malobrojnosti (razrije eni smo bili zbog prethodnih gubitaka pri napadu na uporište sela Kova i), morali smo se tu održati, premda je neprijatelj snažno djelovao — posebno svojom mitraljeskom vatrom.

Prema jednom neposjednutom uviku, ukici približava se grupa od dva do tri neprijateljska vojnika. Kada naši borci desno i lijevo od tog visa nisu mogli više kontrolirati kretanje uo enih neprijateljskih vojnika i da ih ga aju, jer su zašli u mrtvi — nebranjeni kut, komandir voda je naredio Rubelju (koji je do tada bio nešto pozadi od spomenute prve vatrenе linije) da posjedne taj mali uvik i sprječi neprijatelja da ga zauzme. Ivan je odmah krenuo na izvršenje zadatka. Ali, onako visok, kre u i se naprijed bez

saginjanja i traženja povoljnijih zemljišnih oblika (kame- nja ili gomilice kamenja, drveta ili bilo kog manjeg udub- ljenja) da se u tom kretanju zakloni, pri izlasku na sam uvik, u jednom trenutku bio je smrtno pogoden — teško ranjen u stomak.

Linijom naše obrane pro u se tihi glas »Rubelj je teško ranjen...« Pod borbom krenusmo do položaja na kojem je Rubelj stradao. Trebalо je držati taj uvik u svojim rukama i odmah izvu i Ivana da bi mu se mogla ukazati pomo . Još dok je trajala borba, teško ranjenog i nemo nog da se sam kreće, izvukli smo ga do naše etne prihvatnice radi pružanja potrebne pomoći. Lije nika tu nije bilo, ali da je i bio nikakva se kirurška intervencija ne bi mogla obaviti, jer je razaranje vanjskog tkiva i unutrašnjih organa bilo takvo da se samo moglo u initi ono što je bilo u našem partizanskom moralu — ne dopustiti neprijatelju da u njegove ruke padnu ranjeni, mrtvi, iznemogli, bolesni.

Dovukli smo ga do jedne plitke vrte. Suosje ali smo bol za drugom koji odlazi iz naših redova, a istodobno mi smo nemo ni da mu bilo što pomognemo. Bio je to težak osjećaj.

Rana teška, a Ivan još uvijek u svijesti. Nije jadao na tragi ni momenat svog života koji ga odavde vodi u smrt.

Njegove misli i izgovorene riječi bile su upućene nje- govoj ženi i djeci:

»Moja Marija, moja Stana i Božica, moj jedini sine Mate ne u vas više nikada vidjeti.«

U bolu i grudu, isprekidanim riječima, obraćao se i svojim drugovima-suborcima koji su uz njega bili do posljednjeg njegovog daha.

Zadnje njegove riječi bile su:

»Vi djeco moja oko mene, pozdravite moju obitelj i recite im kako je njihov Ivan poginuo u ovoj borbi.«

Nakon nepun sat vremena od trenutka ranjavanja, u strašnim mukama i bolovima, preminuo je pod otvorenim

nebom. Sahranjen je bez nadgrobnog spomenika, u vrta i na Grabovici planini, na vje noj straži slobode.

Na žalost, njegovu poruku rodbini prenosimo tek sada i ovim, moramo reći, veoma izbjedjelim sje anjima.

PARTIZANSKA LJUBAV

Pojam ljubavi je star koliko i naše ljudsko društvo.

U starogrčkoj mitologiji Eros, sin Afrodite i Arosa, grčki bog ljubavi i u starorimskoj mitologiji Amor (lat. Cupido), sin Marte i Venere, bog ljubavi, dva su velika simbola izraza ljubavi.

O ljubavi napisano je more književnih djela širom naše planete.

Pjesme, opere, romani, skulpture prepune su veli anstvenih stvaranja s kojima se i dandanas ljudsko društvo divi i ponosi.

Imena mnogih velikana ostala su za vje na vremena neizbrisiva, jer to njihova djela zasluzuju.

Oni nas danas inspiriraju na nastavak stvaranja sličnih i boljih ostvarenja, još boljih djela, remek-djela.

I naši narodi, u svojoj teškoj prošlosti, pod teretom robovanja nisu zaboravili da iskažu svoju ljubav na razne načine i vidove.

Najdivniji način ljubavi naš je porobljeni ovjek iskazao u narodnoj pjesmi i igri, koja se prenosila od koljena na koljeno i širila se diljem porobljene zemlje.

I u našoj slavnoj narodnoj epopeji, borbi protiv okupatora, naš je narod, naši su borci ispoljavali svoju ljubav na različite načine.

— Najveća ljubav, na prvom mjestu, bila je ljubav prema domovini, prema rođenom gradi, na koju se nasrnuli

sa svih strana, a uz to potpomognuti i od ustaša, etnika, nedi evaca, bjelogardejaca i balista.

Sinovi naših naroda znali su za velike epopeje naših velikana Matiju Gupca, vo u selja ke bune, Matiju Ivani a, vo u Hvarske bune, Ljudevita Gaja, vo u ilirskog pokreta, Josipa Jurja Strossmayera, borca za ujedinjenje Južnih Slavena, Antu Star evi a, borca za nacionalnu slobodu i nezavisnost Hrvata, or a Petrovi a Kara or a, vrhovnog vo u u Prvom srpskom ustanku, Gocu Del eva, ideologa i organizatora makedonskog nacionalnog revolucionarnog pokreta protiv turskog jarma, Ljudevita Posavskog, vo u ustanka donjopanonskih Slavena i Petra I Petrovi a Njegoša, borca protiv Turaka i Francuza i još niz naših slavnih narodnih heroja kojima je na prvom mjestu — ljubav prema domovini — bila najve a svetinja, ta uzvišena rije .

Ovi, i niz naših heroja iz naše nedavne prošlosti inspirirali su naše narode da za vrijeme teških dana 1941—1945. godine iskažu svoje rodoljublje, svoju privrženost, svoju odanost i ljubav prema svojoj domovini da tako može sa u-vati ono što je za njega bilo najvažnije, najvrednije i najdraže — slobodu svoje domovine, bez tu ina i izdajnika roene zemlje.

To je bila prava i iskrena ljubav.

— Naro itu ljubav prema ideji, prema svojoj Partiji, iskazali su lanovi Komunisti ke partije Jugoslavije i lanovi SKOJ-a, kao i najve i broj njenih simpatizera-antifa-štista.

Ovu ljubav i privrženost prema Komunisti koj partiji, a naro ito prema drugu Titu, njenom generalnom sekretaru, Partija je stekla i zaslužila svojim doprinosom u toku višegodišnje borbe u predratnoj Jugoslaviji protiv terora nenarodnog režima Kara or evi a.

Na oružani ustanak 12.000 lanova KPJ i oko 50.000 skojevaca pokazali su kako se iskazuje ljubav prema naprednoj ideji Marksa i Lenjina, prema svojoj Partiji i domovini.

Ovu ljubav malog ali hrabrog broja komunista, kasnije su slijedile ogromne mase naših naroda i narodnosti, pošto

su se mogle vrlo brzo uvjeriti da je jedino ljubav prema domovini koju su vodili komunisti — bila pravi na.

— Nalazio sam se u ovoj našoj etvrtoj splitskoj udarnej brigadi od njenog osnutka do završetka rata koji sam do ekao i doživio u Trstu.

Ljubav prema drugu, borcu, suborcu zaslužuje posebnu pažnju da se o ovome malo više kaže.

Gdjegod se borac nalazio, u bilo kojoj eti, bataljonu, bez obzira na sastav jedinice, ljubav, drugarstvo, odnos druga prema drugu uvijek je bio na najvišem stupnju.

Pomo drugu u bilo kakvom obliku i bilo kada, a najviše u borbi, to je bio nepisani zakon, svetinja za svakog borca, koji je smatrao svojom obavezom da pomogne ugrozenom borcu-drugu, da spašava ranjenog druga, da ga ne-prijatelj ne bi zarobio.

A što da se kaže o odnosu prema pojedinim nacionalnostima koje je bilo zastupljeno u prili nom broju u našoj Brigadi?

Za itavo vrijeme ratovanja u našoj je Brigadi bilo mnogo pripadnika raznih naroda i narodnosti iz naše zemlje kao i nekoliko pripadnika drugih zemalja.

Da nabrojim njihovu pripadnost:

Hrvati, Srbi, Slovenci, Crnogorci, Makedonci, Bosanci-Muslimani, Šiptari, Talijani, Rus, Poljak, eh, Nijemac i Ma ar.

Treba naro ito naglasiti, ak i ovu ocjenu potencirati, da je obostrana korektnost i poštivanje izme u ovih nacionalnosti bila na najve oj razini, na primjernoj toleranciji.

Nije nikome i nikada padalo na um da pravi razliku izme u jednog i drugog naroda, jer je to bilo strano, tu e svakom partizanu.

Svi su bili jednaki, ravnopravni, tako da je ve tada naše zajedništvo u malome bilo na najve em nivou.

Ta ljubav, to poštivanje, bila je sigurna garancija za uspjeh naše zajedni ke borbe i garant za bolju sutrašnjicu.

— U našim partizanskim jedinicama bio je prili an broj žena, uglavnom i ve inom mladih djevojaka.

Odmah nakon formiranja naše Brigade u njenom sastavu našlo se mnogo djevojaka iz Splita, Solina, Klisa i Kaštela.

Sve su ovo bile vrijedne i estite djevojke koje su stupile u borbu, jer su, ili bile organizirane, ili nakon prvog oslobobojenja Splita i okolice, zahvaljujući valom ustanka, priključile se borbi.

Svi pripadnici partizanskih snaga, muškarci i žene, od krvi su i mesa, živa su ljudska bića, koja svakodnevno vrše svoje normalne fiziološke funkcije, potrebe.

Međutim, ovdje želim naročito podvući, iako su ove mlade djevojke-partizanke živjele svakodnevno s muškarcima u vrlo teškim uvjetima, pod otvorenim nebom, a najčešće zajedno u pojatama i štalamama MORALNI odnos prema ovim našim drugaricama bio je na zavidnom, primjernom nivou.

Naše drugarice zaslužile su da ih se poštuje, da se iskaže naročito drugarska ljubav i poštivanje prema njihovoj brizi za našu zajednicu u borbu, prema njihovom estitu držanju u jedinici.

Bilo je divnih drugarica koje smo svi skupa cijenili i koje su na završetku pobjedonosnog rata stupile u brak s drugovima iz naše Brigade.

Evo imena sretnih brakova:

Mate Stanić — Ljubica Bubić, Boško Ban — Marica Perina, Ante Rosandić — Ursula Bakotin, Svetozar Katić — Rosa Kučić, Ivo Demarki — Dinka Širišević, Tonči Bratinjević — Radojka Jurašin, Lenka Milković — Sonja Benzon, Mate Restović — Radojka Tvrđić, Jerko Paltrinjeri — Dragica Urić, Vinko Grgin — Anka Grubišić, File Radić — Danica Miljevac, Toni Krstulović — Marija Betin, Paško Spahija — Milka Spajić, Boško Mileta — Vice Katić, Roko Franić — Neda Čikatić, Marin Katić — Anka Topić, Martin Katić — Marija Ulić i Frane Barišić — Anka Gizdić.

Ovo su primjeri sklopljenih brakova pripadnika naše Brigade koji su meni poznati, iako vjerujem da ih još ima.

Još u toku 1943. i prve polovine 1944. godine strogo je bilo zabranjeno ljubakanje u partizanskim jedinicama. Ta odluka se sprovodila i u našoj Brigadi.

Stoga, da bi se ova pojava u za etku eliminirala, prilazilo se odvajjanju zaljubljenih, kao i ve sklopljenih bra nih brakova prije stupanja u borbu, na taj na in što ih se premještao u druge bataljone, odvojene jedno od drugog.

Ovom prigodom moram opisati jedan interesantan sluaj koji se desio autoru ove knjige.

Dok se naša Brigada nalazila na Šator planini, sredinom 1944. godine, dvoje mladih Kaštelana, boraca ete za vezu, vrsto su iskazali želju da se vjen aju na partizanski na in. Vjerljivo su ovaj mladi i djevojka ljubakali u svom rodnom selu i sada su odlu ili da ovjekovje e svoju ljubavnu vezu, da sklope brak.

I mene su stavili u nezgodnu situaciju.

Morao sam se obratiti štabu Brigade.

Nakon što je štab Brigade odobrio ovo vjen anje, politkomesar ete morao je za ovu ceremoniju preuzeti novu dužnost — funkciju mati ara. U šumi, tiho, ali ipak vrlo ozbiljno i dostojanstveno ovo dvoje Kaštelana vjen ao je i njihov brak proglašio važe im.

Njihova imena, na žalost ostala su neregistrirana, zaboravljena i nije poznato da li su sretno završili ratovanje i nastavili živjeti u braku, sklopljenim u partizanima.

AMOR OMNIA VINCIT.

POVLA ENJE IZ ITLUKA

Naša Brigada dobila je po etkom 1945. godine novi zadatak — hitno se pridružiti jedinicama Devete dalmatinske divizije i zadržati prostor jugozapadno od Mostara, sprijeti prođor Nijemcima i ustašama na ovom dijelu Hercego-

vine i Dalmacije. Štab Brigade se smjestio u malom mjestu itluku, na samom putu koji vodi za Mostar.

Uz štab Brigade nalazila se i jedinica veze koja se smjestila u zgradu finansijskog službenika (u podsvijesti mi se nekako javlja prezime Bariši).

Iako se jedinica nalazila na svom obaveznom zadatku — postavljanje telefonske linije štab-bataljoni, ipak se svakodnevno održavala redovita vojni ka nastava i politi -partijski rad.

Naša budnost je bila na najve em nivou, pošto smo svakodnevno o ekivali napad njema kih i ustaških snaga iz pravca Mostara.

I nismo se prevarili.

Došao je dan 27. sije nja 1945. godine. Crni, tmurni oblaci nadvili su se nad itavim prostorom oko itluka.

Komandant i politkomesar Brigade nalazili su se na obilasku naših bataljona koji su dislocirani na širokom podjelu od nekoliko kilometara, po prilici oko 30.

I baš toga dana neprijatelj je napao našu Brigadu?!

Nije ni udo kada je jedan dio seljaka sa ovog terena bio naklonjen ustašama i okupatoru kojima je dobro služio u prikupljanju podataka o narodnooslobodila koj vojsci.

Rano u zoru, dok su naši borci spavalii, najednom se za u povici od strane stražara:

»Nijemci napadaju.«

U isto vrijeme, na ugovoren znak iz samostana ispaljene su rakete u zrak.

Politkom ete za vezu odmah nare uje:

»Tovari svu opremu i povla enje prema jugu!«

U to vrijeme pri štabu Brigade nalazio se na elnik štaba, a utant, drug Milutin Nikoli iz politi kog odjela štaba Devete divizije, kuriri Sr an i mali Pero, kao i još nekoliko drugova.

Pred nekoliko dana dovedeni su u brigadni zatvor šestorica »kamišara«, ustaški doušnici. U ovoj jako ozbiljnoj situaciji ipak se mislilo na ove zatvorenike — Sr an ih je likvidirao prije napuštanja itluka.

U eti za vezu sve se u tren oka našlo na nogama i u najve oj brzini uzima se sve što je na dohvatu ruku.

uju se pucnji od strane groblja koje se nalazi sa sjeverozapadne strane od mjesta, na udaljenosti oko 200 metara.

Nijemci i ustaše uspjeli su iznenaditi našu obranu i u proboru ve su se našli pred našim štabom.

Mala grupa naših boraca zauzela je položaj na prvi mali brežuljak koji se isticao zapadno od samog mjesta. Tu je ve i drug Milutin, kao i nekoliko boraca ete za vezu i iz drugih prištapskih jedinica.

Na brežuljku vidi se mali kameni zidi i na njemu leži u ispruženom položaju naš borac — drži u rukama puškomitraljez.

Komesar ete za vezu približi mu se, prodrma ga. Ali naš borac stoji nepomi an.

Mrtav je. Poginuo je hrabro bore i se protiv fašista.

To je bio borac ete za vezu Ante Baši .

Komesar hitro uzme puškomitraljez i postavi se iza malog zidi a.

Milutin gleda komesara i svojim škiljavim oima rekne:
»Bravo komesaru, pucaj u Švabe. Ja imam u tebe povjerenje. Ne daj bandi da pro e.«

Baš u to vrijeme ve a grupa ustaša provla ila se uz samo groblje koje je bilo udaljeno manje od 200 metara.

U roku od nekoliko sekundi odjeknu brzi rafali puškomitraljeza u pravcu ustaša koji su sada u panii nom bijegu tražili spas u povla enju prema drugoj strani groblja gdje su se mogli zakloniti. Nekolicina je uspjela pobje i, dok je jedan dio ostao ležati pod samim zidom.

Ovaj je trenutak dobro došao našim borcima. Uspjeli su se povu i pošto su ustaše osjetili da im prijeti opasnost sa ovog brežuljka.

Komesar je ponio sa sobom puškomitraljez i skupa s drugom Milutinom priklju ili su se ostalim borcima koji su se povla ili u pravcu apljine.

Treba istaknuti da je naša obrana ovdje bila nedovoljno brojano izražena u odnosu na neprijateljske snage, iako se pružao snažan otpor.

Sve snage naših jedinica povlače se — jedne u pravcu Ljubuškog a druge prema apljini.

Povla enje je trajalo itav dan i jedinica veze je zanoina u apljini, uz samu rijeku Trebižat.

Ali neprijatelj je jak i u ovom garnizonu.

I ovdje, dok su se borci, gladni i umorni odmarali, najednom, u samu zoru, sa svih strana zapovede pucnjava, prema nama, a najja e iz minareta džamije.

Uz fijuk metaka, koji su poput ptica fijukali povrh naših glava, našli su se borci na nogama i u trećem koraku, uporedo s konjima i sredstvima za vezu, nanovo povla ili prema Metkoviću, Kominu i Vrgorcu, da bi se Brigada sredila za izvršenje novog zadatka — kontraofenzive, oslobođanja Mostara i gonjenje Nijemaca i ustaša sve do Drežnice, gdje su ih prihvatali i gonili borci bosanskih partizanskih jedinica.

Ovo naše povla enje sa sektora itluka nije imalo stravilan, panikan i neorganiziran karakter.

Naši rukovodioci stalno su mislili na svoje jedinice i svoje borce, a to zna i vodili su i u najtežim trenucima brigu o ljudstvu i materijalu.

U tome su uglavnom uspijevali.

Bilo je i niz herojskih podviga i domišljatosti, originalnog lukavstva, kada su naši neprijatelji znali biti esto nasamareni.

Nekoliko istaknutih likova naše Brigade zaslužuju po juna kom držanju da ih spomenemo:

Josip-Bepo Babin, Dukljan Vukotić, Ante Milić-Španac, Ivan Gaće, Boško Ban, Mate Stanić, Nikola Vidošević, Jozo Pekić, File Radić, Boško Mileta, Roko Franić, Vinko Uvodović, Lenko Milković, Petar Kaj, Šaban Berković, Boris Parać, Ante Vučić, Paško Spahija, Jure Vrzica, Ivan Mandić, Vlade Mikelić, Zlatko Borić, Ivan Prizmić, Paško Iljadica, Ivica Marin, Željko Frua, Jozo Gašpar, Marija tijvodić, Mate

Mustapi , Ljubica Bandalovi , Ursula Bakota, Marko Baši , Ante Baši , Andrija Bulj, Vinko Guina, Anka Peran, Mate Viculin, Damir Ivan i , Mandina Viculin, Ivan Jurko, Grga i in-šain, Ivo Duplan i , Ivan Grgasovi , Milivoj Bara , Marko Turi , Jozo Popi , Ivo Bego, Koso Sa ir, Marko Šego, Jozo Šegvi , Milin Simi , Špiro Markovi , Bere Badurina, Branko Matkovi , Mijo Listeš, Vjeko Treursi , kao i ve i broj hrabrih i neustrašivih boraca etvrte splitske udarne brigade koje sam tako er mogao slobodno uvrstiti i istaknuti u ovaj kratak popis.*

U mnogim krvavim i teškim borbama naši borci znali su lukavo i profinjeno nasamariti naše neprijatelje, zatim ih zarobiti ili likvidirati, ali:

»Boj ne bije svijetlo oružje,
ve boj bije srce u junaka.«

BIJEG SA STRATIŠTA

U prethodna dva poglavlja (»Povla enje iz itluka« i »Kad zvona slave«) obradio sam, pod naletom jakih njema - ko-ustaških snaga, povla enje kompletne etvrte splitske udarne brigade s terena Hercegovine izme u Mostara i itluka.

Me utim, u ovom poglavlju obradit u slu aj zarobljanja i bijega iz ustaških kandža, politi kog komesara ete, druga Grge.

* Autoru je žao što nije bio u mogu nosti prikupiti imena svih hrabrih boraca. Sigurno je da ih još ima.

Ova imena hrabrih boraca naše Brigade prikupio san po sje anju, kao i u razgovoru s nekoliko suboraca, a najviše s drugom Sr anom Berkovi em. Naravno da mi je koristan putokaz bila i knjiga ratnog druga Mate Salova: etvrta dalmatin-ska splitska brigada.

Kada se partizan na e u šakama krvavih ustaških zvijeri, ne preostaje mu ništa drugo nego da razmišlja šta mu je initi. Prepušten sam sebi, daleko od svojih ratnih drugova, bez i ije pomo i, izoliran, ostavljen da mu neprijatelj sudi, naš je borac mislio i na ono najgore — da se ak riješi svih ovih muka koje ga ekaju u najskorije vrijeme. I to one muke i stradanja za koje je on u podsvijesti o ekivao i vjerovao da e uslijediti. Zbog toga je pod teškim psihi - kim optere enjem mislio i na ono najgore ... da se riješi svega onoga najtežeg i da bude sam sebi sudac, da sebi sudi i što je mogu e najbrže i najkra e. Mislio je on stalno da li je to jedino i najbolje rješenje.

Ali, da li to grani i i s kukavi lukom i nevjericom u samog sebe. Da li ovjek ima snage da se i u najtežim situacijama zna sna i. I da li ovjek ima u sebe povjerenje i, što je naro ito važno, da li ovjek ima i onu posljednju nadu u sebe.

Sve je to nekako normalno da se u mislima ovjeka, u ovom slu aju našeg borca, u mislima i u glavi, u onim trenucima kada mu je najteže, pojavi pitanje »biti ili ne biti«.

O tome je rije u ovoj maloj pri i o stradanju našeg politkomesara ete koji je doživio jezivo, grozno i nevjerojatno stradanje od onog trenutka — od trenutka zarobljanja od strane poživin enih ustaša pa do svog juna kog, bolje re i herojskog bijega i osloba anja iz ruku dželata koji su ve svoje krvave i proždrljive divlje ruke pripremali da izvrše klanje.

U toku povla enja pod borbom njegova se jedinica uspjela otcijepiti od neprijatelja.

Mnogi njegovi drugovi ostali su tu na bojnom polju, dok su poneki nestali ili bili zarobljeni.

Ve i dio boraca krenuo je u pravcu Ljubuškog. To je uradio i Grga, ali uslijed magle i kiše koja je rominjala našao se izoliran, sam.

Tako kre u i nai e on na neprijateljsku zasjedu.

Ovu prepreku uspio je izbjie i.

Podalje uje pjesmu — hercegova ku reru — to su us-
taše slavile svoju pobjedu nad našim partizanima. To ga je
jako boljelo. Srce mu se stiskalo dok je slušao ove glasove.

Kretao se on dalje od naselja, ali glad, umor, že , hlad-
no a, želja za vatrom-toplinom vuklo ga je da se približi
naselju.

Lutao je naš Grga cijelu no i iznemogao do eka i
sutrašnji dan. Novi dan i u njegovim mislima nova nada.

Ali, nije imao sre e.

Nedaleko ugleda on naselje i to ga razveseli. Kre u i
se oprezno prema naselju iznenada za u glas, iza kamenjara,
zaklonjenih neprijateljskih vojnika.

Nisu dobro niti izustili »Stoj« kada su sva trojica isko-
ili iz kamenjara i š epali našeg Grgu. Uz to su podrugljivo
vikali:

»Ha, dolijao si, pratimo mi tvoje kretanje niz onu stra-
nu dok nam nisi došao u ruke. Pa i pušku imać, pa i tu vašu
partizansku petokraku imać?«

To je bila jedna domobranska trojka koja je bila jako
zadovoljna svojim »ulovom«.

Bez hrane i pi a, bez ogrijavanja uz pratnju 4—5 domobrana krenuše oni s našim zarobljenim drugom u pravcu Ljubuškog, gdje su stigli nakon dva sata hoda.

Tek sada po inje ono pravo stradanje i ogromna neiz-
vjesnost, što e biti i kako e završiti naš zarobljeni drug.

Predali su ga ustašama a ovi ga odmah zatvorio u za-
tor, koji je bio improviziran u zgradbi tvornice duhana-skla-
dište duhana.

Bilo je to pravo zato eništvo koje je trajalo puna dva
dana. Tu nad njim po inje fizi ka i psihi ka tortura koja je
grani ila ili sasvim se mogla usporediti s bijesom divljih
životinja prema svojem iznenada dobijenom plijenu.

»Smjestili« su ga u jedan vlažni sobi ak s betonom na
podnom dijelu, malim prozorom sa željeznim rešetkama.

Poslije kratkog vremena upadnu dvojica ustaša u njihovim
poznatim crnoplavim uniformama i poznatim ustaškim
simbolima — ne samo znak »U« na kapi i na bluzama, nego
i sa kamama za pašom i izmom.

Na sre u tada ga nisu tukli, ve je njegov izgled, njegova uniforma, odje a izazvala neobičan interes ustaša. Pohlepno su buljili u uniformu koju su dobivali naši partizani od naših saveznika. Naredili su mu da sve svuće sa sebe — odijelo rublje i izme, a za uzvrat dali su mu jedno prljavo, odrpano i od krvi poprskano njema ko odijelo, ali bez rublja i cipela. Našeg Grgu sada je bilo žalosno gledati, jer je bijedno izgledao.

Nave er opet isto maltretiranje, batinjanje i tu a. Tuku ga sa svih strana — gdje tko uhvati, dohvati i gdje i kada i kako želi.

Grgi najviše je navratao ustaša Pudar, koji ga je stalno, svake večeri posjećivao, ali uvijek u pijanom stanju.

Nova tortura i najteži trenutak njegovog zato eništva uslijedio je sutradan, dan prije nego što je bio određen dan njegovog likvidiranja klanja.

Uveli su ga u novu prostoriju iste zgrade.

Ulaze njih oko dvadesetak ustaša-tkrvnika koji su svoj zanat mučenja i ubijanja izučili u mnogim mu ilištima-logorima smrti, po gradovima i selima »Nezavisne«.

Naredili su mu da stane po sredini sobe i tada započne nemilosrdno i zloinako batinjanje. Padali su udarci za udarcem sa lijeve i desne strane, nogama, rukama, pendrekom, žilama. Još jedino nije bila upotrebljena — kama. Ona je trebala do i kao posljednje sredstvo.

Grga se ljaljao-kretao kao nogometna lopta koju su u krugu svih imali pravo udarati, odbaciti od sebe im im se priključiti. On se lelujao kao brod na uzburkanom moru. Padao je, ali su ga zloinci dizali i bacali samo da ga mogu nanovo i opet nanovo tu i nemilosrdno i po svojoj slobodnoj volji.

U tom bezumnom udaranju i fizi koj torturi za njega je to bilo, inilo mu se da tome nema kraja, da je to vjenčnost. Uz fizičke napade koristili su oni i razne pogrdne izraze kako bi ga moralno-psihološki dotukli. Psihovaci su mu roditelje, vojsku, rukovodioce, partizane do onog najgoreg što su ga nazivali banditom i izdajnikom itd. itd.

Ustaše su se iživljavali na razne na ine, a izabrali su i jedan originalan. Naredili su Grgi da stavi svoju kapa na glavu i tada su ga udarali svom snagom, tako da bi mu kapa odletela do ugla sobe. To su ustaše s neobi nim zadovoljstvom radili, jer bi u tom trenutku njegova kapa odletjela s petokrakom zvijezdom koju su mu ustaše namjerno ostavili da je nosi od trenutka njegovog zarobljavanja.

Uz ovo neodrživo batinjanje i torturu postavili su ga na stol i tada je po elo i malo saslušavanje.

»Od kada si ti Hrvat u toj bandi?« zapitao ga je jedan od prisutnih ustaša.

»Od onog dana kada su partizani oslobođili moje rodno mjesto Vodice« bio je njegov kratak odgovor.

Taj odgovor izazvao je kod ustaša strahovit bijes. Nanovo batine i tu a od svih prisutnih uz raznorazni komentar i odgovor pojedinaca:

»Pa zar je ta banda oslobođila naše hrvatske krajeve?«

Ovo mu enje i tortura trajala je po prilici jedan sat, ali to je za njega bila jedna ogromna vje nost.

I kona no prestao je i taj dio masakra.

Došao je onaj najteži i najodlu niji trenutak u njegovom životu. Kona na odluka o njegovom postojanju, životu.

Približavao se strašan in pred planirani kona ni zavrešetak njegovog života koji je bio u njihovim rukama. Jedan od prisutnih ustaških starješina, osrednjeg rasta, pun prezira i bijesa, krvavih oiju odredi dvojicu ustaša da ga odvedu van dvorišta i da ga likvidiraju.

Mnogi su se jagmili, name ali da bi izvršili ovaj in, ovo, za njih »juna ko« djelo. Izbor je pao na dvojicu ustaša koji su sigurno od ranije bili vješti i vi ni ovom »zatanutu« ubijanja nevinih ljudi, žena, staraca i djece. S radošu su, prihvatali tu zapovjed. U pratinji ovih ubica naš je Grga napustio prostoriju mu enja.

Njegovi pratioci su bez vatre nog oružja. Svaki ima po dvije kame — jednu na opasa u a drugu na sari izme. Primijetio je Grga da su ustaše prili no pijane, da se po-

malo teturaju, da pomalo gegaju i da im jezici pomalo zappingju. I to nešto zna i, promisli on u sebi.

Kako ga vode — zaklju io je Grga da ga ustaše misle likvidirati — klanjem — po svom uhodanom sistemu. Nož pod vrat i krkljanac poput ovce i...

BIJEG IZ ZLO INA KIH KANDŽA

Napušta zgradu u kojoj je proveo dva i pol dana — neizvjesnosti, strave, mu enja i ponižavanja.

Prolaze pored jedne grupe ustaša koji sjede uz vatru na kojoj стоји veliki kazan s vrelom vodom. Jedan od njegovih budu ih egzekutora re e:

»Baš lijepo, da ubacimo ovog bandita u taj kazan, bit e nam lakše, a i vidiš pi-pi-pijani smo ...«

Jedan iz grupe ustaša odmah hitro odgovori:

»Vodite ga vi tamo gdje ste se uputili. Ja nemam vremena da ponovo ložim vatru.«

I na veliku sre u našeg Grge ustaše nisu prihvatali prijedlog da ga bace u kazan i da ga živa »kuvaju« u kipuoj vodi.

Grga sa ustašama krene dalje — pošto je prvo pogubljenje preživio.

Kona no se ustaše zaustaviše. Dovedoše ga nad jednu neveliku jamu — vrta u. Pod nogama naš je Grga gazio po ljudskim životima. U jami i oko nje vide se ljudska iznakažena tijela. To zna i da su krvnici ovdje na ovom mjestu poklali više naših ljudi. Možda i naših drugova i drugarica iz Brigade koje su oni zarobili i zatim zaklali.

I naš Grga u ovom trenutku zapo ne misliti, što e s njim biti, da li e i njega zadesiti sli na sodbina, da bude u cvijetu mladosti likvidiran na ovaj na in — da ga ustaše jednostavno zakolju poput mlade ovce. Misli on da li je

sada njegov kraj i da li postoji bilo kakva mogunost da se on osloboди ove, za njega, najteže situacije, teške situacije u koju je on upao. Misli on i na svoje roditelje, svoju braću i sestre, svoj Split i svoje drage drugove iz etvrte splitske udarne brigade. Da li će on njih ikada više vidjeti. Da li je ovo njegov konačan kraj života.

To je zaista strašna pomisao da nad njim stoje ustaše spremni na klanje. To je za njega jezivo.

Ipak se iznenada pojavi tračak nad.

Onaj ustaša koji je stajao s desne strane našeg Grge najednom se udalji od njega da mokri, dok onaj drugi, da bi donekle iskoristio što je ostao sam, iznenada reče:

»Kaži ti nama što znaš o tvojim partizanima, posljednji te put pitam. Kaži gdje se nalaze i kakvi su im planovi? Ako ništa ne kažeš evo što te eka« i pokaza rukom prema jami i već poklanim ljudima, nanizanim leševima.

Zamre Grga od takve prijetnje dah mu zastade.

Sluša Grga to pitanje ustaše i svjestan situacije u kojoj se nalazi — probudi se u njega istovremeno ne samo snaga, mržnja i prezir prema neprijatelju koji se na takav zvijerski način razrađava s ratnim zarobljenikom, već i misao, ideja da bježi.

Odlučio se Grga na bježanje — pa šta bude.

Ako se mora poginuti, jer takva je situacija, tada je bolje da pokuša spasiti se bježanjem.

Zbog toga je Grga promišljao na bijeg išlo mu je u prilog dvoje — prvo, ustaše nisu kod sebe imali vatreno oružje i drugo — ustaše su bili prilično pijani.

Ukoliko pokušati ustaše neće moći i za njim pucati, a usto su i prilično pijani, te se neće moći i utrkivati s njime.

I tada, nakon stanke od nekoliko sekundi, na postavljeno pitanje ustaše Grga mu odgovori »Ho u«, tj. dat će vam potrebne podatke.

U tom trenutku, nakon njegovog odgovora, nakon jednog djeli a sekunde napravi Grga snažan trzaj rukama tako da se on hitro oslobođio ustaše koji ga je držao za lijevu

ruku i stade bježati prema mraku. Dobio je nevjerojatnu nad ovje ansku snagu i on se odvoji od svojih dželata.

Bilo je to 31. siječnja 1945. godine oko 20.00 sati.

Za našeg Grgu datum novog života, novog rođenja.

Ustaše iznenađeni njegovim bijegom najednom po mučiti vikati iz svega glasa:

»Pucajte, braćo, pobegao nam je neprijatelj, pobježe partizan, pucajte ...«

Sada nastane luda pucnjava sa svih strana. Ni to im nije koristilo te se najednom pojave u zraku i svijetle rakete. Ali se Grga treba i uspije sakriti među rastinje i korišteni mrak još uvijek se treba im koracima udaljavao od gonilaca.

Treba bježati i samo bježati što dalje od ustaša. Ali kamo? To je za njega bila velika nepoznanica. Gdje je on konačno dođi? U koje ruke upasti? Da li će ga nanovo zarobiti i zatim likvidirati, ili će imati sreću da konačno dospije do svojih partizana?

Znao je on za Biokovo koje se nalazi u rukama hrabrih partizana i to je sada za njega bio glavni cilj — ali to je daleko za njega. Kada će on uspjeti doći do svojih drugova? Sve se to u kovitlaku plelo u njegovoj glavi.

Sada je bilo najglavnije bježati što dalje i dalje s ovog terena gdje se nalaze ustaše.

Iznemogao, bos, gladan, jadno odjeven, žedan i sav razdrpan — slijedio je na strašilo.

Ali, borba za život i življjenje, misao da se priključi svojim drugovima — borcima-partizanima — održavalo ga je na životu i davala mu silnu snagu da ustraje i kreće naprijed.

Prolazio je preko kamenih ograda, zidova i vinograda, ali je bježao da se približi naselju, jer još uvijek nije imao povjerenja u seljake. Nije bio siguran u njihovo političko predviđenje, da ga ne zarobe i predaju ustašama.

U tom ludom bježanju prošao je po prilici oko 2—3 km kada se pred njim najednom ispriječila nova i teška prepreka. Pojavili se rijeka Trebižat. Brza, hladna rijeka, širina korita oko 7—8 metara.

Šta je našem Grgi sada init?

Iznemogao, još uvijek nesiguran za svoj život, odnosno za svoje spasenje morao se odlučiti, da li će preplivati rijeku ili ne. Ipak se odlučio da prepliva Trebižat.

Sko i u rijeku i brzo je uspio da je pređe.

Iz vode izađe i nakon nekoliko sekundi sav se ukoči, jer mu se roba prilijepi uz oslabljeno, iznemoglo tijelo. Drhtao je poput pruta na vodi.

Ipak kreće naprijed u pravcu spasa kojeg je on vidovalo samo prema Biokovu.

I njegova sretna zvijezda nanovo zatitra.

Datum 1. veljače 1945. godine, u jutro, oko 2—4 sata, neće Grga nikada zaboraviti.

Pojavila se nada u konačno spasenje, a što zna ilo kraj njegovog stradanja.

Dok je više tetura nego hodao i već na izmaku svojih snaga, dok se približavao jednom vođnjaku, zaustavi ga glas našeg borca-partizana, a to je zna ilo svršetak svih tegoba i patnji.

To je bio pripadnik Treće dalmatinske udarne brigade, koji ga je zaustavio svojim povikom »Stoj«, nakon čega je Grga odmah prepoznao, po narješju i govoru, da je to govor našeg Dalmatinca i sav sretan pohrlio k njemu i u kratkim crtama, u nekoliko riječi, objasnio mu svoj slučaj zarobljavanja i bijega.

Sproveden je najprije u Štab Treće brigade, a zatim u Vrgorac, gdje se tada nalazio Štab njegove etvrte brigade.

Tko sretniji od našeg Grge. Našao se on nanovo u svojoj sredini, među svoje ratne drugove, partizane za koje je on bio spremjan da na drugi način da svoj mladi devetnaestogodišnji život, a ne da bude na krvoljni način likvidiran i zaboravljen.

I na kraju i ovo. Nakon dolaska druge Grge u njegovu stanu jedinicu, u 4. Splitsku udarnu brigadu, naši se drugovi podijeliše u tumačenju i objašnjavanju oko načina oslobađanja druge Grge. Stvorena su dva tabora. Da li je dobro,

pravilno što je on uspio da pobjegne sa stratišta, gdje je trebao biti likvidiran, žrtvovan za neke naše nepisane ideale i principe.

Mnogi su stajali na stanovištu da je on trebao dozvoliti da ga ustaše mirno, jednostavno zakolju, kao što su to uradili s tisu ama i tisu ama naših drugova.

Pa to je udno i neodrživo.

Naš je Grga uspio da se otme od same smrti i nanovo se uvrstio u svoje borbene, revolucionarne i progresivne re-dove gdje mu je i bilo mjesto.

Njegov herojski podvig zasluzio je da se pravilno ocijeni.

Zar nije njegov bijeg iz ruku ustaških dželata primjer kako je NEMOGU E IPAK MOGU E.

»Bitka se bije, osvetnik se javlja,
Svjetli me radost snažna poput zdravlja«.

»JAMA« Ivan Goran Kovačić

TEBE SAM EKAO

Tek što je zora zarudila kiša polako stade sipiti, kada iznenada, sav zadihan i uzbu en dojuri mladi partizan iz štaba Brigade i u brzini istrese kratku vijest:

»Drugovi, spremite se odmah za pokret.«

Tog dana, 28. siječnja 1945. godine, štab etvrte splitske udarne brigade sa svojim prištapskim jedinicama nalazio se u mjestu itluku, oko 25 km južno od Mostara, kojeg su još uvijek držali ustaše i njihovi vazali.

Hitro smo sko ili iz naših prostorija i uz pucnjavu, koja je odjekivala nedaleko mjesta, uspjeli pokupiti svu opremu, natovariti na konje, jedan broj boraca krenuo je pre-

ma jugu, u pravcu Ljubuškog, dok je glavnina krenula prema apljini.

Komesar ete za vezu s nekoliko boraca, tr e im koracima, uspio je zauzeti borbeni položaj na malu uzvisinu iznad itluka.

Na udaljenosti od oko 100—150 metara nalazilo se seosko groblje iz kojega pove a grupa ustaša puca u našem pravcu. Komesar se približio samoj uki i zapazio da jedan borac drži u ruci puškomitraljez, ali ne puca. Stoji nepomi no. Miran je, opružen preko kamenja.

»Što ti je, što ne pucaš? Eno ti dolje ustaše. Pucaj u gadove!«

Odgovora nema.

Prodrmao ga je za rame, ali mu je ubrzo bilo jasno da smo izgubili još jednog druga. Bio je mrtav. Brzo ga je prepoznao. To je bio drug Ivan Baši .

Dalje se nije dvoumio. Odložio je svoju karabinku i uzeo u ruke njegov puškomitraljez, pružio se po kamenjaru i stao pucati u ustaše koji su upravo trali uz zid groblja. Napravili su divnu živu metu.

Jednim strahovitim rafalom natjerao je ustaše da u panionom strahu pobjegnu i zatraže zaklon, dok je nekoliko ostalo pored zida.

Nakon ovoga povukao se i s jednim dijelom boraca krenuo prema apljini.

Nekoliko boraca ete za vezu našao je s komandantom Brigade u traženju i uspostavljanju veze s rasturenim bataljonima.

Put je vodio prema Ljubuškome. U ovoj grupi bilo je desetak boraca. Njihovo naoružavanje sastojalo se od dva puškomitraljeza i nekoliko strojnica.

Borci umorni od stalnog pješa enja, lutanja i traženja svojih drugova, a na samoj cesti zastadoše u jednoj gostonici. Željeli su da se malo odmore.

Nisu dobro ni sjeli, niti pružili noge, kad jedan borac koji se nalazio pred gostonicom javi:

»Drugovi, uo sam. Netko ide cestom.«

Svi su sko ili sa svojih mjestra i hitro izašli na cestu.
Zauzeli su položaj uzduž ceste.

Kiša je još uvijek sipdla, a magla je onemogu avala dobar vidik.

Kolona kreće prema našim borcima i sve se više približava.

U mislima naših boraca sve se kuha. Tko bi to mogao biti.

Naši drugovi ili neprijatelj.

Najednom, da bi razbio ovu neizvjesnost, sko i na cestu vižljasti Kači, drže i mitraljez u ruci na gotovs i zavije:

»Stoj!«

»Stali smo«, javi se jedan iz nadolazeće kolone.

»Tko ide?« nanovo zapita Kači.

»Ustaše« — odgovori ustaša.

»Ustaše naprijed«, promrmlja vragoljasti Kači koji je već unaprijed filmskom brzinom smislio svoj plan.

Ustaše se mirnim koracima približe našim drugovima na nekoliko koraka i tada vreli rafal puškomitraljeza pokosi ustaše. Jauk i krik uoči se iz njihovih grla.

Jedan od ranjenih ustaše uspio je zavikati:

»Ne pucajte mi smo ustaše!«

»Baš smo vas i o ekivali!« odgovori mu smiju i se Kači pucajući s uperenim puškomitraljezom u njega.

U kaljuži vode i lokvi krvi ležala su etvorica ustaških krvnika.

Kiša je i nadalje rominjala i uz mrak koji se približavao, naši drugovi zadovoljni zbog ovog svog uspjeha krenuće u pravcu apljine da se priključe svojim drugovima.

PUŠKO MOJA.

Pušku, poznato vatreno oružje, naš narod poznaje još od davnina.

U mnogim povijesnim periodima naše daleke prošlosti, dok smo robovali pod mnogim tu inima, naš je narod, u niz pokušaja da se oslobođi ropstva, u svojim rukama naješe bunu-ustanak podizao je uvijek jednim jedinim oružjem — kuburom, a kasnije puškom.

Najpoznatija, najpopularnija i najomiljenija puška bila je brzometna ostraguša, a kasnije najnovija i još poznatija pod imenom fkragujevka.

Naš ovjek-patriota sve do kona nog oslobođenja neobičnu ljubav pokazivao je prema posjedovanju puške u svojim rukama. Smatrao je da je nekako siguran u obrani od svakog neprijatelja, a najviše od tu ina.

Znao je da je puška uvijek dobro do i da je korisno pušku posjedovati.

I najnoviji događaji iz naše bliže prošlosti dokazali su da je naš ovjek tu potrebu za puškom opravdano iskazivao.

Nalazio sam se u ratnoj jedinici bivše jugoslavenske vojske na Kamešnici, planini koja dijeli Dalmaciju od Bosne.

Ustaški rezervni oficir dr Milan Luetić, vođa pobune, ubio je majora Milorada Mladenovića, komandanta XI pješadijskog puka i tim aljktom izazvao raspad puka.

Vojnici su se razbježali i krenuli svaki svojoj kući.

Dobro organizirani komunisti nisu ostali ravnodušni i mirni u ovoj iznenadnoj i teškoj situaciji.

ordano Kurir-Borović, radnik iz Splita, tada KPH, snašao se vrlo brzo i dobro poznatim drugovima, kao i pojedinim vojnicima, savjetovao je da sakriju svoje puške kažavši:

»Nemojte, drugovi, bacati oružje! Zadržite ga kod sebe ili ga sakrijte! Uskoro će vam trebati.«

I zaista. Ova njegova sugestija i savjet urodio je korisnim plodom.

Mnogi vojnici zadržali su pušku i krenuli prema Sinju, a zatim u pravcu Splita.

Oni vojnici koji su krenuli svojim kuama prtinom i zaobilaznim putem uspjeli su pušku zadržati i donijeti kući.

Nalazio sam se u Splitu u trenutku kada je došlo do kapitulacije Kara or eve Jugoslavije.

Narod je nahrupio na vojna skladišta i nastala je sveop a plja ka, otima ina svega onoga što se tada nalazilo u skladištima. Brašno, mast, ulje, pokriva i i sli ni artikli bili su Objekti napada »heroja« uglavnom, me u njima prepoznatih, kako smo ih mi znali zvati »bassofondo«.

Gledao sam ovu nemilu scenu, primjer plja ke iz skladišta Komande grada koja se nalazila uz samo Narodno kazalište i udim se kako to može da radi naš ovjek.

»O, ljudi, ljudi! Nemojte to raditi! Ne valja vam!«, dobacivao sam jednoj grupi, me u kojima jedan nosi vre u brašna preko ramena.

» a te briga, gledaj svoj posai!«, dobaci mi drugi koji je vükao jednu kantu punu masti.

A na drugoj strani.

U isto vrijeme naša Partija uz pomo skojevaca nije mirovala. Partiju su interesirali drugi »artikli«.

Oružje, i samo oružje.

Iz vojnih skladišta i vojnih objekata u Splitu filmskom brzinom izvla ilo se oružje i sklanjalo u splitsko polje za ono što e uskoro uslijediti.

Puška je bila na prvom mjestu.

I u našoj narodnooslobodila koj borbi puška je imala primarnu ulogu, silnu vrijednost.

Mnogi drugovi su u oslobođila ki rat stupili s puškama koje su imali u svojim kuama, dok su pojedinci puške dobjivali iz skrivenih skrovišta.

Tako je bilo u trenutku kapitulacije fašisti ke Italije.

Mnogi su drugovi dobili pušku u Splitu razoružavši talijanske vojнике, dok je veći dio bio naoružan u Ku inama i Žmovniци.

Svaki partizan gajio je narođito ljubav prema svojoj pušci. Volio je više nego bilo koju stvar na svijetu. Ona mu je tada bila najbolji i jedini prijatelj, drug. Drugog i boljeg od nje nije mogao zamisliti da može imati.

Puška je stalno bila uz partizana i on se od nje nije nikako i nikada odvajao.

U pokretu uvijek je bila na njegovom ramenu.
im se zastane — ona mu je uz bok, uz njegova koljena ili preko koljena.

I za vrijeme spavanja, u šumi, na cesti, u pojatama i u kućama, uvijek je bila do njega — za svaki slučaj.

I njenoj isto i posve ivao je mnogo pažnje, tako da je za vrijeme mirovanja, kada nije bilo borbe, istio pušku, dotjerivao je kao da ide s njom na smotru, na izložbu.

Dakle, partizan se nije odvajao od svoje puške, najmlijeg i najdražeg druga, u to vrijeme stalnog pratioca, spašioca i branitelja.

Stoga nije nikakvo uđo da su o pušci u NOB ispjevane i iskazane mnoge lijepi i zahvalni riječi.

I ja u ovdje citirati stihove pjesme koju je spjevao partizan Nikola Disopra*, borac ete za vezu pri štabu e-tvrte splitske udarne brigade, koja je tiskana marta 1945. godine u listu veze e-tvrte splitske udarne brigade.

Rodila se u zadimljenom
podrumu mračne tvornice.

Sumornog aprilsikog dana
baciše u grm
na vrhu kršne planine.

Topila je proljetna kišica.
Žeglo je majsko sunce.
Morila je že i glad
za osvetom.

* Nikola Disopra je poznati splitski javni i kulturni radnik.

Napuštena, zaboravljena
i sama
slušala je
zveket krvavih
mamuza,
tutanj željeznih kopita,
bat naduvenih
soldatina i
ogavne psovke,
psovke,
švapskih oficir ina.

Gori plastika
mrtvog dana.

Trgne se.
U osvit nove zore,
osjeti na grbavim
ramenima
svojim
kvrgastu radni ku pest.

Nasmiješi se.

I kroz paklenski
tutanj
pustila je svoj
gromki,
udarni ki,
osvetni ki glas,
nose i preko
brda i dolina,
šuma i rijeka,
preko porobljenog
Balkana
narodima:
slobodu, jedinstvo
i
spas.

Evo još jedan detalj vrijedan spomena.

Planinama, brdima, dolinama i selima, stazama puta
fcuda su prolazili borci etvrte splitske udarne brigade ori-
la se pjesma koja je govorila o ljubavi prema svom naj-
dražem drugu:

»Puško moja, moj najvjerniji druže,
Miljenice srca mog,
Sa tobom se ja u borbu kre em
I za narod dajem život svoj ...«
Tako, i ta pjesma nas je održala.

PRAVAC TRST

Naša se Brigada nalazi u Slanome i Dubrovniku ekaju-
i da u estvuje u završnim operacijama uništenja neprija-
telja.

Odmaramo se.

Na Lapadu je smještena bolnica koja je prepuna ranje-
nika.

Teško je ovo gledati.

Ima naših boraca bez jedne noge ili ruke. Pojavi se i
poneki bez ruku ili bez nogu.

To je taj nesretni rat koji je prouzrokovao fašisti ki
osvaja .

Muslim ja kako emo mi vrlo lako i brzo izgraditi sve
ono što je okupator uništio. Ali ... mrtve i ove teške inva-
lide ne može se nikako niti oživjeti niti im dati izgubljene
ruke i noge.

Ve su vidljivi znakovi da se rat približava svom kra-
ju.

Bit e manje ljudskih žrtava i invalida. *

Neprijatelj e biti dotu en, ba en na koljena ...

Saveznici sa Istoka i Zapada približavaju se granicama
Trećeg Reicha.

Dani propasti i kapitulacije već se broje na prste.

Partizani gone Nijemce iz svih krajeva naše domovine
gdje se vode krvave borbe.

Ne samo to.

Donesena je odluka da se oslobode i naši krajevi koji
su nakon završetka prvog svjetskog rata nepravedno oduzeti
i dodijeljeni Italiji i Austriji.

Naš je cilj — Istra i Trst.

Normalno je da je to izazvalo ogromno oduševljenje
svih boraca naše Brigade.

Veliki, odgovoran i astan zadatak.

Koncentracija naše Brigade izvršena je u Gružu i u
sastavu jedinica Devete dalmatinske udarne divizije kre-
će se na njegovo izvršenje.

Uz veselje, pjesmu i pozdravljanja krenulo se za Split,
kojega ime nosi ova Brigada.

Divan je bio i nezaboravan dolek u Splitu, u kojem
je konačno oslobođeno stanovništvo radosno doekalo svoje
borce među kojima je bilo i sinova ovog herojskog grada.

Nakon jednodnevnog zadržavanja — slijedeće etape bila je Zadar. Silne ruševine. Pokoja kuća ostala je itava.

Bombardiranje grada izvršili su naši Zapadni saveznici.

U gradskoj luci britanski ratni brodovi usidreni. Nepotrebno. Ne postoji, nestala je neprijateljska flota na ovom sektoru.

Slijedeće dana iskrcavamo se na otok Cres.

Borci Druge dalmatinske udarne brigade iznenadili su garnizon Cresa i vrlo brzo likvidirali Švabe.

Naše snage nisu bile potrebne.

Bolje je.

Štedimo se za Istru i Trst.

I nakon DVADESETSEDAM godina stupamo na NAŠE
TLO.

Povijesni je to datum.

Dana 25/26. travnja 1945. godine iskrcasmo se na pojasu Plomina—Brse a i Moš eni ke Drage.

Neprijatelj ne pruža otpor.

Nema ga.

Na putu za Trst naša Brigada zapoela je voditi pravi rat kod sela Nedeljštine, gdje su se sukobili dijelovi Brigade s jakim njemačkim snagama.

Hrabri Dalmatinci ne znaju za prepreke.

Jurišaju prema Trstu.

Na prilazu Trsta Nijemci pružaju otpor.

Nema snage koja može zaustaviti naše borce u pravednoj borbi za oslobođenje svoje porobljene braće.

Mi imamo gubitaka — ali Švabo još više.

Neprijatelj u povlačenju ostavlja sve svoje — oružje, kamione i mrtve vojnike. Nema vremena da ih sahrani.

Strašni i jezivi su prizori ubijenih njemačkih vojnika.

Nasred sela, na asfaltiranoj cesti leži ubijeni njemački vojnik. Vidi se da je to bio nekada gordi i surovi Nijemac — do tada nepobjediv.

Sada je bijedan.

To više nije ovjek. To je zapaljena baklja koja je pretvorena u jednu ugljenisanu masu.

A pokraj njega — kacija — simbol nekadašnje sile i njemačke moći — porobljiva a i gospodara Evrope i pretendenta za vlast nad svijetom.

Još impresivnija slika ostala je u sjeme anju kada su naše snage u Kninskoj operaciji gonile Nijemce od Knina prema Gračcu.

Do ju er nepobjedivi i gordi Švabo bio je prisiljen na povlačenje. Morao je zapoeti napuštanju našu zemlju.

Bježi Švabo pred naletom narodnog osvetničkog gnječeva.

Napušta u panju nom bijegu Knin i bježi prema Zapadu.

Wehrmacht ostavlja neplanirano svoje vojnike.

Gonimo ih uz prugu koja vodi prema Gračcu.

Groblje leševa.

Svuda se vide leševi kako vise po granama drve a, posred željezni ke pruge, pored napuštenih vojni kih kola i ubijenih konja.

Ubijeni vojnici leže nepomi no po neuzoranom polju i posred ceste.

Bože, kakav prizor!

Jezivo, grozno.

Na jednoj neuzoranoj ledini, uz samu željezni ku prugu, vidjelo se poredano oko 50—60 golih neprijateljskih vojnika, jedan povrh drugoga, poput drvenih cjepanica, spremnih za loženje.

To je crna strana zlosretnog i bezumnog rata gdje i kada ljudski um prestane normalno, ljudski, humano funkcioniрати.

Uo i velikog praznika radni ke klase svijeta — Prvog maja približili smo se Trstu. Našem Trstu. Vidimo ga.

Iako mi imamo inicijativu u našem nastupu, u našim pokretima — neprijatelj se povla i, ali stalno pruža otpor. To me podsje a na zmiju koja, iako joj odsje eš glavu, još uvijek maše svojim repom.

»Lezi komesaru, poginut emo, i to baš sada kada rat ve završava, kada se njegov kraj osje a!«, zavi e Toni, nakon što je jedna grupa Nijemaca uzela na nišan njih dvojicu, dok meci strahovitom brzinom fiju u preko njihovih glava.

I trebalo se hitro skloniti, jer ovjek nije znao otkuda sve neprijatelj ga a i puca u naše borce — koristio je svaku uzvišicu, svaki zaklon i svaku ku u.

Htio je produžiti za koji dan svoju neminovnu i neodgovidnu predaju i propast.

Praznik rada za nas je imao dvojako slavlje — solidarnost u slavlju radni ke klase itavog svijeta i kona no oslobo anje naše Istre i našeg Trsta.

NE EŠ MAJCI

Sje am ga se vrlo dobro. Još mi je ostao u sje anju i, vjerujte mi, teško u ga ikada zaboraviti.

Njegovu parolu, izreku nikako.

Sin naše di ne Dalmacije. Visok poput jablana, suh, vižlast, pun života i elana, a uz to i pomalo vragoljan, u razgovoru simpatičan i dosta snalažljiv, kao što to zna biti sin naše Zagore.

Neimaština i bijeda stalno ga je pratila. Pura i opet pura, to mu je bila svakidašnja hrana. Mnogobrojna eljad u njegovoj kući i još više je pogoršavalо ionako teško i bijedno stanje.

Do u rat i okupacija.

Ustaše hara e po njegovom selu. Ali on prkosan i nemirna duha, iako još ne zna što je to »pulitika«, nekako rezonira — nije tu nešto u redu.

Talijani i ustaše skupa. Ne valja to — misli on u svojoj selja koj glavi.

Prolaze dani, mjeseci i jedna itava godina i naš ti Ivan prožva e tu »tešku« politiku.

Shvatio je da je to izdaja naših narodnih interesa i da je to otvoreno šurovanje s okupatorom, otima om naše slobode.

I on ti jednog lijepog dana nestane iz svoje kuće i krene u nepoznatom pravcu.

U selu puše vijest da je otišao na rad tamo daleko u Slavoniju.

Ivan se naše u partizanima.

Prihvate ga naši drugovi kako se prihva a svakog novog borca i on je bio pun sreće i zadovoljstva što je vidio pravu vojsku, koja se bori protiv naših zajedničkih neprijatelja, a to su za njega — Talijani, Nijemci, ustaše i etnici.

Prolaze godine, a i teške i krvave borbe.

Ginu i nestaju mnogi drugovi iz njegove jedinice.

U svim borbama bio je uvijek primjer kako se bori protiv fašista i njegovih slуга.

Zbog takvog primjernog držanja u borbi brzo je uspio da se uzdigne. Od obi nog borca dospio je do dužnosti pomo nika komesara bataljona. Prethodno je primljen u lantstvo Partije.

Tamo negdje po etkom 1945. godine upoznao sam ga u jedinici IV. splitske udarne brigade.

Veseljak, temperamentan, simpatičan drug, uvijek željan veselog prijatelja. Drug koji je volio nadasve šalu.

— esto u drugarskom razgovoru znao je upotrebiti izreku:

»Ne eš majci.«

Sa ovom je parolom znao podsjetiti svoje drugove da će biti teška borba i mnogo žrtava. Mislio je na naša stradanja i naše gubitke.

Približavao se konac rata.

Naše snage — nakon dobijenih naređenja od Vrhovnog štaba prelaze umjetnu granicu, nama nametnutu, i oslobođuju našu braću u poslije 27 godina robovanja pod tu inskom izmom.

Oslobaamo naše otoke Cres i Lošinj.

Nastupamo prema Trstu — konačnom cilju naše velike oslobođenja i ofenzive.

Na putu za Trst u toku no i velike njemačke snage koje se povlače iz Pule da bi izbjegle zaokruženja i zarobljavanja, susretu se s našim snagama.

No je mračno i na nebu trepere zvijezde.

Sve naše jedinice zauzele su svoje borbene položaje i ečkaju neprijatelja, koji se povlači u neredu — već dotućen — ne sasvim poražen. Fricevi se nadaju i u svojim glavama još nešto raunaju — ali kao da zaboravljaju na nas.

Negdje tamo oko pola noći započne teška borba.

Nijemci su iznenada naišli na naš otpor i povela se kravata i surova borba u tihoj i vedroj noći.

Uju se krikovi i vrisak s obje strane.

To je trajalo nekoliko sati.

Pred samu zoru malo bojno polje bilo je prepuno napuštenog oružja, mrtvih vojnika i ubijene stoke.

Sve se pomiješalo.

Prevozna sredstva — automobili, kamioni, selja ka kola, sve je ošte eno i prevrnuto na cesti i poljima.

Bilo je dosta zarobljenih Nijemaca.

Ali — odnekud stiže do nas i tužna vijest — nestalo je i našeg hrabrog i simpatičnog druga Ivana.

Njegova parola — »ne eš majci« — na žalost ostvarila se na njemu li no.

Žalili smo ga svi skupa.

Ali — novi zadatak — oslobojenje Trsta, prisilo nas je da i tu tešku žrtvu na trenutak zaboravimo.

ICH BIN KOMMUNIST

Travanj je 1945. godine. Naše se jedinice nalaze već na domak oslobođenja napačne i do nedavna porobljene Istre.

Nastupamo u pravcu Trsta. To je bio konačni cilj naših operacija po Istri.

Svuda se vode teške i krvave borbe. Neprijatelj, iako vidi svoju neminovnu propast, pruža svuda žestok otpor i pokušava da se izvukne iz obrane. Počitavom terenu Istre vode se borbe s jakim njemačkim snagama kojima mi pripremamo klopu.

Naše jedinice sporo nastupaju, iako je zadatak da što prije uđemo i oslobođimo Trst. Međutim, neprijatelj se suprotstavlja i stoga je naše napredovanje usporeno.

Sa svih strana uđu se samo pucnjava raznoraznog oružja i to strahovito odjekuje kroz noć.

Nama se mnogo žuri, pošto nas tamo daleko eksakuju naša braća, ispačena, izmučena i obespravljena već dvadeset sedam godina u teškom i nepodnošljivom robovanju pod turskim jarmom.

Stoga mi hrlimo da ih što prije vidimo, da ih što prije zagrlimo i da slobodno porazgovorimo našim narodnim jezikom.

I sinovi radni ke klase, eksplloatirani od krupne fašisti - ke buržoazije, o ekuju oslobo enje od kapitalisti kog izrabljivanja i plja ke. Misle svi oni na nacionalnu i socijalnu slobodu, koja im se eto tako kona no osmjehnula i pruža im, tu na pragu, svoje slobodarske ruke, i svoj topli zagrljaj.

Ali neprijatelj se ne daje tako lako. Po našoj ocjeni pruža suvišan otpor, ali ga ipak pruža.

Stoga i mi vrlo sporo i u teškim uvjetima savla ujemo i ove posljednje prepreke i otpor neprijatelja, koji je ve razbijen, ali ne još sasvim pobije en.

Crna je i strašna mra na no . Prolazimo cestom, ali ne vidimo ništa ispred sebe od velike tame. Jedva se može raspoznavati u nekoliko koraka i pokoji naš borac. Kora amo vrlo oprezno, jer uješ kako lete meci sa svih strana i traže svoj cilj.

Prolazi i jedan kamion, prepun je naše opreme. Šofer je zarobljeni Nijemac, jer mi nismo imah dobrog šofera. Na jednom se ovaj teret naglo okrenu na jednu i Duje, koji je pratio ovaj teret, sko i na zemlju pošto se bojao da ne do e do nesre e, da ga teret ne poklopi.

Iznenada iz žbunja se za uje nekoliko koraka i neki naši borci brzo sko e. Nasta kratka i vrlo brza borba.

»Udri po Švabi i ne daj mu da pobegne!«, odjekuju povici naših boraca ikoji jure po uzoranoj ledini.

»Predaj se Švabo, nema ti spasa« uje se vika jednog strogog borca koji pucaju i iz ofcrajka s jednog porušenog zida puca u jednu grupu neprijatelja koji bježe niz cestu.

Ta je borba trajala vrlo kratko vrijeme. Poslije desetak minuta pronašli smo nekoliko leševa švapskih vojnika, dok je jedna ve a grupa bila zarobljena.

Mi prolazimo dalje, pošto nemamo vremena da se zavavljam oko zarobljenika i pozadinskim poslovima. Trst nas zove.

Prolazimo cestom i ostavljamo zarobljene Švabe.

Ali pozadi nas ujem jeku rafala i gr eviti krik i povik njema kog vojnika koji vi e:

»Nicht schiessen, nicht schiessen!

Ich hin Kommunist.«

U ušima su mi odzvanjale ove rije i.

Nisam mogao nikako da ih se otarasim, oslobodim.

Ponavljao sam ih sàm za söbe:

»Ja sam komunist« i to je kazao jedan Nijemac u Hitlerovojoj armiji, onoj vojsci koja hara, pali, uništava i pokorava itavu Evropu, a s naro itim užitkom nas Slavene, u nacisti koj knjizi »Mein Kampf« proglašene za narode drugog reda koje treba u potpunosti istrijebiti, uništiti.

Mislio sam dosta dugo o ovom poviku u tihoj no i i ovaj sadržaj i zna enje re enice — dugo i dugo me je mu io. Da li je zaista ovaj njema ki vojnik bio komunista, da li mu je ovo bio lažan poklik? I da li je trebao biti ubijen?

Ali rat ne poznaje granice razuma.

Nakon završene ove uvodne borbe za oslobo enje Trsta svuda nailazimo na leševe ubijenih njema kih vojnika, koji su u pani nom bijegu pokušavali spasiti svoje živote.

Stvarno se ovjek mora zapitati da li se moglo sve ovo sprije iti mnogo i mnogo prije?

Zar je trebalo toliko stradanja, žrtava, uništenja, patnji i razaranja pa da se shvati i razumije što to zna i rat i što on sa sobom donosi i kome zaista koristi.

*Quam parva sapientia regitur mundus.

P O B J E D A — SLOBODA

Doslovno smo jurili prema Trstu.

ekali smo ne na sate, ve sekunde kada smo u i u naš Trst.

* Sa koliko se malo mudrosti upravlja svijetom.

Prolazili smo kroz sela i predgrađe Trsta i svugdje samo cvijeće, poljupci, kruh i mljéko.

»Zdravo, draga braćo. Što nam niste prije došli da se oslobođimo krvavih fašista, ljudoždera. Već vas dugo očekujemo. Znali smo da ćete nas oslobođiti« to su bile riječi koje su naši Istrani otvorena srca izgovarali, kao i niz sličnih izraza sreće što mogu da govore sa svojom braćom. Starci i djeca svi su se jednako natjecali u ispoljavanju svojih osjećanja.

Naš slavenski dio stanovništva, kao i talijanski antifašisti, likovali su jer su uskoro očekivali slom fašizma, a to je značilo — Slobodu.

Već dva dana maja — mjeseca cvijeće, mi vodimo borbu u gradu.

Na ostalim frontovima veličanstveno napredovanje boraca naše Armije. Jedinice Crvene armije drugog maja zauzele su Berlin, centar njemačkog imperijalizma.

Nijemci, talijanski fašisti i nekoliko ostataka ustaša pružaju otpor u Trstu.

Sve im je uzalud.

Naše borce, narod, antifašiste i slovenske borce ne može nitko zaustaviti.

I napokon.

Treći maj.

Mi smo izvršili svoj zadatak.

Oslobodili smo centar naše Istre, Trst, njen glavni grad.

Sporadično, ali beznačajne boje, i otpor neprijatelja, još uvijek se vode oko Trsta.

Tvrđokorni Nijemci ne shvataju da im je zaista konačno došao kraj.

Naši borci likuju.

Povijesni dan je to.

Deveti svibanj tisuću udevetstotina etadesetpetna.

Pobjeda slobode nad mrakom.

Cijeli slobodoljubivi svijet slavi ovu veličanstvenu viktoriju.

Naši su borei sretni.
Do ekali su završetak krvavog rata.
Nema više rata, tog nesretnog i bezumnog ubijanja.
Neopisivo je veselje svih boraca.
Puca se u zrak iz svih oružja — ne više u živu ljudsku metu.

Nema zabrane za ovo pucanje.
Prazne se svi šaržeri — nisu više potrebni.
To sli i na pravi rat.
Najednom, netko je otkrio potok malage (španjolsko vino) u skladištu na željezni koj stanicu. Pojure borci i nose gamele, flaše i kante.
Vra aju se i svi nazdravljuju u ast pobjede.
Ali što nije mogao u initi neprijatelj — to je uradio alkohol.
Prazna želuca — i alkohol je u inio svoje. Svi polegoše i zaspase mirno, kao novoro en ad.
U ovoj situaciji nije se nikako vodilo ra una o nedisciplini — ovaj »prekršaj« bio je dozvoljen.
Bio je to dan potpune slobode.
Ve sutradan sve je bilo normalno i borci su morali mislišto e biti sutra.
Po elu je raditi »politi ka« kuhinja.
Talijani — antifašisti srda no su nas primili i prijateljski se odnosili prema nama.
Bilo je i interesantnih komentara. Tako je jedan postariji brodogradilišni radnik kazao:
»Dove e'bandiera rossa?« aludiraju i na bezbroj nacionalnih zastava koje su vijorile po itavom Trstu.
Me utim, dolaskom savezni kih vojnika u Trst poslije izvjesnog vremena, odnosi s njima su se pomalo pogoršavali, tako da je dolazilo do neugodnih situacija — puškaranja i obra una.
Mi smo bili prisiljeni uvati naše borce i gradom su patrolirane patrole od 8—10 boraca, na elu s oficirom.
U tim nategnutim odnosima došao je i 25. svibanj, našim borcima i našim narodima i narodnostima najdraži dan.

Ro endan našeg dragog druga TITA, maršala i vojskovo e naših boraca, kreatora svih pobjeda.

Ve predve er ovog datuma okolna sela i bregovi bili su ukrašeni velikim vatrama i kresovima.

Vojnici su slavili na svoj na in.

Opet je itav Trst odjekivao od pucnjave svih oružja u ast svog voljenog komandanta.

Talijani, kao i savezni ki vojnici, bježali su sa ulica, skrivali se po ku ama, du anima i kafanama, jer nisu znali što se zaista dešava.

Dolazi žalosni dan.

Crni dan u o ima naših boraca.

Trideseti svibanj 1945. godine.

U interesu mira, koji je star samo dvije nedjelje, maramo napustiti naš Trst za koji smo dali mnoge žrtve i potoke krvi. Za Istarsku operaciju palo je oko 8000 boraca od kojih 50 boraca iz etvrte splitske udarne brigade *

Napuštamo našu dragu bra u Slovence, koji u gorkim suzama uspijevaju, jecaju i, da izreknu:

»Bra o naša, nemojte nas napuštati! Što e biti s nama. Tko e nas braniti bez vaše pomo i?«

I nama je bilo teško.

Stiskalo se srce — bili smo nemo ni.

Tako je završio ratni put boraca-omladinaca ETVRTE SPLITSKE UDARNE BRIGADE.

astan put — pun slave i ponosa.

* Vlada Demokratske Federatiyne Jugoslavije u izjavi od 12. 6. 1945. godine, povodom potpisivanja sporazuma o Trstu i Istri, odluila je da izbjegne, sa svoje strane, svaki mogu i povod za eventualne sukobe i da sa uva i produbljuje dobre odnose sa svojim saveznicima.

PROKLETI RAT

U ovom prokletom ratu doživio sam jezive, grozne scene. Uglavnom ljudske leševe koji su predstavljali jednu bezvrijednu i ništavnu jedinicu. Ljudsko bi e bilo je jednostavno likvidirati kao jednog malenog zalutalog komarca koji zuji i leti oko mirnog i pospanog trudbenika. Ne da mu mira, uz nemirava ga. I normalno biva, da bi ga se otarasio, oslobođio — likvidira ga.

Ali, ubiti jedno ljudsko bi e, stvorene, nije to jednostavna stvar. No, bilo je normalno da se u mirnodopskim prilikama, svaki primjer ubojstva kažnjava po postoje im zakonima, teškim kaznama i represalijama.

A sada. Nema zakona, nema kažnjavanja, nema represalija, nema odgovornosti za ubijanje na ulici, u stanu, na policiji, a da se i ne govori o groznim ubojstvima na frontu gdje se prelazilo preko svih normi ljudskosti, morala i poštjenja. Ubijalo se bez milosrda. Jednostavno, ubijalo se jer je to tada bio običan zakon. Zakon ratovanja. Zakon istrebljenja neprijatelja. Bez obzira što mu je protivnik bio ovjek — mlad ili star. Nije se gledalo na dob, na nacionalnost, na vjeru, na boju kože, puti i na politiku opredijeljenost.

Ubijalo se, jer je to tada bilo moderno, suvremeno, jer se tražilo od svakog da bude ne ovjek, da bude zvijer i da pokaže svu svoju snagu, energiju i moć, jedino i samo u uništenju svog »protivnika« ovjeka koji mu je i zbog raznoraznih okolnosti postao neprijatelj.

Pitao sam se tada u podsvijesti zašto ovjek sve ovo radi? Zašto se vodi ovaj rat do istrebljenja, do uništenja ljudskog društva, do uništenja svega onoga što ini u ovjeku ono što je najplementije, što ini ovjeka da je ovjek.

Nisam mogao dobiti odgovor, jer se to i nadalje nastavilo i nije bilo kraja mom me itiranju.

Na žalost leševi, krv i osaka eni udovi i nadalje su mi bili živi svjedoci ratovanja. Pratili su me u stopu.

Razmišljaju i na sve proživjele susrete sa smrću i strašnim užasima ovog drugog svjetskog rata, zaista se ovjek

može pitati — zašto ljudi — stanovnici ove naše planete u vas takav antagonizam i istodobno silna strast i težnja k ubijanju koja grani i uništenju ljudskog roda.

A gdje je bio ljudski humanizam i da li je on uopće postojao i da li se o njemu moglo misliti, govoriti i tretirati ga u ovim ratnim, teškim i prokletim uvjetima, kada se rađalo samo na spašavanje i uvanje glave, naravno vlastite.

Ta tendencija bila je glavni moto svakog ovjeka — uz pobjedu svoje ideje — oslobojenje zemlje od fašizma i stvaranje novog društvenog uređenja bez eksploracije ovjeka od ovjeka i nacionalne ravnopravnosti svih nacija i nacionalnih manjina, da se sa uvaživa glava i doživi pobjeda nad svim mramnim silama, nad svim neprijateljima raznih nacionalnih i klasnih boja.

Ali, i tisu u puta »ali«.

Ljudska sudbina imala je i različiti put isto kao što i tok rijeke, uslijed raznih, obično nepredvidivih prirodnih pojava, prouzrokuje -promjenu svog daljnog puta, svoje traže.

Moram se vratiti malo natrag, sjećajući se nekih nemilih i tužnih trenutaka koji su mi se duboko i bolno usjekli u moje sjećanje, tako da ih i sada moram spomenuti, evocirati ih.

Dva su vrlo karakteristična i ja ih želim opisati.

— Naša mlada, već dobro poznata po nazivu Omladinska splitska brigada bila je prisiljena, pod pritiskom jakih njemačkih snaga, da se povrati sa sektora Klis-Kućine-Žrnovnica i da kasnije krene u pravcu Bosne.

Nakon napada na Lovre, Nijemci nam nisu davali niti trenutak odmora, oduška. Jednostavno su nas pratili u korak, gonili su nas, jurili i mitraljirali.

Jedan dio naših jedinica našao se pred selom Studenci i zastao u borbenom rasporedu po polju. Švabe kao Švabe uporni i ne daju mira.

Donekle smo uspjeli da se zbijemo na mali prostor ekajku i našu daljnju sudbinu što će biti sa nama.

Imamo dosta ranjenih boraca.

Gledam nezaboravnu scenu.

Mlada omladinka — oko 16—17 godina — nalazi se ispod jedne ove e gromade kamena i zapomaže:

»Drugovi, spasite me!«

Normalno je da u ovim trenucima poziva i svoju majku, jer se uju i glasovi: »Majko, majko«.

Pri ovim njenim jaucima ona se drži za stomak iz kojega curi krv i vire crijeva.

Gledam taj strašan prizor sa udaljenosti oko 50 metara. Nemo an sam da joj priteknem u pomo pošto se nalazim na brisanom prostoru kojeg pogani Fricevi kontroliraju i stalno pucaju. Želja im je i plan im je da nas zarobe.

U ovoj situaciji ne možeš niti glavu podi i.

Osje aš kako je Švabo i na tebe nanišanio — vidiš svoj kraj, likvidirat e i tebe.

Me utim, iznenada se pojave naši drugovi-pro'leteiri i pruže neprijatelju snažan otpor. Svojim juna kim odgovorom iuz ubita nu vatru sprije ili su da Švabe postignu željeni cilj — da nas zarobe — ve su ih prisilili da se povuku.

Ali hrabra i mlada djevojka, novodošla partizanka, im smo joj se približili, u namjeri da joj pomognemo, ve je bila mrtva.

— Naši Dalmatinci dali su silan doprinos u slamanju neprijateljskih snaga u toku ovog našeg narodnooslobodila - kog rata. Veliki i naro iti doprinos dali su u oslobo enju Istre, Slovena kog Primorja i Trsta.

Kako je ljudska sudska nemilosrdna, nepoštena, istodobno i žalosna najbolje pokazuje primjer pogibije mladog kurira pri štabu Devete dalmatinske udarne divizije.

Rat je pobjedosno završen.

Neprijatelj je položen na koljena.

Kona na Sloboda je izvojevana uz ogromne ljudske i materijalne žrtve.

Štab Devete dalmatinske udarne divizije i štab etvrte splitske udarne brigade nalaze se u Trstu, na predjelu San Sarvola.

Dalmatinci, momci i djevojke, ko opere se i vesele na razne na ine da izraze svoju neizmjernu radost i sre u ko na nom i uspješnom završetku rata, zadovoljstvu što su ostali živi poslije niza teških muka, patnji, tegoba i nadljudskih napora.

Mnogi borci zabavljali su se na razne na ine — u šetnji, razgledanju grada, bavljenjem raznim sportskim aktivnostima itd.

Jednog lijepog i sun anog svibanjskog jutra nalazio sam se u prolazu ispod zgrade štaba Devete dalmatinske divizije kada sam bio svjedok tragedije jednog našeg omladinca strog oko 15—16 godina.

Iznenada, niz jednu jako strmu ulicu, velikom brzinom projurio je na motorkota u omladinac i svom silinom udario u zid jedne kuće. Na jednoj strani našao se polupani motorkota, a na drugoj omladinac u besvjesnom stanju, nepomi an.

Nekoliko naših drugova odmah su prisko ili da mu pruže pomoć. Podigli su ga sa zemlje i držali na rukama.

Omladinac je imao veliku frakturu lubanje i samo nakon nekoliko minuta uslijedila je smrt.

INCIDENT U TRSTU

Duje, Splitski anin, poznat je predratni revolucionar. U toku naše revolucije nekoliko puta je klasni neprijatelj bio u prilici da ga uništi, likvidira. Ali, imao je ludu sreću. Uvijek se uspjevalo izvući. Od hapšenja, su enja, esto na ništan fašistima, ustašama i Nijemcima. Sretna zvijezda stalno je lebdjela nad njegovom glavom.

Dosta elegantan, vitak, uvijek dotjeran i uredno odjeven. Pravi sportski tip.

I on se jednog dana uputi u grad da uživa u slobodi i razgledanju oslobo enog Trsta i da se upozna sa njegovim povijesnim i kulturnim znamenitostima.

Tako šetaju i, dotjeran, u lijepoj oficirskoj uniformi sa svilenim šalom upadno crvene boje oko vrata, našao se na obali trš anske luke i zatim svratio u jednu malu kafanu u kojoj je u to vrijeme bilo dosta svijeta. Izme u ostalih posjetilaca bilo je i nešto američkih vojnika.

Naš se Duje približi šanku i zatraži od konobara da ga posluži limunadom.

Malo podalje sjedio je jedan crnac-vojnik, sam.

Dok je naš Duje uživao piju i limunadu, najednom se podigne crnac, vjerojatno opsjednut crvenom bojom, približi se našem Duji i odmah ga uhvati za prsa i zatim za gušu u namjeri da ga zadavi.

Nadljudskom snagom oslobodi se naš Duje crnca, koji je bio pripi u, udari ga nogom u stomak i na taj se na in oslobodi crnca koji je pao na zemlju, jer je bio nesiguran na nogama.

U ikafaniasta velika gužva i svi prisutni u najve oj brzini napuste kafanu i pojure van.

Duje, nakon što se uspio sloboditi crnca i on napusti lokal i udalji se od kafane oko dvadesetak metara stalno drže i se za revolver. Crnac se pridigao i pojavio se na vrata, gdje se i zadržao.

Naš Duje je vidio da je najbolje da se udalji i da izbjegne od ove nepotrebne gužve te se vrati u svoju jedinicu.

Im je došao u štab Brigade upoznao je politkomesar brigade druga Pašku Mijana o ovom slučaju i naro ito mu je objasnio da nije htio pucati u crnca, našto mu je politkomesar odgovorio da je dobro uradio, jer da je na ovaj na in izbjegao većem incidentu koji bi imao i veći karakter odnosa izme u naših i savezničkih jedinica.

POGIBIJA U OSLOBO ENOJ ZEMLJI

Mnogi drugovi i drugarice, borci naše splitske Brigade, poginuli su (prema službenim podacima 533), nestali ili teško ranjeni.

Me u njima bilo je divnih ljudskih likova o kojima bi se mogla napisati ne samo jedna knjiga ...

O jednomo osje am se dužnim nešto re i.

Peroš Vicka Frane, roen en 1922. godine u Mravincima, kod Splita, ubili ga križari u prolje e 1946. godine, kod sela Doljana, na putu Kutjevo—Našice (Slavonija).

Osnovnu školu pohaao je u rodnom selu gdje je istodobno bio u lan NK »Sloga«. Zaposlio se kao veoma mlad radnik u firmi »Shell« u Splitu, a za vrijeme okupacije Talijska firma se zvala »AGIP«. U toj firmi radio je kao sklađistar, što mu je omoguilo da, kao aktivist narodnooslobodila kog pokreta, esto iznosi benzin i da ga šalje partizanima. Iz iste firme je prilikom kapitulacije fašisti ke Italije otiašao u NOV i POJ, stupivši u etvrtu splitsku brigadu, u kojoj je ostao sve do pogibije.

Frane se po mnogo emu isticao u tre em bataljonu gdje je najprije bio borac-partizan, zatim komesar prve e-te, a poslije osloboenja komesar bataljona.

Njegovo ime, visok stas, profinjen lik i njegova omiljena harmonika o ramenu ne mogu se zaboraviti zbog njegove hrabrosti, odgovornosti prema zadacima i izvanrednim odnosom prema drugovima i drugaricama. Svi su ga voljeli i cijenili. Sve te vrline, kao i dobrota kao ovjeka i starješine, drugovanje s njim u ratu i poslije rata sve do njegove tragi ne smrti, ne mogu se zaboraviti. Svi naši drugovi koji su drugovali s njim na teškim zadacima borbe i u veselim predasima odmora, teško e zaboraviti te trenutke.

Zato s 'dužnim pjetetom i sjetom prema našem drugu Frani pišemo ova sjeanja, mada ovim napisom ni približno ne možemo o njemu re i ono što je on bio kao ovjek, rukovodilac, komunista, borac.

Svojim puškom i trajectom isticao se hrabroš u mnogim borbama, a posebno na Golubovini i Popova i (Šator planina, oko Peulja) za vrijeme Drvarske operacije, kada je Brigada sa uspjehom zadržavala neprijateljske snage koje su iz Livna nadirale prema Bosanskom Grahovu i Tivatu.

Kao borac i rukovodilac znatno je doprinio u izvršavanju borbenih zadataka svoje jedinice u borbama za Livno, Duvno (Kovači), Posušje, Knin, Oštarije, u Mostarskoj epopeji Brigade, kroz Istru i za Trst. Međutim, osim borbenih zadataka on je kao komesar ete sa uspjehom prenosiо na etnički sastav politiku Partije i podu avao ljudi svim vrijednostima naše revolucije — moralnim, političkim, vojnim, te im tumačio njene uzvišene ciljeve — borbu za vlastito političko, socijalno i nacionalno oslobođenje. Taj rad on nije sprovodio samo i jedino na zvaničnim satovima političkih koga rada, već znatno više u razgovorima s pojedincima, na mairšu i na odmoru, u neprekidnom kontaktu s drugovima — što je ujedno da su bili prema njemu veoma bliski, da su ga cijenili, voljeli i prihvataли ali ideje koje je on na njih prenosio.

Pored toga, u ratnim danima, bilo je značajno njegovo djelovanje na kulturno-prosvjetnom planu — u jedinici i u naseljima s narodom gdje se jedinica odmarala. Ne samo da je organizirao tu aktivnost, već je i lično provodio. U toj aktivnosti harmonika je bila njegova posebna ljubav. Dobio ju je od kuće negdje oko Sinja u toku marša Brigade prema Kninu i od nje se nije odvajao. Na maršu je često na jednom ramenu nosio automat, a o drugom ramenu visila mu je harmonika. Na maršu i na odmoru veoma često je gimnastičirao svojim prstima po crno-bijelim tipkama svoje omiljene harmonike i njenim zvucima i pjesmama dalmatinskog i partizanskog melosa odstranjuvao naše brige, razgonio umor, pospanost i razna psihička opterećenja u pojedinih boraca.

Nakon završetka rata i teških napora Frane se našao sa svojom Brigadom na terenu Slavonije.

Nema više prepada, juriša, eksplozija i rafala, gonjenja neprijatelja. Sada su novi zadaci — vojno-stručna, politička

i partijska izgradnja, politi ko djelovanje me u narodom, te obnova i izgradnja naše zemlje. Na svim tim zadacima Frane je bio dosljedan i uporan. To je uvjetovalo da je najprije postavljen za pomo nika, a zatim za komesara bataljona, sa inom kapetana.

Frane je preživio sve tegobe rata i za svoju hrabrost odlikovan je ordenom i medaljom za hrabrost.

Poginuo je u miru, u oslobo enoj zemlji, bez borbe, tragi no.

Brigada je dolaskom u Slavoniju po etkom 1946. godine bila dislocirana u Našicama, Kutjevu i u Donjem Miholjcu, dok je Frane sa svojim bataljonom bio u Kutjevu. Kao komesar bataljona esto je, po pozivu iz štaba Brigade, dolazio u Našice na sastanke sam ili sa svojim komandantom bataljona (File Radi). Nikada nije išao sam — naj eš e u pratnji vojnika ili sa intendaturom bataljona, kada je ova išla po sledovanje u komandu Brigade. Takvo kretanje je bilo zbog toga što se znalo da se po Krndiji kre u odre eni ostaci ustaških bandi, da napadaju i plja kaju mirno stanovništvo, da su dolazili u sukob s jedinicama KNOJ-a koje su ih pratile i razbijale, da su plja kali i palili pojedine zadruge u selima. Svojim izdajni kim, kriminalnim i zlo ina kim akcijama ustaše-križari podgrijavali su »nadu« o »prevratu« i povratku vlasti kravog ustaškog »novog poretka«.

Od takvog na ina kretanja od Kutjeva do Našica i obratno nije se odstupalo.

Naš Frane je nestao u travnju 1946. godine kada je sa kolonom išao iz Kutjeva za Našice. Pošao je na sastanak u komandu Brigade. Tog dana krenuo je skupa sa intendantom i nekoliko vojnika iz radnog voda, koji su išli po sledovanje u Našice. Kretao se na elu ove male kolone od dva zaprežna vozila. Jahao je na konju. Put prili no duga ak — oko tridesetak kilometara — a padala je i sitna kiša.

U takvim okolnostima odlu i se da krene malo ispred kolone.

»Idem ja kasom, do onih prvih ku a, pa u vas tu sa e-
katki« bile su posljednje rije i Frane.

Nosio je sa sobom automat i pištolj. Pokrio se šatorskim krilom da bi se bar malo zaštitio od kišnih kapi. Ošine konja i krene laganim kasom sam ...

Krenuo je naprijed, ali nije do ekao svoje vojнике, niti je došao na sastanak Brigade gdje su ga o ekivali.

Došli su vojnici sa intendantom u Našice, ali bez našeg Frane. Narednog dana došao je raspojasan, bez sedla i uzde, njegov konj, ali bez njegovog jaha a. »Pa gdje je Frane, šta je s njim« pitali su svi. Zna i nestao je? Ali kako?

Na šumovitom dijelu puta, u blizini sela Donje Matoinje — Doljani, prišli su mu trojica i zatražili da im zapali cigaretu. Ne slute i da je posrijedi nekakva prevara on zastade. Ali u istom trenutku ti »puša i« ispod svoje odje e izvadiše oružje, upere ga prema njemu, natjeraše ga da si e s konja i prisiliše da krene s njima. Sve je to bilo vrlo brzo izvedeno. Da bi ovo ostvario, neprijatelj je o igledno, uz pomo svojih jataka, pratio kretanje naših dijelova po ovoj komunikaciji, snimio stanje i u pogodnom trenutku organizirao zasjedu. Ovog puta žrtva te neprijateljske aktivnosti bio je naš Frane.

Na prevaru je uhvaen, maltretiran i mu en danima s isprobanim ustaškim metodama i na kraju zvijerski ubijen. Njegovo tijelo nikada nije pronaeno.

Odmah nakon njegovog nestanka uslijedila je sinhronizirana akcija jedinica KNOJ-a, naše Brigade i milicije na cijelom podruju planine Krndije protiv ustaško-križarske bande. Pretraživane su šume i staze ove planine. Našlo se sedlo s uzdom i ularom njegova konja, ali ne i Frane — ni živ ni mrtav. Nešto kasnije, kada je u tim našim zajedničkim akcijama protiv odmetnika i bande ubijen ustaša Dasovi, kod njega su pronaeni dokumenti koji su pripadali našem Frani.

To je bio i najpouzdaniji dokaz da su ga ustaše-križari ubili.

TONI JE RANJEN

Stara, estita splitska teža ka porodica borila se da pošteno proživi svoj vijek. Uz mnogo djece — dvije k erke i etiri sina — zadavalo je mnogo briga starim roditeljima. Ipak sve je to nekako izraslo i svatko je dobio svoj kruh u ruke, svoj zanat.

Naš Toni Krstulovi, kao najstariji sin, neko vrijeme je pomagao ocu u radu u polju. Ali nešto kasnije otkriveno je, uz njegovu aktivnost u pjeva kom društvu, da ima talenta, da se može razvijati u dobra pjeva a.

Napusti naš Toni teški i mukotrpni rad u polju i zapo ne u iti pjevanje. Pokazao je solidne rezultate.

Ali, dolazi ofenziva fašizma i njegovo približavanje našoj granici, svi planovi o ljepšoj i boljoj budunosti najednom padaju u more. Raspršeni su poput kule od karata.

Krah stare Jugoslavije, okupacija i borba protiv okupatora je zapo eli.

Njegova bra a Pave, Srećko i Vinko odlaze u partizane.

Svi su oni još prije rata bili uvršteni u napredne radnike i njihov odlazak u partizane bio je normalan.

Svoje kosti ostaviše pokraj Sutjeske, Neretve i crnogorskih planina.

Nakon pada i raspada Mussolinijevih crnih košulja i nakon narodnog ustanka u Dalmaciji, narod je listom krenuo u posljednji obraun s njemačkim fašizmom, njegovim or tacima i slugama.

I Toni sa sestrom je odlučio da i on da svoj udio toj borbi.

Upoznao sam ga u jedinicama etvrte splitske udarne brigade u kojoj se nalazio sve do završetka rata.

Jedna ove a statura, u ono vrijeme teška preko sto kilograma. Prve dane partizanskog ratovanja sve napore i tegobe vrlo lako je i jednostavno podnosio. Ali što se rat sve više produžavao, kako je dobijao konture suvremenijih, a

to zna i otvorenijih i ve ih borbi, teže je podnosio i nije se mogao priviknuti ovim uvjetima. Naro ito mu je nepodnošljivo bilo zbog svoje težine — brza i hitra prebacivanja s jednog selktora na drugi, i to no u, kao i zbog velike oskudice u hrani. Ovo drugo naro ito. Nikako se nije mogao priviknuti da podnosi glad i neimaštinu u partizanskim uvjetima ratovanja. To mu nije moglo u i u glavu. Nije mogao shvatiti da mora i treba gladovati.

Uvijek je znao govoriti: »Jo da mi se najist, pa umrit. Ne bi mi bilo žaj, jer bi tada umra sit i kuntenat.«

Mnogi ga naši drugovi zbog ove njegove »bolesti« prema hrani nisu dobro shvatili. Nisu ga razumijevali.

Prošla je i završila Šesta neprijateljska ofenziva, koja je za našu Brigadu bila zaista teška, ne samo zbog borbi protiv neprijatelja, ve i zbog velike neimaštine i poteško a ako ishrane naših boraca.

Toni se ve donekle prilagodio novim uvjetima i dobio je lik i formu partizanskog borca. Postao je pravi partizan.

Po inje Sedma neprijateljska ofenziva, koja je za jedinice Devete dalmatinske divizije bila naro ita teška u svakom pogledu. Locirana i smještena na sektoru Livna—B. Grnova—Duvna—Glamo a i Šator planine s izrazitim zadacima, etvrta brigada je živjela u vrlo lošim uvjetima. Smještena je bila po malim seoskim kuama i pojatama, a uz to vrlo, vrlo malo i nikako nije bilo hrane. Da bude nesre a još ve a, pojavila se i bolest. Pjegavi tifus po eo je harati i ubijati naše borce. Umiru borci Dalmatinici i mi ih sahranjujemo.

Jede se samo jedanput dnevno i to malo brašnene kaše, bez soli. Nekada se znalo jesti samo komad mesa, bez kaše i soli.

Pojedinci, i to oni najotporniji, mogli su podnijeti ove teške ratne uvjete. Me utim bilo je i onih koji nisu mogli podnijeti glad, njihov organizam traži svakodnevno ve u i bogatiju hranu. Me u ove spadao je i naš Toni.

Jednog dana umro je borac rodom iz Solina, kod Splita.

Leži umrli borac u pojati, pokriven šinjelom oduzetim od talijanskog vojnika. Pored njega stoji Toni i još dvojica

Dalmatinaca, svi ple ati, visoki i jaki ljudi, još uvijek mlađena kog izgleda. Poznajem ih vrlo dobro još od prije rata. To su pravi tipovi naših Primoraca-Dalmatinaca.

Približio sam im se i gledam ih.

Sada poslije godinu dana ratovanja bilo ih je teško i prepoznati. Svi su se strašno izmijenili. Dobili su novi izgled lica i svaki je izgubio i do polovice svoje težine. Tko ih je prije poznavao danas bi ih teško prepoznao. Ne bi vjerovalo da je to rat od njih napravio. Rekao bi ovjek da su to neki novi ljudi.

Svi šute. Sakupili su ramena i gledaju pred sobom u bijela polja pokrivena snijegom koji stalno pada.

Najednom se za uje teški i gorki pla :

»Dajte nam jesti. Mi ne emo, mi ne želimo umrijeti od gladi. Propast emo, nestat emo. Ovako nam nema spasa.«

Bilo ih je teško umiriti, jer je ovaj trenutak nastao mir šiju na impresije smrti i nestajanja boraca, koji su umirali tu pred nama, pred našim oima.

Prvog mjeseca 1945. godine naša je jedinica preba ena na sektor ispod samog Mostara radi izvršavanja specijalnog zadatka dobijenog od Vrhovnog štaba.

Na ovom sektoru dosta su djelovali ustaše i trebalo ih je onemogu iti i sprije iti.

Tre a i etvrta brigada Devete divizije držale su sektor od Širokog Brijega do desne obale toka rijeke Neretve.

Ovo je zaista bio težak zadatak s obzirom da se ustaše imale jaki utjecaj i oslonac u jednom dijelu stanovništva.

I naš Toni se našao na ovom sektoru. I u vojsci je važio kao dobar pjeva . Znao je svojim glasom razveseljavati drugove, a to su borci voljeli. On je volio pjevati naše borbene, revolucionarne pjesme. Pjesmu » apajeva«, »Ej, ujhnjem«, »Husinski rudari«, kao i niz drugih pjesama koje su mu bile uvijek na usnama, na njegovom repertoaru. On ih je esto pjevao na zahtjev svojih rukovodilaca i starješina. Nije se libio, nije se ženirao. Jedva je ekao kada e zapjevati. Pjevao je iz srca, iz duše.

Njegova pjesma esto je davala ton živahnosti u jedini-
ci i u mjestu gdje bi se nalazila Brigada.

Pri kraju mjeseca siječnja 1945. godine Nijemci potpo-
mognuti ustašama izvrše iznenadni prodror preko naše ob-
rambene linije od strane Mostara prema mjestu itluku,
gdje se nalazio štab naše etvrte brigade. Potpomognuti od
dijela ustaškog stanovništva neprijatelj je imao u svom pro-
diranju uspjeha. Naše se jedinice povukoše u pravcu a-
pljine, Opuzena i Vrgorca.

Imali smo i izvjesnih gubitaka u ljudstvu i materijalu.
Pojedini dijelovi naših jedinica povukli su se na brzinu u
raznim pravcima.

Ovaj momentan! i iznenadni neuspjeh trajao je oko dva
tri dana, sve dok se nismo skoncentrirali i uz pomoč novo-
došlih, naših jakih snaga nanovo zadali teške udarce nepri-
jatelju. I ne samo to. Povratili smo naše izgubljene položaje i
zapoeli borbu za konačno oslobođenje glavnog grada Her-
cegovine Mostara, koja je uspješno završena, tako da je ne-
prijatelj bio odbačen sve do Konjica, kojega su kasnije tje-
rali i uništavali borci jedinica bosanskog korpusa.

Kada je završila ova borba, najednom smo primijetili
da nam je nestao drug Toni. Osjetili smo prazninu u jedi-
nici. Jer, nakon završene svake borbe, svake akcije, normal-
no je da borac pita za drugog borca kojeg zna, a sada mu
najednom nedostaje, nema ga. To je bio običaj i praksa. To
je bio nepisani zakon.

Međutim, mi smo vrlo brzo dobili traženi odgovor.

»Toni je ranjen i leži u Ljubuškom« govorilo se.

Naš politkom otišao je da ga posjeti.

Traži ga komesar po gradu. Dobio je podatak da je pre-
bačen u malo mjesto Vrgorac, smješteno na granici Dalma-
cije i Hercegovine.

Prvi susret bio je tužan. Leži Toni u jednoj improviziranoj bolnici i sav je tužan. Nema niti govora od onih njegovih veselih, živilih i temperamentnih razgovora i dosako i-
ca. Komesar hoće da razgovara, ali odgovori nekako suhi,
kratki i puni obzira, rekao bi ovjek i pomalo sramežljivi.

Najednom se naš Toni ohrabri i kao iz topa otkine:
»Druže komesare, ma lko e od širama i stida do doma.
Ma vidi di me mora baš pogodit. U škinu me rani. Ajme
meni, to zna i da san biža. Ma od koga. Vidi ti te junake.
Judi moji neš ostat živ. a edu me ili život zajebavat.
Biža sam ka Puizi.«

Završi Toni svoju tiradu u svom splitskom žargonu i opet se nasmiješi i pokaže se nešto veseliji, jer mu je sada izgledalo pomalo lakše, kada je ispriao svoju pravu istinu nelagodnosti i na ina ranjavanja.

Ozdravio je naš Toni i završetak rata do eka u borba-
ma za oslobojenje Istre i Trsta.

Izgubio je Toni tri brata u narodnooslobodila koj vojsci,
dok mu je sestra od ranjavanja u borbi ostala teški ratni
invalid.

Toni* je doživio radosno i veselo završetak rata.

Ali uz svu svoju radost uvijek je govorio s izvjesnom do-
zom nezadovoljstva i »peha« o svom nesretnom slučaju ra-
njavanja i to kako je on znao esto spominjati: »Ma zašto
baš u le a.«

KAD ZVONA SLAVE

I drug Lenlko, omladinski rukovodilac Brigade, nije os-
tao dužan ustašama.

U toku jutra 29. siječnja 1945. godine našao se sa 5—6
boraca iz 1. i 2. bataljona, kao i s komandantom Brigade na
terenu prema Ljubuš'kome, kamo su se probijali u želji da se
priključe jedinicama Brigade.

Dok su se probijali iz svakog zaseoka neprijatelj je
pucao prema njima i oni su uvidjeli da je najbolje krenuti

* Toni Krstulović, nakon rata zaposljen se u splitskom Na-
rodnom kazalištu i pjevalo u zboru. Danas, kao umirovljenik živi
u Splitu.

prema Ljubuškome, jer su mislili da se tamo nalaze dijelovi Brigade.

Prolaze i kroz selo uli su kako crkvena zvona zvone u ast dolaska ustaša, a istodobno su sa svih strana ustaše pučali iz pušaka, slave i svoju pobjedu.

U me uvremenu susreli su jednu seljanku i komandant Ga e je upita:

»Da li si bona vidjela partizane?«

Seljanka zastane, jako lukavo i obazrivo odmah uzvrati odgovorom:

»Pa zar vi niste partizani?«

»Ne, mi nismo partizani. Mi smo samo obukli partizansku uniformu« odgovori joj Ga e, Ikako bi je uvjerio u njenim lukavim mislima.

Hitro sko i seljanka sva sretna i zadovoljna, poljubi Ga u i re e:

»Znali smo mi da ete vi do i. Mi vam u selu ve pe e mo kruh.«

Saslušali su seljanku, dobili potrebne podatke o ustašama, te je poveli sa sobom.

Na putu, tj. na »Trome i« ceste itluk—Ljubuški, ušli su u gostonicu gdje su našli na pijanog ustašu koji se jedva držao na nogama.

Koliko je bio pijan nije ni primijetio da su naši drugovi ušli u gostonicu. Za to vrijeme ustaša je stalno vrije ao partizane i komuniste najpogrđnjim rije ima.

Netko je naše drugove obavijestio da se približavaju dva vojnika.

Mislili su da su to vjerojatno dvojica njihovih drugova.

Izašli su iz gostonice i naperenim puškama i mitraljezom iza zida ekali da vide tko ide.

Kada su se približili i kada su ustanovili da su trojica ustaša — njihova prethodnica — uspjeli su da ih odmah zarože i zatim razoružaju.

U me uvremenu još su dvojica ustaša dolazili k njima.

Na njih je zapucalo. Jedan je pao mrtav, dok je drugi pobjegao.

Od zarobljenih ustaša saznali su da se u pravcu naših boraca kreće grupa ustaša, po prilici oko 500—600.

No se ve približava, a magla je još više otežavala vidik.

ekali su oko pola sata, kada se iz daljine za uje pjesma i velika galama.

Ovaj put nisu ništa pitali.

im su ustaše došli na potrebnu udaljenost, na komandu druga Ga e zapucalo se iz svih oružja.

Za ulu se vika i strka. Zajaukalo se i ulo kako ustaše bježe na sve strane.

Naši drugovi uspjeli su u svo-m zadatku.

Ostalo je nekoliko mrtvih i ranjenih ustaša.

Hrabri borci uspjeli su se brzo povu i bez gubitaka, jer ustaše nisu o ekivali ovaj napad, nisu imali vremena da odgovore vatrom. Bili su iznena eni.

Omladinac Lenko nije zaboravio pijanog ustašu koji se još uvijek isticao »hrabrim« psovanjem komunista.

Prije napuštanja gostionice — likvidirao ga je.

A seljanka — uspjela je pobje i.

Naši drugovi promijenili su pravac kretanja.

Došli su pred sam Ljubuški, gdje su se priklju ili ostали dijelovima svoje Brigade i preko Trebižata stigli u Vrgorac, o ekuju i nove borbe.

I MI POMAŽEMO SAVEZNIKE

Dominacija naših zapadnih saveznika u avijaciji došla je do potpunog izražaja već od 1944. godine, tako da su saveznički ogromnim brojem teških bombardera svakodnevno mogli bombardirati teritorij Njemačke i njenih saveznika. Na-

ro ita meta bili su Maarska i rafinerija nafte u Ploieštiju u Rumunjskoj.

Mi smo znali esto gledati avione kako prelijetaju naš teritorij i za lijepog i vedrog dana izbrojili bismo i po nekoliko stotina. Za naše pojmove to je bila ogromna sila i bilo nam je jako draga vidjeti ovu masu — i to je bio vidljivi znak skore pobjede.

Nakon sporazuma Tito—šubaši intenzitet pomo i našoj armiji poveao se.

Još dok smo se nalazili na Šator planini, podno Tičeva, do ekivali smo ovu ispomo koja se vršila isklju ivo no u. Pravili bismo, prema dogovoru, ogromne vatre, što je bio znak da se mi partizani nalazimo na ovom dijelu osloboene zemlje pod kontrolom Titove armije i da avijati ari mogu slobodno bacati za naše potrebe odre eni materijal. Neobinno smo se radovali nakon uspjeha bacanja, jer smo dobijali ono što nam je tada bilo najpotrebniye.

Rujna 1944. godine u predjelu Gornjeg Srba—Lika,* poslije okršaja s kolonom Nijemaca, jedan vod naše Brigade dobio je zadatku da osmatra prilaze položaja kojeg je zauzeala Brigada.

Negdje visoko iznad šumovitog predjela isticao se kameni vrh odakle je pucao prekrasan vidik na okolne planine i prilaze našim položajima. No, ponešto hladno, sproveli su borci skriveni me u kamenim gromadama griju i se uzvaraju.

Ljeto je bilo na izmaku. Svanuo je sunan dan. Sunce ih je grijalo u emu su oni uživali, ali uvijek i stalno na oprezu da ih etnici ne iznenade.

Odjednom su na horizontu ugledali avion koji se naglo spuštao ostavljajući za sobom dugu, gustu traku dima. Iz aviona je ispaо neki predmet iznad kojeg se rastvorio bijeli padobran. Što se više približavao zemlji moglo se uoiti u tom predmetu ovjekaipadobranca.

Svileni bijeli padobran raširio se po bukovoj grani, i isticao se između zelene boje koja je prekrila svu površinu.

Avijati ar, razapet konopcima na stablu, uspio se teškom mukom oslobođiti, odbacio konope i padobran, spustio se na zemlju, našu partizansku.

Ne zna on gdje se našao, nakon što je bio prisiljen napustiti avion koji je bio u defektu.

Tipi an Amerikanac, star oko 30 godina, gleda nepovjernljivim oima i sam sebi ne vjeruje.

Najednom, iz jednog pravca nahrlilo je nekoliko partizana koji su se približavali iznenadnom i neplaniranom gostu. Prelaze oni preko kamenjara i želete što prije vidjeti nepoznato lice. Evo došli su u njegovu blizinu i napravili oko njega pove i polukrug.

Primje uje se da avijati ar pomalo drže.

On ne zna gdje se našao, gdje je pao.

Da bi razbio ovu monotoniju i neizvjesnost, on najprije prelazi u ofenzivu. Nudi sve što je 'kod sebe imao — novac, rukavice, cigarete, okoladu, dalekozor, dokumente. Kod sebe je imao i geografsku kartu Evrope na lijepom svilenom rupcu — dao ga je politkomesaru ete za vezu.

Amerikanac ine zna gdje je došao, iji je on sada »zarobljenik«, tko ga je spasio ili ija e on biti »žrtva«. I na ovo najgore on je mislio u podsvijesti.

Dok su pojedini borci pokazivali svojim rukama na petokraku zvijezdu koja se isticala na kapi, da bi ga uvjerili da smo mi Titova partizanska vojska, u njemu se donekle pomalo stvorila sumnja i nevjerica da je on zaista dospio me u partizane.

Ovu neizvjesnost spasio je Ivica, ak srednjo-tehničke škole — brodostrojarski odsjek u Splitu, koji je uio engleski jezik.

im se Ivica približio avijati aru, ne baš sigurnim poznavanjem engleskog jezika, kazao mu je uglavnom slijede:

»No fear. We are Tito's army, we are partisan. You can be happy that you are now in our hands. We shall save you and you will see again your country and also your family.«*

* Nemaj straha. Mi smo Titova vojska, mi smo partizani. Možeš biti sretan što si sada u našim rukama. Mi ćemo te spasiti i ti ćeš opet vidjeti svoju zemlju i svoju porodicu.«

Tek nakon ovih rije i Amerikanac je kona no došao k sebi, smirio se i shvatio da je spašen od svojih istinskih saveznika.

Nakon što je spašen odveden je u štab Brigade. Brigadni kuhar pripremio mu je, za naš pojam, dobar i obilat janje i gulaš s krumpirima. Amerikanac se obradovao ovom jelu, ali ve prvi zalogaj izbací iz usta uz napomenu:

»How you can fight with this unsalted food?«**

Istog dana odveden je u štab VIII korpusa, a zatim avionom u Italiju.

Na ovaj način i mi smo se dostoјno revanširali našim saveznicima. U ogromnoj brojci od oko 2000 spašenih avijatičara i naša je Brigada dala jedan mali i skroman doprinos našoj zajedni koj antiosovinskoj borbi.

** »Kako se možete boriti uz ovako neslanu hranu.«

ZAHVALNICA

Na završetku ovog mog rada želja mi je da se zahvalim svim mojim drugovima-borcima etvrte splitske udarne brigade koji su mi ispri ali mnoge interesantne i vrijedne svoje li ne uspomene iz našeg zajedni kog ratovanja. Bez njihove pomo i ne bih uspio napisati ovu knjigu.

Tako er sam veoma zahvalan onim drugovima koji su mi svojim savjetima pomogli, dok se ovo djelo nalazilo u rukopisu, da otklonim niz pogrešaka.

Autor

S A D R Ž A J

Uvod	9
Po etak rata i okupacija	11
Demostracije u Splitu nakon obaranja Mussolinija	24
Borba za obranu Splita	29
Napad na Klis	32
Minobaca ki instruktor	36
Pravac Bosna	38
Zasluga druga Dušana	43
Kako je propao bolni arski kurs	48
Glad — tifus — smrzavanje	52
Glad	53
Tifus	56
Smrzavanje	57
Brigadni lije nik Giovanni	59
Borac za našu higijenu	64
Žlica	68
Seljak i njegovi preci	73
Specijalni zadatak	80
Partizanska bolni arka	84
Spašen je komandir	87
Kulturno-prosvjetni život u brigadi	90
Igrokaz	90
Nogomet	91
List brigade	93
Pjesma — naša hrana	93
Kad borci politiziraju	98

Partizan logoraš	101
Akcija	105
Pepeo.	108
etni rekorder	112
Zov kukavice	116
Samozvani komandir	119
Kad brat gine	122
I Nijemac puca u hitlerovce	125
Bez nadgrobnog spomenika	128
Partizanska ljubav	132
Povla enje iz itluka	136
Bijeg sa stratišta	140
Bijeg iz zlo ina kih kandža	145
Tebe sam ekao	149
Puško moja	—————•	152
Pravac Trst	156
Ne eš majci	160
Ich bin kommunist	—————•	162
Pobjeda — sloboda	164
Prokleti rat	168
Incident u Trstu	171
Pogibija u oslobo enoj zemlji	173
Toni je ranjen	177
Kad zvona slave	181
I mi pomažemo saveznike	183
Zahvalnica	187

Andrija Križevi : Kroz oganj i pepeo

Izdava
KNJIŽEVNI KRUG
Split, Bosanska 4

Za izdava a
NEVENKA BEZI -BOŽANI

Tehni ki urednik
SLAVKO ŠURIJA

Korektura
»Zrinski« akovec

Tisak: RO »Zrinski«, TIZ, akovec